

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI**

**GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE BAŞLICA
AKERAMİK NEOLİTİK ÇAĞ MERKEZLERİ VE
İNANÇ SİSTEMLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Gökçen BAYRAM

Danışman:

Doç. Dr. Davut YİĞİTPAŞA

Samsun, 2019

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANA BİLİM DALI**

**GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE BAŞLICA
AKERAMİK NEOLİTİK ÇAĞ MERKEZLERİ VE
İNANÇ SİSTEMLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

Gökçen BAYRAM

Danışman:

Doç. Dr. Davut YİĞİTPAŞA

(Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi Tarafından
PYO.FEN.1904.16.022 Proje Numarası ile Araştırma Projeleri
Koordinasyon Birimince Desteklenmiştir.)

Samsun, 2019

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Hazırladığım Yüksek Lisans Tezimin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, yazımda enstitü yazım kılavuzuna uygun davranıldığını taahhüt ederim.

17/06/2019

Gökçen BAYRAM

TEZ KABUL VE ONAYI

Gökçen BAYRAM tarafından hazırlanan GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE AKERAMİK NEOLİTİK ÇAĞ'DA GÖRÜLEN İNANÇ SİSTEMLERİ başlıklı bu çalışma, 17/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oy birliğiyle başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

İmza

Başkan : Dr. Öğr. Üyesi AKIN TERCİL D. ZEM
Üye : Doç. Dr. Davut Yiğitpaşa
Üye : Dr. Öğr. Üyesi Barış Güre

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

__ / __ / __

Prof.Dr. Bozkurt KOÇ

(İmza ve Mühür)

ÖZET

GÜNEYDOĞU ANADOLU BÖLGESİ'NDE BAŞLICA AKERAMİK NEOLİTİK ÇAĞ MERKEZLERİ VE İNANÇ SİSTEMLERİ

Gökçen BAYRAM

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Arkeoloji Ana Bilim Dalı, Yüksek Lisans, Haziran/2019

Danışman: Doç. Dr. Davut YİĞİTPAŞA

Neolitik Çağ yakın bir tarihe kadar, basit tarımcı köy topluluklarının yaşadığı bir dönem olarak düşünülse de, sanılanın aksine daha karmaşık ve etkin bir dönem olduğu anlaşılmıştır. Yeni verilerle Yakınoğu'daki bazı göçebe avcı-toplayıcı toplulukların neden yerleşik hayata geçmeye başladığı fikri önceki bilgilerin tam tersi yönde değişmeye başlamıştır. Güneydoğu Anadolu'da, Akeramik Neolitik Çağ'da bu değişimi gerçekleştiren toplulukların zihinsel, dini, hiyerarşik ve ideolojik oluşum ve gelişimleri özetle sosyal yapılarının ne tür temel etkenlere bağlı olarak şekillendiği gibi konular, dönem çalışmaları içinde üzerinde detaylı olarak durulmamış ve oldukça merak uyandıran konulardır. Bu çalışmanın ana temalarını oluşturacak bu tür problemlerin yanıtlanmasında önceden çevresel ve maddesel bir düşünce hakimdi. Son arkeolojik veriler ve yeni bakış açıları, insan yaşamında sembolik düşünce tarzının ve kutsal olanla direkt ilişki içerisinde olduğunu ortaya çıkarmış ve eski yorumların tekrar gözden geçirilmesine yol açmıştır. Tez çalışmamızda Hallan Çemi, Çayönü Tepesi, Körtik Tepe, Göbekli Tepe, Demirköy, Nevali Çori, Mezraa Teleilat ve Akarçay Tepe Neolitik Çağ merkezleri baz alınarak Akeramik Neolitik Çağ inanç temalı buluntularından yola çıkılarak genel inanç değerleri incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Neolitik, Akeramik Neolitik, Güneydoğu Anadolu, Bereketli Hilal, İnanç, Ritüeller

ABSTRACT

THE BELIEF SYSTEMS IN THE ACERAMIC NEOLITHIC PERIOD IN THE THE SOUTHEASTERN ANATOLIA REGION

Gökçen BAYRAM

Ondokuz Mayıs University, Institute of Social Sciences

Department of Archeology, M.A. June/2019

Advisor: Assoc Prof. Dr. Davut YİĞİTPAŞA

Eventhough the Neolithic Period was considered as a period simple agriculturist communities lived in, it has been understood to be more complicated and active. Given the new data, the idea of why some of the hunter gatherer nomadic communities started to settle down has begun to change. In the Southeastern Anatolia, during the Neolithic Peirod, Subject like changing communities and their logical, religional, hierarchical, ideological evolution and development in short, upon which principles their social structure is shaped, hasn't been studied in detail and has and has aroused interest. There was a regional and materialistic belief earlier to answer the problems farming the man themes of this study latest archeological data and new perspectives has revealed that the symbolic point of view and the relationship with the sacred one are interrelated directly. This has lead to the review of earlier studies in our thesis study, based on the Neolithic Era centres, Hallan Çemi, Çayönü Tepesi, Körtik Tepe, Göbekli Tepe, Demirköy, Nevali Çori, Mezraa Teleilat and Akarçay Tepe, general belief values have been studied with the helps of Aceramic Neolithic Age belief themed findigs.

Keywords: Neolithic, Aceramic Neolithic, Southeastern Anatolia, Fertile Crescent, Belief, Rituals

ÖN SÖZ

En genel tanımıyla insanoğlunun yerleşik hayata adım atmaya başladığı Neolitik Çağ'da, Güneydoğu Anadolu'nun, son yıllarda yapılan araştırmalar ve kazılarla açığa çıkarılan yerleşim ve buluntu yerleriyle, yoğun olarak tercih edilen bir bölge olduğu gözler önüne serilmiştir. Dicle ve Fırat nehirleri arasındaki verimli toprakların oluşturduğu Mezopotamya Bölgesi'nin kuzey bölümü, bir başka deyişle “Bereketli Hilal” veya “Verimli Hilal” olarak isimlendirilen bölgenin kuzey bölümü tezin çalışma alanıdır. Güneydoğu Anadolu'nun, Neolitik Çağ'ın başlangıcı olan Akeramik Neolitik Çağ 'a (Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ) ait başlıca merkezleri; merkezlerin kutsal alanları, sembolleri, işaretleri, mezarları, gömü şekilleri, mezar hediyeleri ve öteki dünya inanışları ile ilgili buluntuları ve tüm bunların inançla ilgili bağları, bölgede yapılan kazılarda elde edilen eserler ışığında yaşam şekilleriyle değerlendirilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bugünkü arkeolojik verilere göre, yaklaşık olarak MÖ 10.000 ile 6.000 yılları arasına tarihlendirilen Neolitik Çağ, insanlık tarihinde “devrim” olarak Çağ'ın ilk evresi olan MÖ 10.000 ile 7.000 tarihleri arası olan Akeramik Neolitik Çağ (Tablo 1) olacaktır. Bu evrenin Güneydoğu Anadolu'daki (Kuzey Mezopotamya) başlıca merkezleri olan Hallan Çemi, Çayönü Tepesi, Körtik Tepe, Göbekli Tepe, Demirköy, Nevali Çori, Mezraa Teleilat, Akarçay Tepe (Harita 1) tezde ele alınarak incelenmiştir. Adı geçen bu merkezler beklenmedik bir şekilde ileri derecede ve sonraki evrelerin karakteristik icatlarının öncülleri denilebilecek yeniliklerle dolu arkeolojik kalıntılar ortaya koymuşlardır. Neolitik Çağ'ın veya “ilk tarımcı köy topluluklarının” yaşam şekilleriyle ilgili olarak ortaya çıkan veriler, düşünce sistemimizi oldukça zorlayacak derecede önemlidir. Elimizdeki verilerle Akeramik Neolitik Çağ yerleşim yerleri incelenirken dönem merkezlerinin katmanlarının açık ve bariz bir düzenden oluştuğu görülür¹.

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde, değerli bilgilerini benimle paylaşan, kendisine ne zaman danışsam bana kıymetli zamanını ayırıp yardımcı olan danışman hocam Doç. Dr. Davut Yiğitpaşa'ya teşekkürü bir borç bilirim. Yine çalışmamda konu, kaynak ve yöntem açısından bana yardımda bulunarak yol gösteren Dr. Öğretim Üyesi Akın Temür'e şükranlarımı sunuyorum.

---

¹ Mehmet Özdogan , “Neolitik Çağ- Neolitik Devrim- İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwoodlar”, *TÜBA AR* 7, 2004, s. 43–51.

Bu çalışma için danışman hocam Doç. Dr. Davut Yiğitpaşa'nın desteği ile gitmiş olduğum DAI, DAI Müdürü Prof. Dr. Andreas Schachner, kütüphane ve misafirhane çalışanlarına teşekkür ederim. İngiliz Arkeoloji Enstitüsü, Fransız Arkeoloji Enstitüsü, Hollanda Arkeoloji Enstitüsü görevlilerine de müteşekkirim.

Samsun Arkeoloji Müzesi çalışanlarından başta arkeolog Emine Yılmaz olmak üzere tüm personele de tez çalışmamda yardım ve desteklerinden dolayı minnettarım.

Üniversite bölüm hocalarıma da bana lisans ve yüksek lisans hayatım boyunca kazandırdıkları her şey için teşekkürlerimi sunuyorum. Son olarak, çalışmamda daima yanımda olan Uzman Arkeolog Zeynep Akkaya'ya, sevgi ve saygı temeli ile beni yetiştiren ve benden hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen; annem Esengül İskender'e ve babam Halit İskender'e, sonsuz teşekkürler.

Gökçen BAYRAM

Haziran/2019

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖN SÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
HARİTALAR LİSTESİ.....	xi
ÇİZİMLER LİSTESİ.....	xii
RESİMLER LİSTESİ.....	xiv
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xx
TABLOLAR LİSTESİ.....	xxi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	xxii

BİRİNİ BÖLÜM

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu.....	1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi.....	2
3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi.....	3

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA BAŞLICA AKERAMİK NEOLİTİK ÇAĞ BULUNTU MERKEZLERİ VE İNANÇ TEMALARI

1.1. Hallan Çemi

1.1.1. İdari Konum.....	5
1.1.2. Jeomorfolojik Konum.....	5
1.1.3. Kazı Tarihçesi.....	5
1.1.4. Stratigrafi Gelişimi.....	6
1.1.5. Kutsal Alanlar.....	6
1.1.6. Totemler ve Ritüel Nesnelere.....	7
1.1.7. İnanç Sistemi.....	10
1.1.8. Karşılaştırma.....	12

1.2. Çayönü

1.2.1. İdari Konum.....	13
1.2.2. Jeomorfolojik Konum.....	13

1.2.3. Kazı Tarihçesi.....	13
1.2.4. Stratigrafi Gelişimi.....	14
1.2.5. Kutsal Alanlar.....	15
1.2.6. Mezarlar.....	19
1.2.7. Dikilitaşlar.....	24
1.2.8. Totemler ve Ritüel Nesneleri.....	24
1.2.9. Heykel ve Figürinler.....	27
1.2.10. İnanç Sistemi.....	28
1.2.11. Karşılaştırma.....	29
1.3. Körtik Tepe	
1.3.1. İdari Konum.....	31
1.3.2. Jeomorfolojik Konum.....	31
1.3.3. Kazı Tarihçesi.....	31
1.3.4. Stratigrafi Gelişimi.....	31
1.3.5. Kutsal Alanlar.....	32
1.3.6. Mezarlar.....	33
1.3.7. Totemler ve Ritüel Nesneleri.....	34
1.3.8 İnanç Sistemi.....	37
1.3.9. Karşılaştırma	38
1.4. Göbekli Tepe	
1.4.1. İdari Konum.....	39
1.4.2. Jeomorfolojik Konum.....	39
1.4.3. Kazı Tarihçesi.....	39
1.4.4. Stratigrafi Gelişimi.....	40
1.4.5. Kutsal Alanlar.....	41
1.4.6. Mezarlar.....	45
1.4.7. Dikilitaşlar.....	46
1.4.8. Totemler ve Ritüel Nesneleri.....	55
1.4.9. Heykel ve Figürinler.....	55

2.4.10. İnanç Sistemi.....	58
2.4.10. Karşılaştırma.....	61
1.5. Demirköy	
1.5.1. İdari Konum.....	62
1.5.2. Jeomorfolojik Konum.....	63
1.5.3. Kazı Tarihçesi.....	63
1.5.4. Stratigrafi Gelişimi.....	63
1.5.5. Mezarlar.....	63
1.5.6. Heykel ve Figürinler.....	65
1.5.7. İnanç Sistemi.....	65
1.5.8. Karşılaştırma.....	65
1.6. Nevali Çori	
1.6.1. İdari Konum.....	66
1.6.2. Jeomorfolojik Konum.....	66
1.6.3. Kazı Tarihçesi.....	67
1.6.4. Stratigrafi Gelişimi.....	67
1.6.5. Kutsal Alanlar.....	67
1.6.7. Mezarlar.....	70
1.6.8. Dikilitaşlar.....	71
1.6.9. Heykel ve Figürinler.....	73
1.6.10. İnanç Sistemi.....	77
1.6.11. Karşılaştırma.....	79
1.7. Mezraa Teleilat	
1.7.1. İdari Konum.....	80
1.7.2. Jeomorfolojik Konum.....	80
1.7.3. Kazı Tarihçesi.....	80
1.7.4. Stratigrafi Gelişimi.....	80
1.7.5. Mezarlar.....	82
1.7.6. Totemler ve Ritüel Nesneleri.....	82

1.7.7. Heykel ve Figürinler.....	83
1.7.8. İnanç Sistemi.....	84
1.7.9. Karşılaştırma.....	84
1.8. Akarçay Tepe	
1.8.1. İdari Konum.....	85
1.8.2. Jeomorfolojik Konum.....	85
1.8.3. Kazı Tarihçesi.....	85
1.8.4. Stratigrafi Gelişimi.....	86
1.8.5. Kutsal Alanlar.....	86
1.8.6. Heykel ve Figürinler.....	87
1.8.7. İnanç Sistemi.....	89
1.8.8. Karşılaştırma.....	89
DEĞERLENDİRME.....	91
SONUÇ.....	99
HARİTALAR.....	102
ÇİZİMLER	106
RESİMLER	123
ŞEKİLLER.....	181
TABLolar.....	185
KAYNAKÇA.....	188
ÖZGEÇMİŞ.....	207

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Güneydoğu Anadolu Bölgesi İlleri Haritası (<http://cografyaharita.com>)

Harita 2: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Orta Fırat ve Dicle Bölümü (<http://www.cografya.gen.tr>)

Harita 3: Başlıca Neolitik Merkezler (Schmidt, 2007, s.1)

Harita 4: Bereketli Hilal Bölgesi (<https://www.kenanyelken.com/gobekli-tepe-homo-sapiens-tarim-devrimi>)

Harita 5: Tapınak olan Neolitik Merkezler (Türkcan, 2009, s. 32, Fig. 1)

ÇİZİMLER LİSTESİ

- Çiz. 1:** Törensel Amaçlı Kaplar (Rosenberg, 2011b, s. 63)
- Çiz. 1a:** Tilki Figürü (Rosenberg, 2011b, s. 63)
- Çiz. 1b:** Meander Motifli Kap Parçası (Rosenberg, 2011b, s. 63)
- Çiz. 1c:** Çeşitli Şekilli Geometrik Motifler (Rosenberg, 2011b, s. 63)
- Çiz. 2:** Tören Kabı (Ercan ve Çelik, 2013 Çiz. 1a)
- Çiz. 3:** Çayönü Yuvarlak Kulübe Örneği (Acar,E., 1996)
- Çiz. 4:** Çayönü Izgara Planlı Evler (Acar,E., 1996)
- Çiz. 5:** Saltaşlı Döşemeli Yapı (Acar,E., 1996)
- Çiz. 6:** 1 BK, 2 Kafataslı Yapı ve 3 BL Yapı Çizimleri (<http://worldarkeoloji.blogspot.com/2016/02/cayonu-hoyuk.html>) Dairesel Planlı Yapılar (Schmidt, 2011, Fig. 2)
- Çiz. 7:** İşlemeli Kap Parçası (Yılmaz, 2010, 1307)
- Çiz. 8:** Göbekli Tepe’de Bulunan Kafatası Parçaları (Gresky vd., 2017)
- Çiz. 9:** Göbekli Tepe’de Bulunan Delik Kafatası (Gresky vd., 2017)
- Çiz.10:** Dikilitaş 1’in Arka ve Geniş Yüzden Görünümü (Schmidt, 2007c, Res. 44)
- Çiz. 11:** Dikilitaş 2 (Schmidt, 2007c, Res. 46)
- Çiz. 12:** P 18 No’lu Dikilitaş (Notroff, 2019, <https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams>)
- Çiz. 13:** P 56 No’lu Dikilitaş (Schmidt, 2011, s. 80)
- Çiz. 14:** Alan L9-68 Bulunan P43 No’lu Dikilitaş (Notroff vd. 2017, Fig.2)
- Çiz. 15:** Nevali Çori Kült Yapısı II ve III’ün Aksonometrik Rekonstrüksiyonları (Hauptmann, 1993, Res. 20)
- Çiz. 16:** Nevali Çori “Dikilitaş 1” Olarak Adlandırılan Dikilitaşın Ön ve Dar Yüzü (Hauptmann, 1993, Res. 16)
- Çiz. 17:** Nevali Çori Kült Yapısı III, “Dikilitaş 2” Olarak Adlandırılan Buluntu (Hauptmann, 1993, Res. 20)
- Çiz. 18:** Dört Parçadan Oluşan Heykel (Hauptman 1999a, s. 47, Fig. 14A-B)
- Çiz. 19:** Dans Eden Figürler (Sevin, 2003, s. 35)
- Çiz. 20:** Figürin Parçası (Morsch 2002, 154)
- Çiz. 21:** Figürin Parçası (Morsch 2002, 154)
- Çiz. 22:** Başsız Figürin (Hauptmann, 1999a)
- Çiz. 23:** Figürin Parçası (Morsch, 2002, 153)
- Çiz. 24:** Figürin Parçası (Morsch 2002, 154)
- Çiz. 25:** Figürin Parçası (Morsch 2002, 154)
- Çiz. 26:** Figürin Parçası (Morsch 2002, 154)

Çiz. 27: Figürin Parçası (Morsch 2002, 154)

Çiz. 28: Figürin Parçası (Morsch 2002, 154)

Çiz. 29: Figürin Parçası (Morsch 2002, 154)

Çiz. 30: Adıyaman Kilisik T-Başlı Heykelinin Ön ve Yandan Çizimleri (Hauptmann, 2012b, Res.10a-d)

RESİMLER LİSTESİ

- Res. 1:** Hallan Çemi'de Kutsal Alanda Düzenli Sıralanmış Üç Koyun Kafatası (Rosenberg, 2011b, Fig. 8)
- Res. 2:** A Yapısındaki Oroks Kafası (Rosenberg, 2011b, Fig. 7)
- Res. 3:** Tören Kabı (Rosenberg, 2011b, Fig. 9)
- Res.4:** Tören Kabı (Rosenberg, 2011b, Fig. 9)
- Res. 5a:** Havan Eli (Rosenberg, 2011b, Fig. 13)
- Res. 5b:** Havan Eli (Rosenberg, 2011b, Fig. 13)
- Res. 5c:** Havan Eli (Rosenberg, 2011b, Fig. 13)
- Res. 6:** Topuz Başları (Rosenberg, 2011b, Fig. 17)
- Res. 7:** Boynuz Şeklinde Ritüel Objesi (Rosenberg, 2011b, Fig. 17)
- Res. 8:** Kemik Nesnelere (Rosenberg, 2011b, Fig. 16)
- Res. 9:** Terrazzo Yapısı (Erim Özdoğan, 2011, Fig. 49)
- Res. 10:** Kafataslı Yapı/ BM 1 (Erim Özdoğan 2011, Fig. 22)
- Res. 11:** Saltaşlı Döşemeli Yapı (Özdöl, 2011, s. 181)
- Res. 12:** Terrazzo Yapısından Stilize İnsan Yüzü Kabartması (Erim Özdoğan 2011, Fig. 51)
- Res. 13:** Kafataslı Yapı BMa ve BM1a-b (Erim Özdoğan, 2011, Fig: 27)
- Res. 14:** BM 2b-c (Erim Özdoğan, 2011, Fig: 24)
- Res. 15:** Sunu Kabı (Özdoğan ve Yalman, 2004, Res. 5)
- Res. 16:** EA ve DK Yapıları (Erim Özdoğan, 2011, Fig. 56)
- Res. 17:** Sahibiyle Gömülen Kolye (Erim-Özdoğan 2011: Fig. 23 a-b)
- Res. 18:** BM2b Yapısı Yaban Domuzu Dişi Hediyesi (Erim Özdoğan, 2011, Fig. 29)
- Res 19:** CX Yapısından Gömü (Erim Özdoğan, 2011, Fig. 52)
- Res. 20:** CX Yapısından Yaban Domuzu Dişi (Erim Özdoğan, 2011, Fig.48)
- Res. 21:** BM2c Yapısı (Erim Özdoğan, 2011, Fig. 26)
- Res. 22:** Deniz Kabuğu Mezar Hediyeleri (Erim Özdoğan, 2011, Fig. 73)

- Res. 23:** Bakır ve Malahit Mezar Hediyeleri (Erim Özdoğan, 2011, Fig. 74, 75, 76)
- Res. 24:** Kilden Stilize Kadın Heykelciği (Erim Özdoğan, 2011, Fig. 82)
- Res. 25:** Kilden Kadın Heykelciği (Özdoğan A., 2007a, s. 139)
- Res. 26:** Stilize İnsan Başı (Özdoğan A., 2007a, s. 141)
- Res. 27:** Hayvan Biçiminde Kolye Ucu (Özdoğan A., 2007a, s. 160)
- Res. 28:** İntramural Gömü (Özkaya ve Coşkun, 2011, Fig. 4)
- Res. 29:** Hoker Pozisyonunda Gömü (Özkaya ve Coşkun 2011, Fig. 8)
- Res. 30:** Yarı Hoker Gömü (Özkaya ve Coşkun, 2011, Fig. 9)
- Res. 31:** Mezar Hediyeleri (Özkaya ve Coşkun, 2013, Fig. 5)
- Res. 32:** Klorit Mezar Hediyeleri (Özkaya ve Coşkun, 2011, Fig. 13)
- Res. 33:** İşlemeli Taş Kap (Özkaya ve Coşkun, 2011, Fig.20)
- Res. 34:** Taş Bardak (Özkaya ve San, 2007b, s. 567)
- Res. 35:** Taş Bardak (Özkaya ve San, 2007b, s. 568)
- Res. 36:** İşlemeli Kap Parçası (Özkaya ve San, 2007b, s. 567)
- Res. 37:** İşlemeli Taş Kap (Özkaya ve San, 2007b, s. 567)
- Res. 38:** İşlemeli Taş Kap Parçası (Özkaya ve San, 2007b, s. 567)
- Res. 39:** İşlemeli Taş Kap (Özkaya ve San, 2007c, s. 21)
- Res. 40:** İşlemeli Taş Kap (Özkaya ve San, 2007c, s. 21)
- Res. 41:** Çeşitli Mezar Hediyeleri (Özkaya ve Coşkun 2011: Fig.20)
- Res. 42:** Figürlü Taş Ritüel Obje (Özkaya V. ve Coşkun A., 2007a, s.152)
- Res. 43:** Figürlü Taş Ritüel Obje (Özkaya V. ve Coşkun A. 2007a, s.152)
- Res. 44:** Figürlü Taş Ritüel Objeler (Özkaya V., 2007c, s. 360)
- Res. 45:** Figürlü Taş Ritüel Obje (Özkaya V. ve Coşkun A. 2007a, s.152)
- Res. 46:** Figürlü Taş Ritüel Obje (Özkaya V. ve Coşkun A. 2007a, s.152)
- Res. 47:** Amuletler (Özkaya vd., 2008, s.104)
- Res. 48:** Kemik Ritüel Objesi (Özkaya ve Coşkun 2013, Şek. 11)

- Res. 49:** Havan Elleri (Özkaya ve Coşkun, 2011, Fig.24)
- Res. 50:** Havan Elleri (Özkaya ve Coşkun ve Soyukaya 2013, s.67)
- Res. 51:** Tören Baltası (Özkaya, Coşkun ve Soyukaya 2013, s.67)
- Res. 52:** A'dan D'ye Dairesel Yapıların Genel Görünüşü (Schmidt, 2011, Fig.31)
- Res. 53:** C Yapısı (Schmidt, 2011, Fig.26)
- Res. 54:** C Yapısı (Schmidt, 2011, Fig.25)
- Res. 55:** E Yapısı (Schmidt, 2010b, Fig. 13)
- Res. 56:** Göbekli Tepe K9-87 Açması İçindeki F Yapısı Dikilitaşları (Schmidt, 2010a, Res. 3)
- Res. 57:** Dikilitaş 1'in Arka ve Geniş Yüzden Görünümü (Schmidt, 2007c, Res. 44)
- Res. 58:** Dikilitaş 2 (Schmidt, 2007c, Res. 46)
- Res. 59:** Dikilitaş 9 (Schmidt, 2007c, Res. 51)
- Res. 60:** Dikilitaş 10 (Schmidt, 2007c, Res. 52)
- Res. 61:** Dikilitaş 6'ya ait T başın Arka Yüzü (Schmidt, 2007c, Res. 54)
- Res. 62:** Dikilitaş 14 (Schmidt, 2007c, Res. 53)
- Res. 63:** Dikilitaş 12 (Schmidt, 2007c, Res. 59)
- Res. 64:** Dikilitaş 18 ve 31 (Schmidt, 2007c, Res. 75)
- Res. 65:** Dikilitaş 18 ve Detay (Schmidt, 2007c, Res. 80)
- Res. 66:** Dikilitaş 31 ve Boğa Başı Detayı (Schmidt, 2007c, Res. 81)
- Res. 67:** Dikilitaş 33 (Schmidt, 2007c, Res. 90)
- Res. 68:** Dikilitaş 33'ün Sağ Tarafı ve Dar Tarafı (Schmidt, 2007c, Res. 88)
- Res. 69:** Dikilitaş 33'ün Sol Tarafı (Schmidt, 2007c, Res. 89)
- Res. 70:** Dikilitaş 38'in Sağ Yüzeyi (Schmidt, 2007c, Res. 87)
- Res. 71:** Dikilitaş 20'de Boğa ve Tilki Kabartması (Schmidt, 2007c, Res. 83)
- Res. 72:** Dikilitaş 22'de Tilki Başı Kabartması (Schmidt, 2007c, Res. 85)
- Res. 73:** Dikilitaş 21'de Eşek Kabartması (Schmidt, 2007c, Res. 84)

- Res. 74:** III. Tabaka D Yapısı'nın Merkez P18 Numaralı Dikilitaşı (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2017, Fig. 5)
- Res. 75:** Dikilitaş P18'e Ait Kaidenin Güney Kenarında Bulunan Ördek Betimlemeleri (Schmidt, 2013: Res.2)
- Res. 76:** Dikilitaş P56 (Notroff vd., 2017, Fig. 2)
- Res. 77:** Alan L9-68'de Bulunan Dikilitaş P43 (Notroff vd., 2017, Fig. 2)
- Res. 78:** Aslan Dikilitaşlı Yapı (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2017, Fig. 7)
- Res. 79:** Aslanlı Dikilitaş Yapısındaki PI Numaralı Dikilitaş (Schmidt, 2007a, Res. 102)
- Res. 80:** Aslan Dikilitaş Yapısı PI Numaralı Dikilitaş (Schmidt, 2007a, Res. 102)
- Res. 81:** Göbekli Tepe F Yapısı K9-87 Açması, PXXV Numaralı Dikilitaş ve İnsan Kabartması (Schmidt, 2009, Res. 4)
- Res. 82:** Minyatür Dikilitaşlar (Schmidt, 2007a, s. 106)
- Res. 83:** Oturan İnsan Heykelciği (Schmidt, 2007a, s. 110)
- Res. 84:** Akbaba Başı (Schmidt, 2011, Fig. 16)
- Res. 85:** Saldırı Pozisyonundaki Hayvan Başları (Schmidt, 2007a, s. 104)
- Res. 86:** Hayvan Heykelciği (Schmidt, 2007a, s. 107)
- Res. 87:** Erekte Falluslu Heykel (Schmidt, 2011, Fig. 24)
- Res. 88:** Totemik Heykel (Schmidt, 2011, Fig. 35)
- Res. 89:** Figürin (Schmidt, 2007e, s. 555)
- Res. 90:** Saldırı Pozisyonundaki Hayvan (Dietrich, Notroff ve Schmidt, 2017, Fig. 5)
- Res. 91:** Aslanlı Dikilitaş Yapısı'na Ait Seki Levhalarının Biri Üzerinde Yer Alan Çıplak Kadın Betimi (Schmidt, 2007c, s. 104, Res. 104)
- Res. 92:** Başsız Heykelcik (Schmidt, 2007e, s. 555)
- Res. 93:** Çalınan Heykel Başı (Schmidt, 2011, Fig.35)
- Res. 94:** Gömüden Detay, Kertenkele Derisinden Bilezik (Rosenberg, 2011, Fig. 3)
- Res. 95:** Boyalı Çocuk Gömüsü (Rosenberg, 2011, Fig. 5)

- Res. 96:** Olasılıkla Kil Kol ve Bacak Parçaları (Connan J. Vd., 2006, Fig. 2)
- Res. 97:** Kült Yapısı II (Rosenberg, 2011, Fig. 8)
- Res. 98:** Kült Yapısı III (Rosenberg, 2011, Fig. 9)
- Res. 99:** Yılanlı Baş (Rosenberg, 2011, Fig. 11 a/b)
- Res. 100:** Nevali Çori Kült Yapısı II'ün Kuzey Duvarı, Taş Seki ve Dikilitaşlar (Vor 12.000 Jahren in Anatolien, 2007:287, Katalog No:93 res, 83)
- Res. 101** Kült Yapısı III'e Ait "Dikilitaş 1" Olarak Adlandırılan Buluntu (Vor 12.000 Jahren in Anatolien, 2007:287, Katalog No :93 res 83)
- Res. 102:** Torso (Rosenberg, 2011, Fig. 12 a/b)
- Res. 103:** Kuş ve Kadın Başı (Hauptmann, 2007d, s. 125)
- Res. 104:** İnsan Başlı Kuş Gövdeli Heykelcik (Hauptmann, 2007b, s. 119)
- Res. 105:** Kuş Adam (Hauptmann, 2007d, s. 124)
- Res 106:** Dört Parçadan Oluşan Heykel (Hauptmann, 1999a, s. 47, Fig.14A-B)
- Res. 107:** Dans Eden Erkekler (Hauptman, 1999a, 48, Fig.16)
- Res. 108:** Heykelcik Parçası (Hauptmann, 1999a)
- Res. 109:** Başsız Heykelcik (Morsch, 2002,s. 155)
- Res. 110:** Falluslar (Özdoğan, 2011, Fig. 24)
- Res. 111:** Üçlü Falluslar (Özdoğan, 2011, Fig. 27)
- Res. 112:** Heykelcikler (Özdoğan, 2011, Fig. 21)
- Res. 113:** Heykelcik (Özdoğan, 2011, Fig. 17, 18)
- Res. 113:** Heykelcik (Özdoğan, 2011, Fig. 17, 18)
- Res. 114:** Heykelcikler (Özdoğan, 2011, Fig. 17, 18)
- Res. 115:** Ayakları Birleşik Betimlenen Heykelcik (Özdoğan, 2011, Fig. 17, 18)
- Res. 116:** Dörtgen Yüzlü Heykelcik (Özdoğan, 2011, Fig. 23)
- Res. 117:** Hayvan Figürinleri (Özbaşaran ve Duru, 2011, Fig. 39)
- Res. 118:** İşlemeli Kaplar (Özbaşaran ve Duru, 2011, Fig. 38)
- Res. 119:** Hayvan Figürini Şeklinde 1 Nolu Kap (Bozbay, 2013, Res. 6)

- Res. 120:** Hayvan Figürini Şeklinde 3 Nolu Kap (Bozbay, 2013, Res. 8)
- Res. 121:** Hayvan Figürini Şeklinde 2 Nolu Kap (Bozbay, 2013, Res. 7)
- Res. 122:** Adıyaman Kilisik T Başlı Heykelin Yandan ve Önden Görünümleri (Hauptmann, 2012b, Res.9)
- Res. 123:** Urfa Heykeli (Notroff, <https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams>)
- Res. 124:** Shigir Heykeli (Dietrich, <https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/2tracking-analogies-the-shigir-idol-from-the-urals/0-19/02/19>)
- Res. 125:** Shigir Heykelinin Başı (Dietrich, <https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/2tracking-analogies-the-shigir-idol-from-the-urals/0-19/02/19>)
- Res. 126:** Shigir Heykeli Üzerindeki Çizimler (Dietrich, <https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/2tracking-analogies-the-shigir-idol-from-the-urals/0-19/02/19>)
- Res. 127:** Güney Afrika'daki Dairesel Yapılar (Telling and Heine, Temples of the African Gods)

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şek. 1: Göbekli Tepe Olası Tapınak Yapımını (National Geographic)

Şek. 2: Dairesel Planlı Yapılar (Schmidt, 2010, Fig.2)

Şek. 3: Göbekli Tepe III. Tabaka A Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları (Bingöl, 2018, s. 333)

Şek. 4: Göbekli Tepe III. Tabaka B Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları (Bingöl, 2018, s. 337)

Şek. 5: Göbekli Tepe III. Tabaka C Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları (Dietrich, 2014, Fig.3)

Şek. 6: Göbekli Tepe III. Tabaka D Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları (Bingöl, 2018, s. 349)

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1: Kronoloji Tablosu (The Neolithic in Turkey The Euphrates Basin/ The Tigris Basin)

Tablo 2: Göbekli Tepe III, III/II ve Tabakaları Belirsiz Yuvarlak Planlı Kült Yapıları Hayvan Betimleme Gruplarının Türlerine Göre Sayısal Dağılımları (Bingöl, 2018, s. 306)

Tablo 3: Merkezlerde İşlenen Hayvan Figürleri (Taraflıca Düzenlenmiştir)

Tablo 4: Neolitik Merkezlerdeki Dikilitaşlar (Taraflıca Düzenlenmiştir)

KISALTMALAR LİSTESİ

AJA: American Journal of Archaeology

C. : Cilt

cm : Santimetre

Çev. : Çeviren

Çiz. : Çizim

DAI: Deutsches Archäologisches Institut

Edt. : Editör

Fig. : Figür

Har. : Harita

Haz. : Hazırlayan

IJFPS: Fundamental Journals, International Journal of Fundamental Physical
Sciences

JNES: Journal of Near Eastern Studies

km.: Kilometre

Lev. : Levha

m : Metre

MJH: Mediterranean Journal of Humanitie

m² : Metrekare

Şek. : Şekil

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Tarih öncesi dönemde, Epipaleolitik/Mezolitik Çağ'ın ardından gelen, Pleistosen'den Holosen Dönemi'ne geçişle birlikte oluşan yeni iklim şartlarına ve onun oluşturduğu çevreye uyum sağlayan insanoğlunun besin üretimine geçtiği ilk döneme Neolitik Çağ adı verilmiştir².

Neolitik Çağ yakın bir döneme dek, basit tarımcı köy topluluklarının yaşadığı bir dönem olarak düşünülmektedir. Son yıllarda Güneydoğu Anadolu'daki (Harita 1-2) merkezlerde (Harita 3) yoğunlaşan kazılar ve elde edilen bu bulgularla Neolitik Çağın sanılanın aksine daha sofistike ve dinamik bir dönem olduğu anlaşılmıştır. Göçebe avcı-toplayıcı insanlar Akeramik Neolitik Çağ'la beraber aşamalı olarak yavaş yavaş yerleşik düzene geçmeye başlamışlardır. Kuşkusuz ki bu sürecin geçerli sebepleri vardı. İnsanların yaşam tarzlarını radikal olarak değiştirmeye yönelik sebeplerinin tekrardan gözden geçirilmeye başlanmasıyla birlikte oldukça şaşırtıcı sonuçlar ortaya çıkmıştır. Tez çalışmamda Güneydoğu Anadolu'da, Akeramik Neolitik Çağ'da bu değişimi gerçekleştiren toplulukların zihinsel, inançsal gelişimleri, sosyal ve dini yapılarının ne tür temel etkenlere bağlı olarak şekillendiği ve bu etkenlerin dönem insanına geniş ölçekte yansımalarının araştırılması amaçlanmıştır.

Elde edilen arkeolojik veriler, Akeramik Neolitik Çağ'da toplumsal yapıyı şekillendiren ana etkenin, dönemin inanç sistemi olduğunu ortaya koymaktadır. Bu noktada Neolitik toplulukların "kutsal" ile ilişkilerinin derecesi ve bu ilişkinin maddi kültür üzerinde gözlemlenmesi, detaylı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Akeramik Neolitik Çağ'da, anıtsal kült merkezleri ile tapınaklar ve bu tapınakların içlerine yerleştirilen "T" biçimli dikilitaşlar, bunların üzerlerinde son derece sanatsal hayvan figürleri ve işaretlerden oluşan bir semboller dünyası, yine bu kült yapılarında bulunan sembolik heykeltıraşlık eserleri ve bazı prestij eşyaları ile tanımlanabilecek bir "dinsel sanat" varsa, bu dönemdeki kutsalla ilişki "din" olarak ifade edilebilir. Neolitik Çağ'daki "din" anlayışının detaylı bir tanımını ve tam olarak ne olduğunu ortaya koymak da şimdiki verilere göre kolay değildir ama dönemin

---

² Savaş Harmankaya, "Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme", *TAY – Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik*, Ege Yayınları, Takım ISBN 975-807-003-7, Cilt ISBN 975-807-010-X, İstanbul 1997, s. 13.

dini gelenekleri inanç değerleri ve ritüelleri buluntular doğrultusunda yorumlanabilir. Bu çalışmanın temel amacı, yaklaşık olarak MÖ 10.000-6.000 yılları arasına tarihlendirilen Neolitik Çağ'ın erken dönemini kapsayan keramiğin henüz yaygın olarak pişirilmediği Akeramik Neolitik Çağ'da Güneydoğu Anadolu Bölgesi sakinlerinin inançlarının sosyal yapılarının oluşum ve gelişimleri üzerinde etkili olan öğelerini incelemektir. Bu öğeler içinde çevre, ekonomi vb. gibi diğerlerinin arasında sivrilen inanç sisteminin yeri ilk etapta sorgulanacak ve bunun materyal kültür üzerindeki yansımaları anlatılacaktır. Seçilen başlıca Akeramik Neolitik Çağ merkezleri kısaca idari ve jeomorfolojik konumlarıyla aktarılıp, kazı tarihçeleri ve stratigrafi gelişimlerinden bahsedilerek buluntular inanç temaları adı altında kutsal mekanlar, dikilitaşlar, totemler ve ritüel nesnelere, heykel, figürinler, karşılaştırma ve inanç sistemi alt başlıkları olarak sıralanmıştır. Söz konusu başlıkların içerdiği eserlerin hepsi başlıca Akeramik Neolitik merkezlerin tümünde olmadığı için alt başlıklar merkezlerin hepsinde mevcut değildir.

Buluntular doğrultusunda çevre kültürlerle özellikle Güney Mezopotamya, Kuzey Suriye ve İran inanç sistemleri noktasında varsa etkileşimlerine değinilmiş ve sonuca ulaşmaya çalışılmıştır.

2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Son 30 yılda yapılan kazı çalışmaları Verimli Hilal'in dünyadaki örneklerinden çok daha farklı ve eski bir gelişimin izlerini taşıdığını göstermiştir. Bu bölgede bulunan yerleşim yerlerine ve tapınaklara ait bulgular dönemin kapsamlı bir inanç haritasının ortaya konulmasını gerekli kılmaktadır. İnanç haritası, araştırma konusu bölgenin ve bölgeye yakın coğrafyada yaşayan toplumların kutsal değerlerine toplu bir bakıştır.

İnsanlık tarihi açısından son derece önemli olan tarımsal faaliyetlerin gelişimi, yerleşik yaşama geçilmesi ve üretim sürecinin devamı inanç sisteminin gelişimi ile doğrudan ilgilidir. Bu dönemde tarım ve yerleşik yaşamın unsurlarının görülmesi insanlık tarihinde başka bir noktaya ulaşılmasını da beraberinde getirmiştir. Bu nokta insanlığın inanç sistemi üretmeye başladığı, kült ve ritüeller ile varlığını teminat altına alma çabası, yaşamı anlamlandırma kaygısının yanı sıra Verimli Hilal olarak adlandırılan bölgede inanç, tarım ve hayvancılığın tanrılarla ilişkilendirilmesi,

tarımsal faaliyetlere ilişkin öğretilerin ve bereketin ilahi kaynaklı olduğu varsayımı ile doğrudan ilişkilidir. Bunun ortaya konulması, Neolitik devrimin mahiyetinin anlaşılabilmesi, günümüz inancının ilk izlerinin araştırılması, ya da Neolitik Çağ inancının günümüze iz bırakması açısından derin bir pencere açacaktır. Çalışma bu açıdan önem taşımaktadır.

3. Araştırmanın Kapsamı ve Yöntemi

Güneydoğu Anadolu'da Akeramik Neolitik Çağ için Batman/Hallan Çemi, Diyarbakır/Çayönü, Diyarbakır/Körtik Tepe, Şanlıurfa/Göbekli Tepe, Batman/Demirköy, Şanlıurfa/Nevalı Çori, Şanlıurfa/Mezra Teleilat, Şanlıurfa/Akarçay Tepe, gibi başlıca yerleşmeler kronolojik olarak, örnek merkezler olarak ele alınmıştır. Bölgede yer alan diğer Neolitik Çağ merkezleri arasından çalışma konusu merkezlerin seçilmesinde; buluntu yoğunluğu, özellikleri ve çağları, kazı süreleri ile tez çalışmasının kapsamını aşmaması dikkate alınmıştır.

İlk aşamada detaylı literatür taraması yapılmıştır. Alman Arkeoloji, İngiliz Arkeoloji ve Türk Arkeoloji Enstitülerindeki konuyla ilgili yerli ve yabancı kaynaklar incelenmiştir. Tez konusu merkezler ziyaret edilerek gerek yerleşmelerde gerek yerleşmelerde açığa çıkarılan eserlerin sergilendiği müzelerde fotoğraflandırma çalışmaları yapılmıştır. Tezde Neolitik merkezlerle ilgili kullanılacak harita, resim, plan, çizim gibi öğeler belirlenip ilgili bilgisayar programlarına aktarılmıştır. Yerleşim ve buluntu yerlerinin öncelikle ayrı ayrı özellikleri sıralanmış, sonrasında ise dini inanç unsurları bakımından sağladıkları veriler ışığında sahip oldukları özellikler ayrı başlıklar altında ortaya konulmuştur.

Çalışma konusu Güneydoğu Anadolu Bölgesi Akeramik Neolitik Çağ İnanç Sistemi'nin ortaya çıkarılabilmesi için detaylı bir literatür taraması yapılmıştır. Mezopotamya adıyla anılan Güneydoğu Anadolu Bölgesi sınırları içerisindeki yerleşim ve buluntu yerleri tek tek ele alınmıştır. Bu yerleşim ve buluntu yerlerinin öncelikle ayrı ayrı özellikleri sıralanmış, sonrasında ise dini inanç unsurları bakımından sağladıkları veriler ışığında sahip oldukları özelliklere göre ayrı başlıklar altında ortaya konulmuştur. Bölgede bilimsel çalışma yapan otorite kişilere, kaynaklara ulaşılmıştır. İlk etapta üniversitemiz kütüphanesinden, Arkeoloji Bölüm kitaplığından yararlanılmıştır. Üniversitemizde yer almayan yayınlar da internet

üzerinden Bilkent Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi ve Milli Kütüphane'den talep edilmiştir. Jstor, Academia, EBSCO Host-ASP ve CAIS internet sitelerinde veri tabanlarına ulaşılarak ve başvuru niteliğindeki kaynakların büyük bir bölümü toplanmış, devamında İstanbul Alman ve Hollanda Arkeoloji, Ankara İngiliz Arkeoloji Enstitüleri'nde çalışmalar yapılmıştır. Ayrıca günümüzde hemen hemen tüm bilimsel dallara ait bilimsel içeriklerin yer aldığı Akademik Google, YÖK Ulusal Tez Yayınlama sitesi gibi birçok kanalda tezin içeriğine dair pek çok yayına ulaşılmıştır. Çeşitli kaynaklardan toplanan literatür içerisinde oldukça ciddi boyutta olan yabancı dil kaynaklar, Türkçe dil kurallarına uyularak çevirileri yapılmış ve bilgiler tez içerisinde uygun yerlerde kullanılmıştır. Böylece birçok yöntem ve araştırmayla tezin bilimsel içeriği ve yazımı tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU'DA BAŞLICA AKERAMİK NEOLİTİK ÇAĞ BULUNTU MERKEZLERİ VE İNANÇ TEMALARI

1.1. Hallan Çemi

1.1.1. İdari Konum

Hallan Çemi Batman İli'nin ortalama 50 km. kuzeyindedir³. Dicle Nehri'nin bir kolu Batman Nehri ve ona bağlı Sason Çayı'nın batı kıyısında yer almaktadır⁴.

1.1.2. Jeomorfolojik Konum

Hallan Çemi, ortalama 4,3 m. yüksekliğinde bir höyüktür ve 0,5 hektardan daha küçüktür⁵. Tepenin denizden yüksekliği 640 m.'dir. Güneydoğu Anadolu'nun dağları, Toroslar'ın uzantısında yer almaktadır⁶. Hallan Çemi "Verimli Hilal" (Harita 4) adı verilen bereketli toprakların Kuzeydoğusundadır.

1.1.3. Kazı Tarihçesi

Höyük 1990 senesinde, Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) dâhilindeki baraj yapımı sebebiyle sular altında kalacak yerlerin tespiti için yapılan yüzey araştırması esnasında bulunmuştur. 1991 senesinde Diyarbakır Müzesi'nin ve ABD Delaware Üniversitesi'nin ortak çalışmalarıyla höyükte dört yıllık kurtarma kazıları M.

³ Michael Rosenberg, "The Hallan Çemi Excavation 1991", *Kazı Sonuçları Toplantısı XIV/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1992, ss. 117-131.

⁴ Ximena Lemoine, *Pig (Sus scrofa) Exploitation at Hallan Çemi, Southeastern Anatolia: Proposing an Alternative Model*, Bachelor of Arts in Anthropology University Honors Program, Portland State University, 2012, s. 1.

⁵ Michael Rosenberg ve Halil İnal, "The Hallan Çemi Excavation 1992", *Kazı Sonuçları Toplantısı XV/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1993, Ankara, ss.123-130.

⁶ Britt Starkovich and Marry Stiner "Hallan Çemi Tepesi: High-ranked Game Exploitation alongside Intensive Seed Processing at the Epipaleolithic- Neolithic Transition In Southeastern Turkey", *Anthropozoologica* 4481, 2009, ss. 41-61.

Rosenberg başkanlığında yapılmıştır⁷. 1994 yılı itibariyle alan baraj suları altında kalmıştır⁸.

1.1.4. Stratigrafi Gelişimi

Hallan Çemi’de 1991-1994 seneleri arasında dört kazı sezonu kurtarma kazısı yapılmıştır. Kazılarda yerleşimin kültür tabakasının 4.30 m. derinliğinde olduğu ortaya çıkmıştır⁹. Kültür katmanı yapılan C14 analizleri sonuçlarına göre MÖ 11. binyılın sonlarına gelen birkaç yüzyılı içerir. Yerleşmede Akeramik Neolitik Çağ A (PPNA)’ya ait dört yapı katı tespit edilmiştir. Kazılara zorunlu olarak son verilmesi nedeniyle bu yapı katlarından ancak üç tanesi detaylı olarak kazılabilmektedir. En üst katman olan I. yapı katında, sadece konut niteliğinde olmayan ve kamusal fonksiyonu olduğu düşünülen veriler mevcuttur. II. ve III. yapı katındakiler olasılıkla konut olmalıdır¹⁰. IV. yapı katı tam olarak kazılamamıştır¹¹.

1.1.5. Kutsal Alanlar

Hallan Çemi de yapılan kazılarda, 15 m. çapında bir meydan ve bu alanın çevresine konumlanmış çeşitli yapılar açığa çıkartılmıştır. M. Rosenberg, ortaya çıkarılan bu alandaki dolguda yapılan kazılarda yoğun olarak ateşin kullanılmış olması, çok çeşitli hayvan kemiklerinin bulunmasından dolayı, burada şölen veya çeşitli ritüel uygulamaların yapıldığını düşünmektedir¹². Hayvan kemiklerinin birçoğu bütün ve birleşik olarak bulunmuştur¹³. Aynı mekanda üç tane koyun kafatasının düzenli sıralaması ile karşılaşmıştır (Res. 1). Hallan Çemi’de en üst tabakada bulunan, sadece konut niteliğinde olmadığı düşünülen çeşitli kamusal fonksiyonları taşıyan yapılar bulunmaktadır¹⁴. Bu katmanda dört yapı ortaya çıkarılmıştır. Bu yapılardan ikisi daha büyük olmaları ve başka özellikleri ile dikkat

⁷ Rosenberg, “The Hallan Çemi Excavation 1991”, s. 117.

⁸ Seda Ülger, *Yakınoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.

⁹ Rosenberg ve İnal, “The Hallan Çemi Excavation 1992”, s. 123.

¹⁰ Michael Rosenberg, “Hallan Çemi”, *Türkiye’de Neolitik Dönem* (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul, 2007a, ss. 1–13.

¹¹ Rosenberg ve İnal, “The Hallan Çemi Excavation 1992”, s. 123.

¹² Starkovich ve Stiner, “Hallan Çemi Tepesi: High- ranked Game Exploitation alongside Intensive Seed Processing at the Epipaleolithic- Neolithic Transition In Southeastern Turkey”, s. 44.

¹³ Rosenberg, “The Hallan Çemi Excavation 1992”, s. 125.

¹⁴ Ali Umur Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 149.

çekicidir¹⁵. Yapılar tam daire planlı ve toprağa yarı gömük vaziyette inşa edilmişlerdir. Her yapının duvarına yaslanan, yarım daire şeklinde taştan platformlarla karşılaşılmıştır. Bu iki yapının tabanları oldukça ince toprak bir dolgu üzerine sarı bir kum ve alçı karışımıyla ayırt edici bir şekilde kaplanmıştır. Bulunan bu yapılarda sıradan konutlarda olması beklenen öğütme taşları gibi malzemeler bulunmamıştır. Buna karşın sıklıkla kutsal mekanlarda görülen ve ithal olduğu düşünülen obsidyen ve bakır cevheri ile karşılaşılmıştır¹⁶. Toprağa yarı gömük olan bu yapılardan A yapısı olarak isimlendirilen yapının giriş kapısına baktığı düşünülen kuzey duvarında, tam bir oroks (yaban sığırı) kafatası (Res. 2) bulunmuştur¹⁷. Kafatası, yapı ve yapıyı kullanan topluluk ile burada yapılan faaliyetler hakkında ipucu vermektedir. Kafatası kültürünün Hallan Çemililer'in inanç sistemlerinde yer bulduğu anlaşılır.

1.4.6. Totemler ve Ritüel Nesnelere

Hallan Çemi buluntuları içinde törensel amaçlı kullanıldığı düşünülen birçok taş kap ve taş kap parçası ele geçirilmiştir (Çiz. 1). Söz konusu kap parçalarının üzerinde kazıma tekniğiyle çeşitli geometrik bezemeler ve figürler işlenmiştir. Bulunan kaplardan birinin üzerinde kazıma tekniğiyle kuyruğu yukarı kalkmış köpekgillerden olasılıkla bir tilki figürü mevcuttur (Çiz. 1a). Hayvanın kuyruğunda uçtan başlayarak zigzag şeklinde dikey tek bir çizgi devamında da düz yatay çizgilerle kazıma bezeme yapılmıştır. Ön bacaklarında olduğu gibi arka bacaklarında da ayaklara kadar yatay çizgiler kazıma olarak işlenmiştir. Söz konusu hayvan figürünün kulakları üçgen şekilde işlenerek, ön ayakları ile arka ayakları birleşik bir şekilde stilize olarak tasvir edilmiştir. Bu figürün yer aldığı kap kloritten yapılmıştır. Bu hayvan tasviri V. Özkaya'ya göre de hayvan türü olarak çok benzemese de kazıma teknikleri açısından Körtik Tepe klorit taş kaplarıyla

¹⁵ Lemoine, *Pig (Sus scrofa) Exploitation at Hallan Çemi, Southeastern Anatolia: Proposing an Alternative Model*, s. 33.

¹⁶ Michael Rosenberg, *The Hallan Çemi Excavation 1993, Kazı Sonuçları Toplantısı XVII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, s. 81.

¹⁷ Michael Rosenberg, "Hallan Çemi", *12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007b, s. 84.

benzeşmektedir¹⁸. Başka bir kap parçasında, üzerinde iç içe geçmiş yine meander motifleri oldukça sık bir şekilde kabın ağız kısmında yer alarak en alt çizgisi yatay dalgalı olarak bezenmiştir (Çiz. 1b). Bir diğerinde haç veya artı işaretleri, kafes bezemeleri, iki yatay çizgiden aşağı sarkıtılarak adeta sallanan bir görüntü veren toplu iğne benzeri motifler ve yine iç içe üçgen motifleri ve at nalı betimlenmiştir (Çiz. 1c). Taşların oyulmasıyla yapılan kaplar geometrik ve biraz da gerçekçi bezemelerle süslenmiştir¹⁹. Kaplar genelde gri/yeşil-siyah klorit ya da kireç taşından yapılmıştır. Hallan Çemi'nin çağdaşı yerleşim yerlerinde ele geçen buluntularda da, örneğin Şanlıurfa Müzesi'nde Şanlıurfa'nın batısında bir köyden bulunup müzeye satılarak sergilenen olasılıkla tören kabı olan taş kapta da benzeri hayvan figürü işlenmiştir²⁰ (Res. 3). Bu taş kabın üzerinde yer alan figür ve motifler bilhassa, içinde figürlerin yer aldığı paneller ve panellerin çevresinde yer alan kalın diyagonal bantlar, kalın zikzak bezemeleri, içi taralı ve boş üçgen motifleri, ardışık yatay ve diyagonal çizgiler bu tip kaplarda görülen ortak özelliklerdir. Bu tarz motifler, bölgede yer alan yerleşimlerden bulunan ve çoğunlukla bütün bezemeli taş kapların üzerinde görülmektedir. Bir diğer klorit taş tören kabında da yine çağın karakteristik bezemeleri olan geometrik motifleri kazıma tekniği ile yapıldığını görmekteyiz (Res. 4). Zikzak, üçgen ve dikey bezeme işlenmiştir. Kabın orta bandında yaban keçisi figürü yer almaktadır. Yaban keçisi hareket halindedir, boynuzları oldukça uzun betimlenerek profilden yapılmıştır (Çiz. 2).

Buluntular içerisinde çoğunluğu şekillendirilmiş saplı, iyi cilalanmış bir grup küçük havaneli de ele geçirilmiştir²¹. Bu havaneleri yerleşim yerindeki diğer küçük kaplarda kullanılan klorit taşından yapılmıştır. Farklı malzeme olarak, kum taşından yapılan bir iki havaneli de bulunmuştur. Şekillendirilmiş bu örnekler farklı boyutlarda stilize edilmiş olarak doğal form biçimindedir. Tanımlı motifler arasında keçi başları²² (Res. 5a) sığır boynuzlarını temsil ettiği anlaşılan Körtik Tepe'de de

---

¹⁸ Vecihi Özkaya ve Aytaç Coşkun, "Körtik Tepe Kazıları", *Ilisu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü – Diyarbakır Müze Müdürlüğü, Diyarbakır 2013, s. 9.

¹⁹ Veli Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları:215, İstanbul 2003, s. 22.

²⁰ Müslüm Ercan ve Bahattin Çelik, "Şanlıurfa Müzesi'nden Neolitik Döneme Ait Bir Grup Eser", *Anadolu* 39, AÜDTC, Ankara 2013, s. 16.

²¹ Michael Rosenberg "Hallan Çemi", *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Tigris Basin*, Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, Peter Kuniholm, Edt. By., Archaeology & Art Publications, İstanbul 2011b, s. 63.

²² Michael Rosenberg and Robert Redding, "Hallan Cemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia", *Fundamental issues in Archaeology*, Plenum Press, Newyork 2000, s. 52.

benzerlerine rastlanan²³, simetrik çiftler halinde yana doğru çıkık bir şekilde düz veya kavisli kenarları olan (Res. 5b) ve bir veya daha fazla türde ne olduğu tam olarak anlaşılamayan boynuzsuz memeli hayvandan (Res. 5c) oluşmaktadır. Şekillendirilmiş havanelleri, ağırlıklı olarak kloritten yapılanlar, taş kaplarla yaklaşık aynı boyuttadırlar ve onlarla beraber kullanılmaya elverişlidirler. Halk şölenlerinin yapıldığı alanlardaki dolgu tabakalarından elde edilen veriler neticesinde, bu kapların ve havanellerinin törenlerde yiyecek ve içeceklerin hazırlanmasında, tüketilmesinde kullanıldıkları yüksek bir ihtimaldir²⁴. Ancak Körtik Tepe’de mezar hediyesi olarak mezarlardan çıkması da yine ritüel amaçlı kullanıldıklarını göstermektedir ki çok değerli objeler olmasa hediye olarak koyulmazdı. Özel önem verildiği açık olan, figürlerle süslenen havanelleri ve taş kaplar olasılıkla sembolik anlamlar içermektedir²⁵. Dolayısıyla günlük yaşamdan ziyade toplulukların önemli zamanlarında kullanılıyor olmalıydılar. M. Rosenberg, benzeri eserlerin bölgedeki diğer Çanak Çömleksiz Neolitik merkezlerde de görüldüğünü vurgulayarak havanellerinin bölgeye özgü olduğunu belirtir ve buluntuların biçimsel olarak ortak özellikler taşıdığını ifade etmektedir²⁶.

Bir başka buluntu topluluğu da farklı biçimlerdeki, topuz başı (Şek. 6) olarak tanımlanabilecek dikine yönde delinmiş taş buluntulardır²⁷. Malzeme olarak diğer buluntular gibi klorit ve kireç taşı kullanılmıştır. Sözü geçen buluntular dikdörtgenimsi, oval, üçgenimsi ve kubbe şeklinde yapılmışlardır. Bazıları bezemelidir ve iyi cilalanmışlardır²⁸ (Şek. 6a). Parlaklıklarından oldukça iyi işçilik uygulandığı anlaşılan olası bu topuz başları muhtemelen ritüel törenlerinde delinmiş noktalarından bir sopaya takılıyordu. Dolayısıyla bu topuz başlarını kullanan kişiler de sıradan insanlardan ziyade toplumda yetkin, belki de dini bir görevi olan kişilerdi. Örneklerine her çağda rastladığımız gibi asa her dönem gücün önemli sembollerinden birisidir.

²³ Özkaya ve Coşkun, “Körtik Tepe Kazıları”, s.9.

²⁴ Michael Rosenberg, “Hallan Çemi”, *Türkiye’de Neolitik Dönem* (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007a, s. 3.

²⁵ Michael Rosenberg and Robert Redding, “Hallan Cemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia”, s. 52.

²⁶ Michael Rosenberg, “Hallan Çemi”, *Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization*, M. Özdoğan – N. Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, s. 29.

²⁷ Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu* 116.

²⁸ Michael Rosenberg, “The Hallan Çemi Excavation 1993”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XVII*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, s.82.

Yine buluntular içinde kloritten yapılmış boynuz şeklinde objeler de vardır (Res. 7). İşlevi tam olarak belirlenemese de şeklinden dolayı olasılıkla ritüel amaçlıdır²⁹.

Hallan Çemi’de buluntular içinde hayvan kemiğinden yapılan, büyüklüğü ile dikkat çeken, dikdörtgen, oval ve kıvrımlı şekilli düğmeye benzeyen nesnelere mevcuttur³⁰. Çoğunluğu bezemelidir. Neolitik Çağ’da kemik obje kullanımı farklı bölgelerde de değişik kullanımlarla karşımıza çıkar.

Bir diğer buluntu grubu da bir dizi taş çubuktur. Taş çubukların her birinin üzerinde farklı sayıda çentikler mevcuttur. Bu çentiklerin günlük işlerin dışında önemli kişisel anlamları içerdiği düşünülebilir³¹. Sözü geçen taş çubuklar üzerindeki çentikler zamansal bir anlam ya da bir ölçü birimini ifade etmesi olasıdır. Bu anlamların dışında kültürel araç olarak da kullanılmış olabilir³².

Yerleşim yerinde daha önce kutsal mekanlarda da sözü geçtiği üzere kutsal alanın kuzey duvarında oroks kafatası yer almaktadır³³.

Neolitik Çağ’da sıklıkla kullanılan yılan figürü de merkezde karşımıza çıkar. Buluntular arasında kemikten yapılmış yılan şeklinde obje de (Res. 8) ele geçirilmiştir³⁴. S şeklinde olan obje üzerinde kıvrımları takip eden kazıma bezeme mevcuttur. Ortalama 10 cm olan obje taşımaya elverişlidir.

1.1.7. İnanç Sistemi

Hallan Çemi’de ibadetlerin toplu halde kalabalıklar eşliğinde yapıldığı merkezin, kutsal alanı olduğu düşünülen büyük meydanında bulunan yanmış çok sayıda hayvan kemiğinden anlaşılmaktadır. Aynı zamanda büyük ateş izleri olan meydana kalıntılar Hallan Çemililer’in şölen ve ritüel uygulamalarını gösterir. Kutsal olan bu alanda yer alan sıralı bir şekilde bulunan üç tane koyun kafatası günümüzde hala kırsal da evlerin girişinde nazar, kötü enerjilerden korunma ve bazı

²⁹ Michael Rosenberg, “The Hallan Çemi Excavation 1992”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XVI*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, s.125.

³⁰ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 148.

³¹ Rosenberg, “Hallan Çemi”, s. 85.

³² Akın Temür, *Kişisel Görüşme*, 18 Nisan 2018.

³³ Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 189.

³⁴ Rosenberg, “The Hallan Çemi”, s. 82.

yerlerde de bereketi simgeleyen koyun başlarını hatırlatmaktadır. Elbette günümüzdeki bu anlamlar geçmişin izlerini taşıyor olmalıdır. Yine aynı şekilde dünyanın farklı bölgelerinde örneğin Amazon'da, teknolojiden uzak bazı ilkel kabilelerde evlerin ve kutsal mekanların girişlerinde hala kafatasları kullanılmaktadır. Kafatasının ruhun merkezi olduğuna inanıldığından yoğun olarak kullanılmaktadırlar. Hindistan'da 19. yüzyılda ilkel kabilelerde kafatası kültürü görülür³⁵. Hallan Çemi'de sözü geçen koyun kafatasları da düzenli bir şekilde yerleştirilmiş olmalarından dolayı bu kemiklerin özel anlamlar içerdiğini göstermektedir (Res. 1). A yapısının kuzey duvarında, tam bir oroks (yaban sığırı) kafatası (Res. 2) yer alır³⁶. Bu kafatası ve yapının tabanının özenle temiz ve elenmiş bir toprakla doldurulması yapı ve burayı kullanan topluluk hakkında bilgi vermektedir. Günümüzde de tüm dinlerin kutsal yapılarına din mensupları özen gösterir ve düzenli olarak temizlenir. A Yapısındaki yaban sığırı kafatası daha önce de sözü geçen koyun kafataslarıyla sembolik anlamı taşıyor olmalıdır. Olasılıkla dini törenler ve önemli ritüellerin gerçekleştirildiği kapalı bir kutsal yapıdır. Bu yerler yerleşik hayata geçen toplulukların birlikte hareket edecekleri mekanlara ihtiyaçlarının sonucu olarak ortaya çıkmışlardır. U. Esin'e göre de bu yapılar tapınak kulübedir³⁷.

Hallan Çemi buluntuları içinde, geç dönemlerde kutsama boynuzu olarak tanımlanan nesnelere benzeyen çok sayıda boynuz formunda taş nesne ele geçirilmiştir³⁸. Buluntuların çoğunluğu şekillendirilmiş saplı, iyi cilalanmış bir grup küçük havanelidir (Res. 5). Bu havaneleri olasılıkla keçi başları³⁹ (Res. 5a) sığır boynuzlarını temsil etmektedir ki keza boynuzun Hallan Çemi ahalisinde sembolik anlamının açık ifadesidir. Boynuz sembolü Paleolitik Çağ'dan gelen boğa ve inek kültüründe sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Sembolik eşleştirmede boynuz üremenin gerçekleştiği organik üye rahimi anımsatmasından kaynaklanabilir⁴⁰.

Neolitik Çağ insanın inanç sisteminde hayvan betimlemeleri sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Hallan Çemi'de genel olarak en çok birlikte oldukları ve henüz yerleşik

³⁵ Walter Ruben, Nusret Hızır (Çev.), "Hind'de Köy ve Şehir", *DTCF Dergisi*, 1(3).<http://dtcfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dtcf/article/view/2866> adresinden erişildi 2018, s. 31.

³⁶ Rosenberg, "Hallan Çemi", s. 84.

³⁷ Ufuk Esin, "Anadolu Neolitiğine Başka Bir Bakış", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Yay.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, s.12.

³⁸ Rosenberg, "Hallan Çemi", s. 6.

³⁹ Rosenberg and Redding, "Hallan Cemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia" s. 52.

⁴⁰ Rosenberg and Redding, "Hallan Cemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia" s. 52.

yaşama geçiş aşamalarında oldukları için ve doğada fazlasıyla vakit geçirdiklerinden düşünce sistemlerinde de hayvanları sıklıkla görürüz. de olasılıkla ritüel amaçlı kullanılan taş kaplarda örneğin tilki, keçi figürü mevcuttur (Res. 3-4). Düşüncelerinde yer alan hayvanların duygularını da yönettiği dolayısıyla, korku, mutluluk, otorite, şefkat ve daha birçok duygunun harmanlandığı inançlarında yer bulduğu anlaşılır. Bu harmanın yer aldığı inanç sistemi Şaman inancı ile yakınlık göstermektedir. Şaman inancında da hayvanların özel bir yeri olması aradaki benzerliği ortaya koymaktadır. Şaman inancında gerek objelerde figür olarak kullanılması gerek kürklerinin kullanılması hayvanın gücünün kullanan kişiye ya da objeye geçeceğine inanılmasından kaynaklanır. Benzeri düşünce Hallan Çemi insanında da olabilir.

1.1.8. Karşılaştırma

Hallan Çemi buluntularıyla Anadolu'nun Neolitik Çağ'da ne kadar eskiye gittiğini göstermesi açısından oldukça önemli bir yerleşmedir. Yine heykel sanatının da sanılanın aksine çok daha öncelere de gittiğini kanıtlaması bakımından da çok önemli bir merkezdir. Burada karşımıza çıkan eserlerin ileri boyuttaki işleme teknikleri ve üslupları daha kökeni bilinmeyen gelişmiş bir kültüre ait olmalıdır ancak henüz anlayamamıştır. Hallan Çemi'de ortaya çıkarılan yapılarda ateşin yoğun olarak kullanıldığını gördüğümüz katmanda karşımıza çok sayıda hayvan kemiği çıkmaktadır, Çayönü'nde yapılan kazılar da 46 tane ateş çukuru bulunmuştur. Hallan Çemi'nin köklü kültürünü yansıtan karakteristik kaplarına aynı bölgede yer alan Körtik Tepe'de rastlanır. Kolaylıkla işlenen kloritten yapılan taş kaplar Körtik Tepe'de de olasılıkla ritüel amaçlı kullanılmaktaydı. Hallan Çemi'nin taş havaneleri Körtik Tepe'de de görülür ve oldukça usta işçilikle yapılarak hayvan figürleriyle bezenmişlerdir. Hallan Çemi'de bulunan türdeki biçimlendirilmiş havanelerinin ve bezemeli taş kapların, Yukarı Dicle Havzası boyunca yer alan ve daha geç bir döneme ait, özellikle Demirköy Höyük ve Çayönü gibi Akeramik Neolitik yerleşmelerinde tek tük bulunmaları, bu yerleşmelerle olan kültürel bağların işaretidir.

Hallan Çemi'nin erken dönemlerinde, Çayönü'nde de karşımıza çıkan, saz ve kamışın toprakla sıvanmasıyla inşa edilmiş, kimi toprağa gömülü, yuvarlak veya oval biçimli barınaklar benzerlik gösterir

1.2. Çayönü

1.2.1. İdari Konum

Çayönü yerleşim yeri, Diyarbakır İli, Ergani İlçesi'nin 7 km. güneybatısında, doğal ve arkeolojik sit alanı Hilar Kayalıkları üzerinde Hilar Köyü sınırları içindedir⁴¹. Çayönü Dicle Nehri'nin bir kolu olan Boğazçay'ın kuzey kıyısında yer almaktadır⁴².

1.2.2. Jeomorfolojik Konum

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde dağ eşliğinde bulunan Çayönü, Verimli Hilal'in, birbirinden çöllerle ayrılan iki uzak mesafedeki ucunun, en kuzeydeki geniş orta kesimini oluşturmaktadır. Kuzeybatısında 15 hektarlık bir alanı oluşturan Ergani Ovası, kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda doğu- batı yönünde Fırat ve Dicle Nehirleri ve kollarının böldüğü sıralı ovaların olduğu tepelik kısım, güneyde ise Diyarbakır Çukurluğu gibi farklı nitelikler çerçevesinde coğrafik alanlarla kuşatılmıştır. Çayönü'nün kuzey ve doğusunda mevsimlik akarsu Bestakot ve bir sıra pınar bulunur. Batısında tarlalar sıralanmaktadır. Tepenin deniz seviyesinden yüksekliği 832 m.'dir. Çayönü genel itibariyle geniş ve alçak olmakla beraber yakın tarihte tespit edilen boyutları kuzey-güney doğrultusunda 160 m., doğu-batı yönünde de 350 m.'dir. Tepenin dolgu katmanı kalınlığı güneyde 4,5 m., kuzeyde 6,5 m.'dir⁴³.

---

⁴¹ Halet Çambel vd., "Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı IV*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1982, s. 9.

⁴² Halet Çambel ve Linda Braidwood, "Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaraları 1979 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı II*, TC. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1980b, s. 121.

⁴³ Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Mehmet Özdoğan/ Nezhil Başgelen (Edt.), İstanbul 2007b, s. 60.

1.2.3. Kazı Tarihçesi

Çayönü'nde kazılar 1962 yılında H. Çambel ve R. J. Braidwood tarafından İstanbul ve Chicago Üniversiteleri'nin Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi kapsamında başlatılmıştır⁴⁴. Bu proje 1950'lilerde İran ve Irak'ta tarım ve hayvancılığın ilk süreçlerinin arkeolojik açıdan incelenmesini içermektedir. Dicle Havzası dâhilinde yer alan Güneydoğu Anadolu'da doğal olarak proje içine giriyordu. 1963'te Urfa, Siirt, Diyarbakır ve bugünkü Batman İlinin sınırları içinde kalan alanda yapılan yüzey araştırmalarında tespit edilen Akeramik Neolitik Çağ yerleşmeler içinde Çayönü'nün seçilmesinin sebeplerinden biri yerleşmenin geniş çalışma sahası ve söz konusu dönemle ilgili en iyi verileri elde etme ihtimaliyle beraber lojistik konumu etkili olmuştur. Kazılar 1964'ten 1991 yılına kadar aralıklarla devam ettirilmiştir. İlk dört mevsim, 1964-1972, H. Çambel, L. ve R. J. Braidwood eş başkanlığında sürdürülmüştür. M. K. Davis ve 1984 yılından itibaren kazı başkanı olan İstanbul Üniversitesi'nden M. Özdoğan kazı ekibine 1978'de katılmıştır. 1985 yılında da A. Özdoğan kazı arazisinin sorumluluğunu üstlenerek, akabindeki yıllarda da proje sorumluluğunu almış 1991'de terör olayları dolayısıyla kazı durmuştur. 2016 yılı itibarıyla A. Özdoğan yeniden kazı çalışmalarını başlatmıştır.

1.2.4. Stratigrafi Gelişimi

Yuvarlak Kulübeler Evresi adı verilen en erken yerleşme, 4-5 m. çapındaki alanları kuşatan çukur tabanlı, saz ve dal örgülerden yapılan yuvarlak kulübelerden oluşmaktadır (Çiz. 3). Bu katmanın hemen üzerinde Akeramik A'nın sonu ile Akeramik B'nin başına tarihlenen, Izgara Planlı Yapılar bulunmaktadır. Bu yapılar zaman zaman üzeri toprak sıvalı da olabilen kamış ve dalların meydana getirdiği, tabanın ızgara şeklinde olduğu üst yapısında dal örgüyle yapıldığı ortalama 5,5 x 11 m. boyutlarında kenarları yuvarlatılmış dikdörtgenimsi uzun söbe tarzında yapılarıdır⁴⁵. Çayönü yerleşimi, insanlığın kentli yaşam seviyesini yansıtan en eski örneklerdendir. Merkezde yer alan evler, barınma ve korunma amacıyla yapılan bir barınak iken, sadece yatıp uyumak ve sert doğa koşullarından korunmak gibi sınırlı

⁴⁴ Çambel vd., "Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları", s. 9.

⁴⁵ Sevin, *Aanadolu Arkeolojisi*, s. 24.

bir amaca hizmet etmiştir⁴⁶. Yapılar, kuzey, güney ve orta olmak üzere üç kısımdan oluşmaktadır. Güney bölüm küçük hücrelerden, orta bölüm köşesinde bir ocağın olduğu sıvalı bir mekandan meydana gelir. Kuzeydeki bölümün belirleyici özelliği de dal ve çalı çırpıların yayılıp üzerleri sıvanarak yapılan ve tabanı taşıyan birbirine koşut duvarlarıdır⁴⁷. Söz konusu bu evrede yapıların içlerinin fonksiyonel olarak ayrılması önemlidir. Orta mekan mutfak olarak kullanılmıştır. Izgara Planlı Yapılar Evresinden sonra, PPNB ortaları MÖ 8500'lere denk gelen Kanallı Yapılar Evresine geçilir. Bu evredeki yapılarda içinden kanallar geçen taş platformlar bulunmaktadır. Duvarlar taş ve kerpiç örgüyle yapılmıştır. Kanallı Yapıların ardından Taş Döşemeli Yapılar gelmektedir. Bu yapıyı izleyen katman da MÖ 7.500'lere tarihlenen Hücre Planlı Yapılar Evresidir. Ardından da Geniş Odalı Yapılar evresi gelir⁴⁸.

1.2.5. Kutsal Alanlar

Çayönü'nün en erken köy yerleşmelerinin olduğu Birinci Basamak olarak adlandırılan katmanda, özel yapıların ilki olduğu düşünülen BN olarak isimlendirilen yapı, yerleşmedeki diğer yapılardan daha büyük ve daha iri taşlardan örülerek, oturmalıklı ve ovalimsi mimarisiyle ayrıcalığını belli eden bir yapıdır⁴⁹. İkinci Basamak yerleşim katmanında köyün doğusu ve güneyinde değişik fonksiyonlu büyük özel yapılarla sınırlanmıştır. 46 tane farklı boyutta ateş çukurlarının yer aldığı ortalama 1000 m²'lik bir alandır. Ateş çukurları, üzeri taşlarla örülü ızgara planlı yapıların içinde, bazen de aradaki boşluklara açılmaktadır. Aynı inşaa katı içindeki yapıların yerleşmenin farklı bölümlerine göre çeşitlilik göstermesi, Çayönü sakinlerinin bağlı olduğu toplum yaşamının oldukça karmaşık ve çok yönlü olduğunu göstermektedir⁵⁰. Hücre Planlı Yapılar Evresi'ne ait olan Terrazzo Yapısı'nın (Res. 9) altında, kısmen açılmış, boyutları 18 x 6,5 m. olan ve ters ızgara planlı yapılar özelliğinde olan yapı muhtemelen sözü geçen bu alanın ilk evrelerine ait olmalıdır⁵¹.

⁴⁶ Türkan Kejanlı, "Anadolu'da ilk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri", *Doğu Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Fırat Üniversitesi Yay., Elazığ 2005, s. 90.

⁴⁷ Aslı Erim Özdoğan, "Çayönü", *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul, 2007a, 89.

⁴⁸ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 42.

⁴⁹ Özdoğan, "Çayönü", s. 60.

⁵⁰ Çambel vd., "Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları", s. 19.

⁵¹ Özdoğan, "Çayönü", s.70.

Konutlar, İlk kültürel Gelişim Basamağının ikinci yarısından itibaren yer seviyesinden biraz daha yüksek seviyede yapılmasına karşın ikinci kültür basamağındaki özel yapılarda hala çukur barınak şeklinin devam etmesi dikkat çekicidir. Bu özel yapılardan en batıda, FA olarak adlandırılan Saltaş Döşemeli Yapının tabanı geniş yassı taşlarla kaplanmış, köşeleri yuvarlak dönüşlü dikdörtgen planlı olarak yapılmıştır⁵². Bu yapının doğusunda yer alan BM1 olarak isimlendirilen Kafataslı Yapı (Res. 10), ovalimsi planlı ve kuzey-güney doğrultusundadır. BM1'in üç yapı evresi ve sıvalı toprak tabanı ve taban altında iki mezar çukuru bulunmaktadır⁵³. Her iki yapı da çukur içine yerleştirilmiş, duvarları çukur çeperine dayanmış olup kuzey duvarları kısa sütunlarla desteklenmiş yapılardır. Saltaş Döşemeli Yapı'da sütunların karşısında, tabanın ortasında birer dikilitaş dikilidir. Yapının doğu duvarının hemen önünde bir üçüncü dikilitaş bulunmaktadır⁵⁴ (Çiz. 5). Kafataslı Yapı'nın dörtgen planlı en erken yapısı BM2c'nin güney duvarı içinde yer alan iki kırık dikilitaş ve doğu hücre dolgusunda tepesi kırılmış dikilitaş muhtemelen BM1 evresine ait olmalıdır. Altı defadan fazla yenilediği düşünülen Kafataslı Yapının ilk planı söbedir⁵⁵. Bu yapıların çatı sistemiyle ilgili herhangi bir bulgu olmamasıyla beraber konut yapıları gibi çalı-çırpı ve saz benzeri materyal kullanılarak kapatıldığı düşünülmektedir⁵⁶.

Çayönü'nde üçüncü basamak kültür evresinde yapıların gömülmesi geleneği yerleşmenin doğu kısmında geniş, taşlarla kaplı bir alan ele edilmesine fırsat vermiş, alanın düzeltilerek taş-killi toprak karışımının serilmesi neticesinde ilk Çakıllı Meydan ortaya çıkmıştır⁵⁷. Çakıllı Meydan, Hücre Planlı Yapılar Evresi Toprak Meydanı'nın özel açık alan geleneğinin öncüsüdür⁵⁸. Çakıllı Meydanı, ilk olarak iki Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde kuzey ve batıdan konutlar kuşatmaktadır. Son Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde adı geçen meydanın batıya doğru genişlediği gözlemlenir. Konut yapıları kuzeyde yer almaktadır. Çakıllı Meydanın güneydoğusunda özel yapılar bulunmaktadır. Güneydoğu köşede dörtgen planlı BM2

---

⁵² Özdoğan, , "Çayönü", s. 89.

⁵³ Özdoğan, "Çayönü", s. 70.

⁵⁴ Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 6.

⁵⁵ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 46.

⁵⁶ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 47.

⁵⁷ Özdoğan, "Çayönü", s. 75.

⁵⁸ Aslı Özdoğan, "Çayönü", *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe, 2007c, s. 425.

isimli kafataslı yapı ve ona mafsallanmış BL olarak isimlendirilen tek odalı bir yapı, güneybatı köşesinde ise tabanı küçük çakıl taşlarıyla kaplı üç tarafı duvara bitişik sekilerle çevrili BK olarak isimlendirilen Sekili Yapı bulunmaktadır⁵⁹ (Çiz. 6).

Çakıllı Mekân belki günlük işlerde yahut özel törenlerde kullanılmıştır. Bu mekanın atölye ya da işlik alanları bulunmamaktadır. Çakıllı Meydan kendinden önceki evrenin terk edilen yapılarının da üstünü örtecek şekilde üç defa yenilenmiştir. Bu yenilenmelerle ortalama 45-50 cm. kalınlığa ulaşarak, Hücre Planlı yapılar Evresi Toprak Meydanı'nın alt dolgusu oluşmuştur. Yerleşmenin doğu kesiminde, ara ara yanık kerpiç döküntü ara ara da gübre ve toprak karışımının yerinde yakılmasıyla elde edilen kırmızı toprağın çakıllarla kaplı alanın üzerine dikkatle serilmesiyle 60 x 20 m. boyutlarında Toprak Meydan ortaya çıkmıştır⁶⁰. Ortalama 10-12 cm. kalınlığındaki toprak tabanın çok defa yenilediği ve her defasında dikkatle temizlendiği anlaşılmaktadır. İlk meydanın üzerine birbirine paralel doğu-batı doğrultusunda, yaklaşık 2,50 m. mesafeyle yerleştirilmiş iki sıra dikilitaş dikilmiş, güneydeki sıranın doğusunda da sabit iki adet oluklu taş yerleştirilmiştir. Meydanın ikinci yenileme aşamasında yükseklikleri 1,50 ile 2,80 m. arasında değişebilen dikilitaşlar kırılarak yatırılarak oluklu taşlarla gömülmüşlerdir. Buradaki özel eşyalar ve işlemler Meydan'ın Çayönü sakinleri için çok özel bir yer olduğunu kanıtlar niteliktedir. Toprak Meydan, bir bakıma dört duvarla çevrili özel kapalı mekanların daha geniş boyutlu üstü açık mekana dönüştürülmesidir.

Meydanın kuzey tarafında ayrıcalıklı kişilerin ikamet ettiği yapılar, kuzeydoğusunda da Terrazzo Yapısı yer almaktadır⁶¹ (Res. 9). Terrazzo Yapısı Çayönü sakinlerinin mimaride ilerlediklerinin ve geliştiklerinin önemli bir göstergesidir. Dıştan dışa 12 x 10 m. ebatlarındadır⁶². Yapının kalın taş duvarlarına karşılıklı iki adet taşıyıcı olmaktan ziyade özel bir manası olduğu düşünülen küçük sütunlar konulmuştur. Yapının döşemesinin ileri bir teknolojiyle yapıldığı gözlemlenmektedir. Yaklaşık 12 cm. kalınlığındaki söndürülmüş kireç kullanılarak, küçük beyaz kireç taşlı bir dolgu üzerine Zülküf Dağı'nın arkasından getirilen pembeye yakın kırmızı kireç taşı dökülmüş sonrasında da yüzeyi düzeltilmiştir⁶³.

---

⁵⁹ Özdoğan, "Çayönü", s. 75.

⁶⁰ Özdoğan, "Çayönü", 207.

⁶¹ Özdoğan, "Çayönü", s. 91.

⁶² Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 26.

⁶³ Özdoğan, "Çayönü", *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Tigris Basin*, Başgelen N. (Series Edidör), Archaeology & Art Publications, İstanbul, s. 207.

Döşemenin düz olması düzeç olarak suyun kullanıldığını düşündürmektedir. Kırmızı döşemenin içine, yapının kuzey-güney yönüne paralel, sütunların hizasına gelecek şekilde stilize insan yüzü (Res. 12) olan sığ bir teknenin çeyrek parçası yapı içine bırakılarak döşeme ortasının tahrip edildiği ve sonrasında da mekanın terk edildiği anlaşılmaktadır⁶⁴.

Taş Döşemeli yapılar Evresi'nde dörtgen planlı olarak yapılan BM2 isimli Kafataslı Yapı, oval BM1 yapı dolgusu içine yerleştirilmiştir (Res. 13). Yapı Taş döşemeli Yapılar Evresi süresince üç defa aynı yerde küçük plan değişiklikleriyle yenilenecek kullanılmıştır. Yapı iki bölümden oluşmaktadır. Kuzey yarısında birbiriyle ilişkili üç oda, güneyde de sıvalı tabanlı geniş bir avlu bulunmaktadır. Avluda batı duvarı önünde kuzey güney yönünde musalla ya da sunak taşı olduğu düşünülen taş yerleştirilmiştir. BM2c yapı evresinde bu iki bölüm kerpiç bir sekiyle birbirinden ayrılmaktadır. Seki içinde BM1 yapılarından birine ait iki dikilitaş gömülüdür. Dikilitaşların arasında koyu kırmızı bir alan görülmektedir. Kireç taşında yapılan musalla ya da sunak taşı BM2 yapı evresinden sonra tahrip edilerek parçalarının bir sonraki evre olan BM2b (Res. 14) yapısının içinde kullanıldığı görülmüştür. Avlunun güney duvarına sahip olup olmadığı kesin belli değildir. Üç odalı olan BM2b yapı evresinde kerpiç seki üzerine taş duvar yapılarak odalar ve avlu birbirinden ayrılmıştır.

BM2a olarak isimlendirilen Kafataslı Yapı kalın ve yaklaşık 0,85-1 m. genişliğindeki duvarları, güney duvarının avluya bakan tarafındaki sütunları, taş döşemeli odaları ve avlusundaki dikkatle açılanmış pembe musalla veya sunak taşıyla anıtsal bir yapı görünümündedir⁶⁵. Bu yapının kapılarının örülüp yakılıp, molozu içine doldurulup üzeri kalın çakıllı bir örtüyle kaplanıp gömülmüştür. Sonra kuzeyine, daha önce bahsedilen Terrazzo Yapısı yapılmıştır⁶⁶. BM2a'nın kullanımı esnasında, yapının batısında yüksek taş duvarlı köşeleri yuvarlak dönüşlü, kapısı olmayan çukur tabanlı BL olarak isimlendirilen bir mekan eklenmiştir. Bu yapı güney bölümü Saltaşlı Döşemeli Yapı'nın üzerine oturtulmuş olan BK isimli Sekili

---

⁶⁴ Özdoğan, "Çayönü", s. 91.

⁶⁵ Muammer Özdemir, "Section from the Neolithic Period Anatolian Architecture: Çayönü", *Journal of History and Future*, December 2017, Volume 3, Issue 3, 2017, s. 259.

⁶⁶ Serap Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", *Tarih İncelemeleri Dergisi I*, 2011, s. 187.

Yapıya bir duvarla bağlanmıştır. BL yapısı temizlenerek terk edilmiştir ve işlevi belirlenememiştir.

Çayönü'nde Kafataslı Yapı dinsel ve sosyal anlamda uzun bir süre önemli bir role sahip olmuştur. Başlangıçta ölü evi olarak kullanılan yapının yapılan her yenilemede kendinden önceki evreye ait kemiklerin taşındığını ve özellikle kafatası ve bazen uzun kemiklerin ayrı saklandığı görülür⁶⁷. Yapının avluya bakan duvarında düşmüş boynuzlu boğa kafatası, bu dönemde sıklıkla karşılaşılan boğa kültü ve ata kültürünü simgeliyor olmalıdır. Hücre planlı yapıların bodrumlarıyla Kafataslı Yapı'nın taban altı hücreler birbirine yakındır. Kanallı Yapılar Evresi'nde başlayan Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde en üst seviyeye ulaşan ata ve ölü kültü Çayönü'nde yaşayanların dini yaşantısında önemlidir⁶⁸.

Kafataslı Yapı'nın gömülmesi yerleşim sakinlerinin inançları ve adetlerinde kökten değişikliklerin olduğunun göstergesidir. Çayönü'nde dördüncü kültür basamağının ilk yarısında farklı özellikler taşıyan üç tane yapı özel yapı uygulamasının bir süre devam ettiğinin göstergesidir. Özel yapılar ilk üç evrede, son iki hücre planlı yapı arasındaki boşluğa kısmen onların üzerine gelecek bir şekilde yerleştirilmiş, birbiri üzerine inşa edilmiş üç dikdörtgen planlı yapı, DK, EA ve DT ile devam eder. Bu yapı dizisi, önceki özel yapıların yerleşmenin belli bir uzaklıktaki konumlarından farklı olarak konut yapılarının yakınında yer almaktadırlar⁶⁹. DK yapısı iki mekânlıdır ve güneyinde yer alan daha iyi durumdaki mekanın ortasından başlayıp Toprak Meydan'ın ortalarına kadar uzayan yassı bir taş sırası bulunmaktadır. Bu taş sırasının mekan içerisindeki bölümün çevresi dikkatle yapılmış taş döşemeyle kaplıdır. Yapının kuzeyde yer alan odası büyüktür ancak bozulmuş durumdadır. EA yapısı tek mekânlı dikdörtgen planlı ve düzensiz toprak tabanlıdır. Yapının orta eksenini üstünde üç sütun ve uzun kenarlarında bitişik yarım daire şeklinde kuşatılmışlardır. Bu dizinin en son yapısı DT, EA yapısına (Res. 15) plan olarak benzer ve ortadaki büyük sütunların yerini, tabanları yüzeyle birlikte sıvalı birbirine paralel kısa duvarlar almaktadır. Daha önceki dönemlerde kullanılan özel yapıların aksine, bu yapıların içlerinde oldukça fazla yongalanmış yuvarlak

---

⁶⁷ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 27.

⁶⁸ Özdoğan, "Çayönü", s. 78.

⁶⁹ Özdoğan, "Çayönü" s. 212.

kazıyıcılar, daha az sayıda insan heykelcikleri, kilden top nesnelere, aplik, biraz kemik aletler, boncuk ve bilezik parçası bulunmuştur⁷⁰.

1.2.6. Mezarlar

Çayönü yerleşiminin mezar gelenekleri incelendiğinde, en erken evre olan Yuvarlak Çukur Barınaklar Evresi ile karşılaşılar ve sakinlerinin mezarlarının oldukça sade olması dikkati çekmektedir⁷¹. Ölümler avluya açılan bir çukura yahut kulübenin alt kısmına, ara ara taşla çevrili bir şekilde sıkıca katlanmış vaziyette, genellikle kuzey-güney doğrultusunda, sağ tarafları üzerine, yüzleri toprağa çevrilerek yerleştirilmişlerdir. Mezar hediyesi olarak bırakılan tek hediye aşı boyası topanıdır. Yerleşimde Yuvarlak Çukur Barınaklar Evresi sakinleri, ölümlerini eski, yanmış, terk edilmiş kulübe dolgularının içine ve ara ara boş alanlara bazen de oturdukları yapıların orta kısımlarına veya az da olsa ızgara aralıklarına tek yahut ikili, üçlü gruplar olarak gömmüştür⁷². Bazı mezarlarda hediye olarak taş alet bulunmuştur. Izgara Planlı yapılar evresinde açığa çıkarılan tüm yapılar göz önüne alındığında yapı içi gömü sayısı azdır. Muhtemelen yapı içindeki yaşam düzlemi gömütlerle yükseldiğinden sorun teşkil etmiştir. Kanallı Yapılar Evresiyle beraber kesin kullanıldığını bildiğimiz BM1 kodlu ilk Kafataslı Yapı yani ölü evi olasılıkla böyle bir sorun akabinde ortaya çıkmıştır⁷³.

Çayönü'nde Son Izgara Planlı Yapılar evresinde, yapıların ortasının alt kısmına yahut ızgara aralıklarına tekli veya çoklu gömütler yerleştirilmiştir. Orta mekandaki gömütler kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunda, ızgara aralıklarındakiler ise doğu batı doğrultusunda, sağ taraflarına, yüzleri toprağa dönük, sıkı bir şekilde katlanarak hoker pozisyonunda yerleştirilmiş, gömütlerin yanlarına kırmızı aşı boyası parçaları, sürtme taş aletler bırakılmıştır. İçlerinde boyunlarında kolyeleriyle defnedilen gömütler de bulunmaktadır. Çayönü'nde GBb yapısının toprak tabanı altındaki bir ızgara aralığında yatan bir erkek iskeleti, bir köpek ve yaban domuzu kafasıyla

⁷⁰ Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", s. 187.

⁷¹ Özdemir, "Section from the Neolithic Period Anatolian Architecture: Çayönü", s. 253.

⁷² Yasemin Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010, s. 36.

⁷³ Özdoğan, "Çayönü", s. 197.

birlikte gömülmüştür. Yakın Doğu’da bilindiği üzere hayvan evcilleştirme sürecinin daha iyi anlaşılması konusunda Çayönü oldukça büyük bir öneme sahiptir⁷⁴.

Yerleşmenin batı kısmında Ters Izgaralı Yapılar alt evresi açık alanlardaki yuvarlak söbe taş bahçelerin içinde ikincil gömütler yer almaktadır. Kanallı Yapılar Evresi açık alanlarındaki atölye yıkıntıları arasında az bir şekilde rastlanan kafatası ve çene kemikleri, muhtemelen atölyelerde açıkta duran kafataslarına ait olmalıdır.

BM 1 adlı Kafataslı Yapı’da, iki sığ çukurda biri yuvarlak küçük, diğeri büyük söbe şeklinde olan, gelişigüzel yerleştirilmiş birincil ve ikincil gömütler ele geçmiştir. Söbe çukurda yer alan iskeletlerin üzeri toprak tabanla kapatılmış ve arasında dağınık sığır kafatası parçaları ve boynuzları bulunmuştur. Küçük çukurdaki, tafonomik açıdan incelenen 15 bireye ait kemiklerin bir kısmında derinin yüzüldüğünü ve kesildiğini gösteren izler bulunmuştur. BM1a yapısının tabanı üzerindeki yanık dolgu içindeki dağınık kemiklerin içinde hediye olarak yerleştirilmiş yahut sahibiyile birlikte gömülen bir kolye (Res. 16), dağılmış takılara ait boncuklar ve olasılıkla statü eşyası bir çakmaktaşı bıçak ele geçirilmiştir⁷⁵.

Taş döşemeli Yapılar Evresi’nde yer alan, ölü evi olarak da isimlendirilen Kafataslı Yapı, Çayönü sakinlerinde çeşitli sosyal tabakaların varlığıyla alakalı önemli bilgiler taşır. Genel olarak gömütlerin çoğu Kafataslı Yapı içinde yer alsa da, bilhassa batı kısımdaki açık alanlarda ikincil gömütler, bebek ve çocuk iskeletleri ve dağınık insan kemikleri de bulunmuştur⁷⁶.

Çayönü’nde Kafataslı Yapının ilk evresi olan BM2c’de tabanın altında yer alan hücrelerde iskeletlere farklı işlemlerin uygulandığı görülmüştür. Batı hücresi en altta birbirine bağlanmış uzun kemiklerden oluşan bir seki üzerine yerleştirilmiş, birbirinden uzun kemik yığınlarıyla ayrılan, yan yana farklı yönlerde bakacak şekilde dikkatle düzenlenmiş dört kafatası sırası içerir. Bu sıralar iki veya üç birincil gömüt tarafından bozulmuştur. Malahit ve taştan yapılmış boncuklar ile bir fosil kabuğun bu dizilerin arasına dağıtıldığı anlaşılmıştır. Hemen doğusundaki hücrede kafası kopartılmış, yarı hoker bir kadınla beraber yeni doğmuş bir bebek ve bir çocuk iskeleti bulunmuştur. En doğudaki hücrede ise oldukça fazla sayıda kemik parçası, bilinçli olarak buraya konulmuş olmalıdır. Sözü geçen dolguda kaliteli işçilik

⁷⁴ Halet Çambel vd., “1984 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı VII*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, s. 41.

⁷⁵ Özdoğan, “Çayönü”, s. 71.

⁷⁶ Özdoğan, “Çayönü”, s. 90.

sergileyen bir adet bakır boncuk ele geçmiştir. BM2b yapısında, biri dışında tüm gömütler ikincil ve kafası ayrılmış bireylerin mezarlarıdır. Gömütte yaban domuzunun ön azı dışından özenle işlenmiş bir takı (Res. 17), taş boncuklar gibi hediyeler yer almaktadır. BM2a'ya ait batı odasında taş döşemenin altında birincil kafası koparılmış bir iskelet yer almaktadır. Son kafataslı Yapı olan BM2a'da 49 adet yanmış kafatası ele geçmiştir⁷⁷. Bu iskeletlerin yarısından çoğu doğu odasında, bir kısmı orta odada hayvan kemikleriyle beraber, az bir kısmı da batı odasında bulunmaktadır. Bu kafatasları olasılıkla raflardan yahut asılı olarak buldukları yerden taş döşemenin üzerine düşmüş ve üzerlerine yığılan yanık kerpiç molozun etkisiyle ezilmiş olmalıdırlar. Bu hücrelerde başka bir şey bulunmamıştır. Odalara verilen özel önem yapının erken evresinden yenisine doğru, batıdan doğuya doğru kaydığı gözlemlenmektedir. Bu durumun bilinçli yapılıp yapılmadığı belli değildir⁷⁸.

Çayönü'nün sosyal dinsel hayatında Kafataslı Yapı uzun süre önemli derecede etkili olmuştur. İlk etapta ölü evi olarak kullanılan yapıda yapılan her yenileme çalışmasında, önceki evresinden bazı kemiklerinin taşındığı ve bilhassa kafatası ve uzun kemiklerin ayrı depolandığı görülmektedir⁷⁹ Yapının bir diğer fonksiyonu ise cesetlerin burada çürütülerek farklı ikincil gömü işlemlerine hazırlanmasıdır. Avluda yer alan yassı musalla taşı muhtemelen bu işlemlerin farklı safhalarında kullanılmıştır. Yapının muhtemelen avluya bakan tarafındaki duvarından düşmüş olan boynuzlu boğa kafası “boğa kültü” ve “ata kültü” ilişkisinin izleridir. Özel yapıların duvarına boğa boynuzu asma geleneği Hallan Çemi'de de gözlemlenmiştir⁸⁰.

Kafataslı Yapı'nın Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nin son aşamalarında cesetlerin gömülmesinden sonra, hücre planlı yapıların bodrumlarından tabanları altına taşındığı görülmektedir. Hücre planlı yapıların bodrumlarıyla Kafataslı Yapı'nın taban altı hücreleri, anlam olarak birbirine benzer; fakat bu kökten değişikliğin sebebi bilinmemektedir. İlk hücre planlı konutların çoğunda gömüt bulunmaktadır. Yerleşmede mezar yeri olarak kuzeybatı odalar seçilmiş, ölüler bazen

---

⁷⁷ Hamza Ekmen, “Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu'da Yakarak Göme (Kremasyon) Geleneği.” *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 5, Sayı 1, 2012, s. 25.

⁷⁸ Özdoğan, “Çayönü”, s. 209.

⁷⁹ Metin Özbek, “Son Buluntuların Işığında Çayönü Neolitik İnsanları”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı V*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1989, s. 162.

⁸⁰ Özdoğan, “Çayönü”, s. 210.

tek tek zaman zaman da grup halinde gömülmüşlerdir. Cesetler sağ ya da sol taraflarına, sıkıca büzülmüş veya yarı katlanmış olarak, kuzeydoğu-güneybatı veya tam aksi doğrultuda, yüzleri toprağa dönük vaziyettedirler. Gömütlerin genelinde çeşitli takılar, obsidyen yonga ve aletler, sürtmetaş aletler, zaman zaman da gıda maddesi et ve bitki gibi hediyeler görülmektedir. Bazı mezarlar hediye bakımından zengin bazıları ise değildir. Gözlemler neticesinde hediye dağılımındaki farklılığın yaş ve cinsiyetle bağlantısı görülmemiştir. Muhtemelen sosyal statüye göre mezar hediyeleri değişkenlik göstermektedir⁸¹.

Çayönü'nün batı ve doğu kısmında ilk hücre planlı yapılardan batıdaki CA ve doğudaki CX gömütleri (Res. 18), sayısal ve hediye çeşitliliği ile zenginliği bakımından diğer eşzamanlı gömütlerden farklıdır. CX konutunun aynı hücresi içindeki iki iskeletten erkek olanı hediyelerle donatılmış durumdayken, bebeğiyle yatan kadının hediyesi sadece hayvan butudur. Bu mezarları ortalama 30 cm. kalınlığındaki elenmiş toprak örtmektedir ve bu dolgunun üstünde iri dişli bir yaban domuzu alt çenesi bulunmuştur (Res. 19). CA mezarlarında bireyler çoğu zaman takılarıyla defnedilmiştir ve yanlarında sürtmetaş ya da obsidyen aletler yer almaktadır⁸².

Hücre Planlı Yapılarda ikinci alt evresinde yer alan tek mezar, DE yapısındaki kil sekinin içine ziftlenmiş bir hasıra sarılarak yerleştirilmiş bir kadın iskeletidir. Son Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde mezar geleneğinde herhangi bir farklılık görülmemekle birlikte, gömütlerin sayısında ve hediye çeşitliğinde bariz bir azalma dikkati çeker. Kemiklerde de bozulma dikkati çekmektedir. CR konutunun duvarı içinde yer alan bir erkek iskeleti, taban altı dışında yer alan tek gömüttür. Avluda bulunan dağınık kemikler muhtemelen taşkınlar neticesinde bozulmuş konutlara ait olmalıdır⁸³.

Çayönü'nde Kanallı Yapılar Evresi'yle başlamış olan Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde en üst noktaya varan ata/ölü kültü, Çayönü sakinlerinin dinsel yaşamlarında önemli bir yere sahiptir. Kafataslı Yapı BM2a'da kapıları örülerek, yakılıp molozları da içine doldurularak, üzeri kalın çakıl taşlarından oluşan bir

---

⁸¹ Özdoğan, "Çayönü", s. 210.

⁸² Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 173.

⁸³ Özdoğan, "Çayönü", s. 78.

tabakayla gömülmüştür. Bu durum Çayönü halkının inanç sistemi ve geleneklerinde köklü değişikliklerin belirtisidir⁸⁴.

Hücre Planlı Yapılar son alt evresinin ikinci yarısındaki konutlarda gömüt sayısı bariz olarak azaldığı dikkati çeker. Geniş Odalı Yapılar Evresinde, kazılan alanın geniş olmasına rağmen mezarların bulunmaması, mezarların artık yerleşme dışına taşındığını veya zayıf bir olasılıkla, diğer bir Kafataslı Yapının olma ihtimalini yahut mezarlığın Hilar Kayalıkları'nda bulunabileceğine işaret olabilir. Mezarların yerleşme dışına taşınması, yapıların gömülmesi geleneğinin ortadan kalkması, inanç sistemindeki çöküş ile ilgili olabileceği gibi, ovada sık sık meydana gelen su taşkınları sebebiyle yerleşim sakinlerinin atalarını güvenli bir alanda bırakmak istemelerinden ya da taşkınlardan dolayı suyla kaybolmalarını istememelerinden kaynaklanabilir⁸⁵.

1.2.7. Dikilitaşlar

Çayönü'nde FA adı verilen köşe kısımları yuvarlak dönüşlü dikdörtgen planlı Saltaşlı Döşemeli Yapı çukur içine oturtularak duvarları çukur çeperine dayanmış durumda ve kuzey duvarları kısa payelerle desteklenmiştir. Payelerin karşısında, tabanın orta kısmında iki dikilitaş vardır. Doğu duvarının önünde de üçüncü dikili taş yer almaktadır⁸⁶.

Kafataslı Yapı'nın dörtgen planlı en erken yapısı olan BM2c'nin güney duvarı içinde yer alan iki tane kırık dikilitaş (Res. 20) ve doğu hücre dolgusunda bulunan baş kısmı kırılmış dikilitaş muhtemelen BM1 evresi yapılarına ait olmalıdır⁸⁷.

Söz konusu bu iki yapıda yer alan dikilitaşlar yerlerinden oynatılarak bükülüp başları kırılmıştır. Akabinde de aynı mekânda temiz toprağa gömülmüşlerdir⁸⁸.

Hücre Planlı Yapılar evresinde c1 adı verilen Toprak Meydan'da ilk evresinde birbirine paralel doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 2,50 m. aralıklarla dikilmiş iki sıra

⁸⁴ Özdoğan, "Çayönü", s. 425.

⁸⁵ Özdoğan, "Çayönü", s. 82.

⁸⁶ Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s. 27.

⁸⁷ Özdoğan, "Çayönü", s. 200.

⁸⁸ Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 175.

dikilitaş yerleştirilmiştir. Meydanın ikinci defa yenilenmesi sırasında kırılarak yatırılan bu dikilitaşların yükseklikleri 1,50 ile 2,80 m. arasında değişir⁸⁹.

Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde BM1 yapılarından birinde seki içinde iki dikilitaş gömülü vaziyettedir. Söz konusu dikilitaşların arasında koyu kırmızı renkli ince bir alan mevcuttur⁹⁰.

1.2.8. Totemler ve Ritüel Nesnelere

Çayönü'nün en erken kült eşyası olduğu düşünülen kaideli alçak kenarlı kırmızı boyalı sunu kabı, BM2b yapısında orta odada ters düşmüş şekilde bulunmuştur (Res 21). Bulunan bu sunu kabını restore eden restoratöre göre kap yüksek bir yerden oda içerisine fırlatılmıştır⁹¹. Bu durum muhtemelen terk edilen yapının eşyasının içinde bırakılması bir başka deyişle yapının gömülmesi seremonisinin bir parçasıdır⁹².

Çayönü'nün en erken evresi olan Yuvarlak Çukur Barınaklar Evresi Halkının mezarlarında hediye olarak küçük toplar şeklinde aşıboyları yer almaktadır. Bazı mezarlarda taş alet karşımıza çıkar⁹³. Son ızgara planlı yapılarda mezarlarda kırmızı aşıboyası parçaları sürtmetaş aletler bırakılmıştır. Bazı gömülerin boyunlarında kolyeleri bulunmaktadır. GBb yapısının toprak tabanı altında ızgara arasına gömülen bir erkek iskeletinin yanında da bir yaban domuzu ve köpek kafatası yer almaktadır. Kafataslı Yapı'da (BM1) üst kısmı toprak tabanla örtülmüş oval çukurdaki iskeletlerin aralarında sığır boynuzu ve kafatası parçaları bulunmuştur. BM1a yapısındaki yanık dolguda iskeletle beraber gömülen kolye, boncuklar ve özel bir anlam taşıdığı düşünülen çakmaktaşı bıçak bulunmuştur⁹⁴. Hücre Planlı Yapılar ikinci alt evresi DE yapısında diğer yapılardan farklı olarak bir kadın gömüsü ve yanında bir kese alet çantası bulunmuştur⁹⁵. Hücre planlı Yapılarda oturanlar

⁸⁹ Özdoğan, "Çayönü", s. 425.

⁹⁰ Özdoğan, "Çayönü", s. 76.

⁹¹ Özdoğan, "Çayönü", s. 208.

⁹² Özdoğan, "Çayönü", s. 76.

⁹³ Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 44.

⁹⁴ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 47.

⁹⁵ Özdoğan, "Çayönü", s. 202.

mezarlarına doğal cam yonga ve aletlerle birlikte yiyecek de hediye olarak koymuşlardır⁹⁶.

Hücre Planlı Yapılar Evresi'nde ilk Meydanda yer alan iki dizi dikilitaşın güneyde olanının en doğusunda sabit olarak iki tane oluklu taş bulunmaktadır. Meydan ikinci bir yenilenme geçirdiği süreçte, katmandaki dikilitaşlar kırılarak oluklu taşlarla gömülmüştür⁹⁷.

Terrazzo Yapısı'nda yapının kuzeydoğu köşesinde ağız kuzeydoğuya dönük kilden yarım ay şeklinde bir ocak mevcuttur. Ocağın yan tarafında alçak kabartma olarak stilize bir insan yüzü bulunan az yükseklikteki teknenin dörtte bir parçası yapı içerisinde bırakılarak, döşemenin orta kısmı yer yer harap edilerek terk edilmiştir⁹⁸. İnsan yüzü kabartması Göbekli Tepe ve Nevalı Çori'deki örnekleri anımsatır. Olasılıkla kabartmanın kırılarak bırakılması Fırat Bölgesi'ndeki kültür etkileşiminden kaynaklanmaktadır⁹⁹.

Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nde dörtgen planlı Kafataslı Yapı (BM2) geniş bir avluya sahiptir. Avluda batı duvarı önünde kuzey güney doğrultusunda kahverengi kumtaşından musalla ya da sunak taşı bulunmaktadır¹⁰⁰.

Kafataslı Yapıda güney duvarının avluya bakan tarafında payeler, avluda özenilerek dikkatle açılanmış pembe kireçtaşından musalla yahut sunak taşı vardır¹⁰¹.

Kafataslı Yapı'nın ilk evresinde kafatasların arasına taş ve boncuklarla fosil kabuk (Res. 22) ve malahit (Res. 23) saçılmıştır¹⁰². En doğuda yer alan hücrede oldukça nitelikli işçilikle yapılmış bir bakır boncuk bulunmuştur.

BM2b yapısında, bir yaban domuzuna ait kaliteli işçilikle yapılmış ön azı dışından bir takı ve taş boncuklardan oluşan hediyeler bulunmuştur¹⁰³.

Kafataslı Yapı'da avluya bakan duvarda olasılıkla düşmüş olan boynuzlu boğa başı vardır¹⁰⁴.

---

⁹⁶ Özdoğan, "Çayönü", s. 425.

⁹⁷ Özdoğan, "Çayönü", s. 75.

⁹⁸ Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 185.

⁹⁹ Özdoğan, "Çayönü", s. 207.

¹⁰⁰ Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 44.

¹⁰¹ Özdoğan, "Çayönü", s. 77.

¹⁰² Özdoğan vd., 1994, s. 77.

¹⁰³ Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 183.

İlk Hücre Planlı Yapılarda mezarların çoğunda çeşitli takılar, obsidyen yonga ve aletler, sürtme taş aletler, nadiren de et ve bitkiden oluşan gıda maddeleriyle hediye olarak karşılaşılr. Bazı mezarlarda hediyelerin çok bazılarında az olması olasılıkla sosyal statü ile ilgilidir¹⁰⁵.

Çayönü'nde İlk Hücre Planlı Yapılardan doğudaki CX yapısı ve batıdaki CA yapısındaki mezarlarda zengin, çeşitli ve çok sayıda hediye bulunmuştur. CA gömülerindeki iskeletler takılarıyla, obsidyen ve sürtmetaş aletlerle gömülmüşlerdir. CX yapısındaki kadın gömü 2 adet but, erkek gömü de birçok hediyeyle gömülmüştür (Res. 19). Bu iskeletleri ortalama 30 cm.'lik elenmiş bir toprak dolgusu kapatmaktadır. Dolgu üzerinde de büyük dişli yaban domuzu alt çenesi bulunmuştur.

Yongalanmış yuvarlak kazıyıcıların söbe şeklinde olanları da Çayönü mezarlarında hediye olarak bulunmaktadır¹⁰⁶.

Kafataslı Yapı'da da birkaç bakır boncuk ve bazı mezarlarda sadece ham malahit parçaları ele geçmiştir¹⁰⁷.

Çayönü'nde yalın halkalar Keramikli ve Akeramik Neolitik Çağ boyunca artarak oldukça yaygın olarak kullanılmıştır. Karakteristik yivli-omurgalı ilk olarak Kanallı Yapılar Evresi'nde karşımıza çıkar. Hücre Planlı Yapılar ilk alt aşamasında sık olarak görülür. Geniş Odalı Yapılar Evresinde oldukça az görülür. Taş döşemeli yapılardan iki tanesinin duvarları içinde bulunan taş halka parçalarının bilinçli bir şekilde bırakıldığı düşünülmektedir. Bu tip taş halkalar genelde tüm Akeramik Neolitik yerleşim alanlarında karşımıza çıkar, en güzel örnekleri ise Cafer Höyük'te görülür. Nevali Çori'de de üst tabakalarda halkalar, dikey olarak açılmış delikleri bulunan farklı çaplarda parçalar halinde bulunmuştur¹⁰⁸.

---

¹⁰⁴ Mehmet Özdoğan vd., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 yıllık Genel Bir Değerlendirme", *Kazı Sonuçları Toplantısı XV/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, s. 78.

¹⁰⁵ Özdoğan, "Çayönü", s. 210.

¹⁰⁶ Özdoğan vd., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 85.

¹⁰⁷ Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 7.

¹⁰⁸ Özdoğan vd., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 87.

1.2.9. Heykel ve Figürinler

Çayönü'nde kadın heykelcikleri ilk olarak İlk Kültür Basamağı'nda çıkmaya başlar¹⁰⁹. Kadın heykelcikler farklı tiplerde stilize şekildedirler S Taş malzeme kullanılarak yapılan heykelcik pek yoktur. Sadece bir tane kadın heykelciği mevcuttur (Res. 25). Erkek heykelcikleri ise Çayönü'nde son dönemlerde karşımıza çıkar¹¹⁰. Erken evrelerde bulunan, yüzü ve saçları detaylı olarak betimlenen bir insan başının da, altındaki deliğe sopa takılarak başka bir yere koyularak kullanıldığı düşünülmektedir¹¹¹ (Res. 26).

Çayönü'nde hayvan heykelcikleri de bulunmaktadır¹¹² (Res. 27). Ancak ikinci Kültür Basamağının ikinci yarısına kadar karşımıza çıkmaz. Hayvanlardan domuz heykelcikleri Izgara Planlı Yapılar ve Yuvarlak Planlı Çukur Barınaklar Evreleri hariç bütün evrelerde ele geçirilmiştir. Dördüncü Kültür basamağında yerleşmede evcilleştirilen keçi ve koyunların da betimlemeleri yapılmaya başlandığı görülür¹¹³. Yerleşmenin doğu tarafında bulunmuşlardır.

Ev içinde ele geçirilen insan heykelcikleri de birkaç tanedir. Özel yapılardan DT yapısı içinde de az sayıda insan heykelciği bulunmuştur¹¹⁴.

Terrazzo yapısında, yan yüzünde alçak kabartma gibi stilize bir insan yüzü olan sığ tekne parçası yapının içine bırakılarak aynı zamanda yapının orta kısmının tahrip edilip de terk edildiği anlaşılmıştır. Bu stilize insan yüzü Çayönü 'ye yakın Neolitik merkezlerden Göbekli Tepe ve Nevali Çori'deki betimlemeleri anımsatır¹¹⁵.

1.2.10. İnanç Sistemi

Çayönü'ndeki özel mekânlar ya da kamusal özellikleri de olan kendine has bu yapıların anıtsallığı bize yerleşme için büyük önem taşıdıklarını inançlarıyla ilgili ibadetlerin toplanmaların yapıldığı ayrıcalıklı alanlar olduğunu kanıtlar. Bu yapılar

¹⁰⁹ Gülnur Sümer, *Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*, (Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007, s. 259.

¹¹⁰ Özdoğan, "Çayönü", s. 88

¹¹¹ Özdoğan, "Çayönü", s. 223.

¹¹² Turan Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011, s. 18.

¹¹³ Özdoğan, "Çayönü", s. 223.

¹¹⁴ Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 186.

¹¹⁵ Özdoğan, "Çayönü", s. 76.

elbette sadece dini anlamlarının yanında Çayönü sakinleri için ticari önem de taşıyor olmalıdır. İnsan kalabalığı sonucunda ihtiyaca karşılık yapılan alışverişler toplum düzeninde yerini alır. Bu tip özel yapılar ibadet ve ticaretin birlikte yürütüldüğü sonraki dönemlerde ortaya çıkacak olan Obeid ve Uruk kültürlerindeki ilk Mezopotamya tapınaklarının öncüleri denilebilir. İbadet ve ticaret ilişkisi günümüzde hala geçerliliğini korumaktadır. Bunların başında milyonlarca insanı ibadet amaçlı kendine çeken Kabe, oldukça yoğun bir ticari hareketliliğe de sebep teşkil etmektedir. Söz konusu Çayönü özel yapılarında ele geçirilen buluntular ve kutsal mekanlardaki yangın tabakaları, bulunan çok çeşitli hayvan kemiklerinin topluca yer alması çağın kurban ve şölen geleneklerindedir.

En erken tabakadan itibaren takip edilebilen yapılar ilk yuvarlak şekilde inşa edilirken zamanla köşeler kazanmaya başlayarak Neolitik Çağ'dan sonraki dönemlerde görülen megaronun en erken örneklerini teşkil etmektedir. Bu açıdan Çayönü yapılarının ayrı bir önemi bulunmaktadır.

ayönü'nde Neolitik Çağ da gördüğümüz dikilitaşları da görmekteyiz. Göbekli Tepe'deki stilize insan tasviri olan "T" şeklindeki dikilitaşların bilinçli olarak gömülmesi gibi çağın karakteristik özelliğini burada da görmekteyiz. Bu bilinçli gömünün arkasında yatan sebep bölge sakinlerinin kutsallarını koruma içgüdüğü olabilir. Sembollerle ifade edilen inanç sistemlerinde söz konusu dikilitaşların simgesel anlamını ifade etmek elbette tam olarak mümkün değildir.

Yerleşim yerinde yapılar içerisinde bulunan boğa başları da günümüze kadar süregelen inanç değerlerinin bir parçasıdır. Boğa kültürünün erken örneklerinin izleridir.

ayönü insanı ölümden sonra yaşama inandığı için mezarlarına hediye kaymaktadır. Neolitik Çağ'a özgü intramural (mekân içi) gömü yapan sakinler dönemde ölümsüzlüğü ifade eden, renginden ötürü kanı çağrıştıran aşı boyasını da mezar hediyesi olarak kullanarak beklentilerini dile getirmişlerdir.

Kafataslı Yapı'nın Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nin sonlarında gömü işleminden sonra cesetler, hücre planlı konutların bodrumlarının tabanları altına taşınmıştır. Hücre planlı yapıların bodrumlarıyla Kafataslı Yapı'nın taban altı hücreler birbirine yakındır, fakat yine de bu kökten değişikliğin sebebi bilinmemektedir. Kanallı Yapılar Evresi'nde başlayan Taş Döşemeli Yapılar

Evresi'nde en üst seviyeye ulaşan ata ve ölü kültü Çayönü'nde yaşayanların dini yaşantısında önemlidir¹¹⁶. Kafataslı Yapı'nın gömülmesi yerleşim sakinlerinin inançları ve adetlerinde kökten değişikliklerin olduğunun göstergesidir.

İlk örnekleri Çanak Çömleksiz Neolitik dönem Nevali Çori ve Çayönü yerleşmelerinde görülen kilden veya daha nadir olarak taştan yapılmış heykelcikler (figürinler) yerleşik tarımcı hayatın gelişmesi ile değişen sosyal ve dinsel inançların sonucunda ortaya çıkmıştır. Ancak, MÖ 7. Binde Çanak Çömlekli Neolitik Dönemde, özellikle Çatalhöyük, Bademağacı, Hacılar gibi tarımcı yerleşmelerde kadınlık uzuvları vurgulanmış şişman kadın heykelciklerinin yansıttığı inanç sisteminin binlerce yıl boyunca gelişerek Anadolu'da Demir Çağında Friglere kadar Kubaba/Kibele ana tanrıça inançlarının temelini oluşturduğu düşünülmektedir.

1.2.11. Karşılaştırma

Çayönü'nde karşılaşılan boynuzlu kafatası, Hallan Çemi'de de karşımıza çıkar. Bu çağda sıklıkla rastlanan boğa kültü ve ata kültürünü simgeliyor olmalıdır. Çayönü'nde Kafataslı Yapı'nın Taş Döşemeli Yapılar Evresi'nin sonlarında gömü işleminden sonra cesetler, hücre planlı konutların bodrumlarının tabanları altına taşınmıştır. Neolitik Çağ'ın karakteristik özelliklerinden konut içine gömü Çayönü'nde olduğu gibi Körtik Tepe, Nevali Çori ve Demirköy'de görülür. Sözü geçen merkezlerde yine dönemin özelliği olarak gömülerde hoker pozisyonuyla karşılaşılr. Mezar hediyeleri de olan gömülerin olasılıkla statü ve cinsiyetleri de hediyelerin türlerini ve çeşitliliğini belirlemektedir. Kanı anımsatan aşı boyası da gömülerde Körtik Tepe ve Çayönü'nde görülür.

Çayönü'nde Taş döşemeli yapılardan iki tanesinin duvarları içinde ele geçirilen taş halka parçaları M. Özdoğan'a göre bilinçli bir şekilde bırakılmıştır¹¹⁷. Bu tip taş halkalar genel olarak tüm Akeramik Neolitik yerleşim alanlarında karşımıza çıkar, Nevali Çori'de de üst tabakalarda halkalar, dikey olarak açılmış delikleri bulunan farklı çaplarda parçalar halinde ele geçirilmiştir. Göbekli Tepe'de bulunan söz konusu taş halkaların işlevleri tam olarak bulunamamıştır.

¹¹⁶ Özdoğan, "Çayönü", s. 78.

¹¹⁷ Özdoğan vd., "Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 yıllık Genel Bir Değerlendirme", s. 87.

Akeramik Çağ ile görülmeye başlayan tapınak yapısı (Harita 5) ve dikilitaş geleneğinin örneklerini Göbekli Tepe ve Nevali Çori’de gördüğümüz gibi Çayönü’nde de karşılarız. Kafataslı Yapı’nın dörtgen planlı en erken yapısı olan BM2c’nin güney duvarı içinde yer alan iki tane kırık dikilitaş (Res. 21) ve doğu hücre dolgusunda bulunan baş kısmı kırılmış dikilitaş muhtemelen BM1 evresi yapılarına ait olmalıdır¹¹⁸. Akeramik Neolitik Çağ’da görülen kırma ve gömme eylemi, söz konusu bu iki yapıda yer alan dikilitaşların yerlerinden oynatılarak bükülüp, başları kırılıp akabinde de aynı mekânda temiz toprağa gömülmesiyle uygulanmıştır¹¹⁹.

Çayönü Terrazzo Yapısı’ndaki ocakta yer alan stilize insan yüzü kabartması Göbekli Tepe ve Nevali Çori’deki örneklerle benzerdir.

1.3. Körtik Tepe

1.3.1. İdari Konum

Körtik Tepe, Diyarbakır’ın doğusunda, Bismil İlçesi’nin Ağıl Köyü mezrası Pınarbaşı mevkiinde, Dicle ile Batman Çayı’nın birleşim noktasının batısında yer alır¹²⁰.

1.3.2. Jeomorfolojik Konum

Batman Çayı’nın çevresinde bulunan Körtik Tepe, kuzey ve kuzeydoğuda Batman Ovası’na doğru genişleyerek Raman Ovasına kadar gelir¹²¹. Körtik Tepe’nin yaklaşık olarak 60 km. kuzeyinde Hallan Çemi ile 20 km. kuzeyinde de Demirköy bulunmaktadır. Sözü geçen yerleşim yerleri ve birbirlerine olan yakınlıkları bu arazinin seçilmesindeki sebebin, alanın verimli olmasından dolayı tercih edildiğini düşündürür. Nitekim Körtik Tepe Bereketli Hilal adı verilen bölgenin kuzeyini kapsayan topraklar olan Dicle Vadisi’ndedir¹²².

¹¹⁸ Ülger, *Yakınoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 180.

¹¹⁹ Özdoğan, “Çayönü”, s.70.

¹²⁰ Vecihi Özkaya ve Oya San, “Körtik Tepe”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, Mehmet Özdoğan/ N.ezih Başgelen (Edt), İstanbul 2007a, ss. 21–37.

¹²¹ Özkaya ve San, “Körtik Tepe”, s. 21.

¹²² Özdöl, “Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu’da Din ve Sosyal Yapı”, s. 177.

1.3.3. Kazı Tarihçesi

Ilısu Baraj projesi kapsamındaki arazide yer alan Körtik Tepe’de, sular altında kalacak olması nedeniyle 2000 yılında Diyarbakır Müzesi başkanlığında kurtarma kazıları başlatılmıştır¹²³. 2012’den beri V. Özkaya tarafından yapılan kazılar 2018 yılı itibariyle Ilısu Baraj Projesi kapsamında sona ermiştir.

1.3.4. Stratigrafi Gelişimi

Körtik Tepe bölgede bilinen diğer çağdaş topluluklarla beraber Neolitik Çağ’ın tüm aşamalarını içine alan bir süreç içinde kronolojik açıdan Erken Dönemde yer almaktadır¹²⁴. Höyükte iki ana yerleşimin varlığı görülmektedir. Bunlardan en erken olanı yontma taş ve sürtme taş endüstrisinin hakim olduğu Akeramik Neolitik, ikincisi de Orta Çağ ve akabindeki süreçtir. Yerleşimin sözü geçen her iki evresi de inanç değerleri ve bu yöndeki üretimlerle karşılaşmaktadır. Höyüğün üst seviyelerinde yoğun olarak Geç Dönem kalıntıları bulunmaktadır. Alanda belirli derinliklerde geç dönem iskeletleri ile Neolitik mezar ve bulgularının varlığı höyükte tahribatı kanıtlar niteliktedir. Höyük, zaman, doğa ve tarım tahribatına maruz kaldığından stratigrafisi yer yer değişkenlik göstermektedir. Geç katmanda yakın tarihe kadar uzanan ve çoğunlukla mezarların oluşturduğu Ortaçağ yerleşimi mevcutken Erken Dönem yerleşik düzene geçişin yaşandığı Akeramik Neolitik Çağ’dır¹²⁵.

Körtik Tepe’de C14 analizleri höyüğün tarihlerini MÖ 11. Binin ikinci yarısı olarak vermiştir¹²⁶. İlk tarihlleme Akeramik Neolitik Çağ’ın geç evresine tekabül etmektedir ancak kazıda elde edilen bulguların yetersizliğinden ötürü bu tarih genel olarak kabul edilmemektedir. İkinci tarihlleme olan MÖ 10. binler, karşılaştırmalı taş endüstrisi ve diğer verilerle desteklendiğinde kabul edilebilir görünmektedir. Körtik

---

¹²³ Vecihi Özkaya ve Aytaç Coşkun, “Körtik Tepe”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007a, s. 86.

¹²⁴ Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de Yukarı Mezopotamya’da Küçük Taş Eserler*, s.6.

¹²⁵ Vecihi Özkaya ve Aytaç Coşkun, “Körtik Tepe Kazıları”, *Ilısu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü Diyarbakır Müze Müdürlüğü, Diyarbakır 2013, s. 2.

¹²⁶ Yılmaz, *Neolitik Dönem’de Anadolu’da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1306.

Tepe Yukarı Dicle Vadisi Çanak Çömleksiz Neolitik yerleşimleri içinde bilinen en eski merkez olan Hallan Çemi ile çağdaş belki de daha erken bir döneme aittir¹²⁷.

1.3.5. Kutsal Alanlar

Körtik Tepe'nin mimarî dokusuyla ilgili son kazı çalışmalarında elde edilen bulgular önemli sonuçlar vermiştir¹²⁸. Yuvarlak planlı taş dokuların ortaya çıkarılması, yakın civarda sık görülen ve çağa özgü mimarî yapılanmanın varlığını Körtik Tepe'de de ortaya koymuştur. Akeramik Neolitik Çağın, gömü tarzı, gömü armağanları ve ölümlere uygulanan geleneksel teknikler ölçüt alındığında, söz konusu dönem, en az altı ayrı mimarî evrenin varlığını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla, yerleşimin Akeramik Neolitik Çağ'ı içeren özgün mimarî karakteri ve evreleri konusunda genel durum daha iyi anlaşılmıştır. Farklı alanlarda taban düzeyinde korunmuş kalıntılardan oval planlı oldukları düşünülen diğer mimarî öğeler ile beraber, Körtik Tepe sakinlerinin yaşamsal alanları ve koşulları anlaşılabilir. Dolayısıyla bu olgular höyükte kesintisiz ikamet edildiğini göstermektedir. Höyükte ortaya çıkarılan mimari yapıların tam olarak kutsal alanları oluşturduğu ifade edilememesiyle birlikte¹²⁹ ilerleyen kazı sezonlarında bu tip mekanların ortaya çıkarılması olasıdır.

1.3.6. Mezarlar

Körtik Tepe mezarları Akeramik Neolitik Çağ'ın ölü gömme gelenekleri ve bunlarla bağlantılı olarak ortaya çıkarılan ölü armağanları, höyüğün erken kültürel dokusunun tanımlanmasında önemli unsurdur. Farklı derinliklerde yer alan iskeletler gömü tarzı bakımından ortak özellikler taşımakla birlikte, korunma durumlarından da kaynaklanan sebeplerden dolayı farklılıklar da içermektedirler. Farklılıklar arasında özellikle dikkati çeken ölü armağanlarının çeşit ve sayılarındaki değişkenliktir¹³⁰. Körtik Tepe iskeletleri, Akeramik Neolitik Çağ'a ait bilinen gelenekleri bütün

¹²⁷ Özkaya ve Coşkun, "Körtik Tepe Kazıları", s. 13.

¹²⁸ Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler*, s. 6.

¹²⁹ Vecihi Özkaya vd., "Körtik Tepe 2010 Yılı Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXIII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, ss. 315-339.

¹³⁰ Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1306.

yönleriyle yansıtmaktadır. İskeletler direk toprak derinliğine ya da sıkıştırılmış taban altına gömüldükleri gibi, bazen tek sıra hâlinde dizilmiş kaba taş ve mortar parçalarıyla sınırlı alan içinde bulunan iskeletlerin büyük kısmı, yuvarlak planlı konutlarla ilişkili olarak saptanmıştır. Körtik Tepe’de iskeletlerin genelde yerleşim içine gömüldükleri gözlemlenir. Tabanlarında birden fazla gömü saptanan konutların varlığı da incelendiğinde, höyükte intramural gömü (Res. 28) geleneğinin varlığı açık bir şekilde görülmektedir. Tahribat sebebiyle üst katmanlarda bulunanlardan bazı örneklerin durumları yeterince belirgin olmamakla birlikte, iskeletlerin büyük çoğunluğu hoker (Res. 29) ya da yarı hoker şeklinde gömülmüştür (Res. 30). Sık olmamakla beraber, bazı insan kemikleri üzerinde dalgalı çizgilerden oluşan boya ile yapılmış bezemeler görülmektedir. Bu durum iskelet gömülmeden önce üzerinde bazı uygulamaların yapıldığını; kemiklerin yumuşak dokudan arındırıldığını düşündürmektedir. Bununla birlikte, az da olsa, bazı iskeletler başsız korunmuştur. Sık karşılaşılmayan bu uygulamayı mezarların bozulmuş olma ihtimaliyle açıklamak mümkündür; fakat yakın çevredeki çağdaş yerleşimlerde başsız iskeletlerin olması, bunun da bir gömü tarzı olabileceğini göstermektedir¹³¹. Çok belirgin kanıtlar olmasa da, bölgede bu uygulama Demirköy’de görülmektedir. Gömü uygulamaları benzerlik gösterirken gömü hediyeleri yerel farklılıklardan ötürü değişkenlik göstermektedir.

Sıklıkla görülen bir diğer uygulama da, iskeletlerin aşı boyasıyla kaplandıktan sonra sıvı kireçle kaplanmasıdır. Gömülerin farklı derinliklerde bulunması, höyük sakinlerinin çeşitlilik gösteren ölü gömme ritüellerinin olduğuna işaret eder¹³². İskeletlere uygulanan gömü tekniklerinin geçmişi Paleolitik Çağ’a kadar giden inanç adetlerinin yansımaları konumundadır. Ölü üzerinde yapılan uygulamalar bölgedeki diğer yerleşimlerde de kaşımıza çıkmaktadır¹³³. Mezarlarda uygulanan ölü gömme teknikleri ve zengin mezar hediyelerinin çeşitliliği Körtik Tepe sakinlerinin gelişmiş kültür seviyelerinin ve ritüel uygulamalarının göstergesidir¹³⁴ (Res. 31). İşlenmiş taşlar ölü armağanları olarak kaşımıza çıkmaktadır. Yoğunlukla tercih edilen işlenmesi kolay olan klorit taşıdır¹³⁵ (Res. 32). Körtik Tepe’de mimari doku ve mezar seviyeleri birbirini tamamlar şekilde sonuçlar vermektedir. Alt katmanlardaki

¹³¹ Vecihi Özkaya vd., “Körtik Tepe 2007 Yılı Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXX/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2008, s. 89.

¹³² Özkaya ve Coşkun, “Körtik Tepe Kazıları”, s. 6.

¹³³ Yılmaz, *Neolitik Dönem’de Anadolu’da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1307.

¹³⁴ Özkaya ve Coşkun, “Körtik Tepe Kazıları”, s. 6.

¹³⁵ Özkaya ve San, “Körtik Tepe”, s. 24.

buluntular daha kaliteli iken üst katman buluntuları düşük kaliteli bir tablo ortaya koymaktadır¹³⁶.

1.3.7. Totemler ve Ritüel Nesneleri

Körtik Tepe buluntuları ağırlıklı olarak mezarlardan çıkarıldığı için ritüel nesneleri açısından incelendiğinde, değişken formatlı baltalar ve kabartma veya kazıma teknikle işlenmiş geometrik bezemeli hayvan figürleri içeren taş kaplar ritüel objesi olarak karşımıza çıkmaktadır¹³⁷ (Res. 33). Taş kaplarla birlikte bardaklar da vardır (Res. 34-35) bardak üzerinde Neolitik Çağ'ın karakteristik figürü olan yılan betimi mevcuttur. Yine bir taş kap parçasında da yılanlarla birlikte akrep ve sürüngenlerin (Çiz. 7) betimlendiğini görürüz (Res. 36). Taş kaplarda görülen geometrik zikzaklar da dönemde yoğun olarak görülmektedir (Res. 37-38). Taş kaplarda kazıma tekniğiyle yapılan figürler içinde tilki de sıklıkla karşımıza çıkar (Res. 39). Tilkinin de Neolitik Çağ'da sıklıkla görülen hayvanlardan biri olduğu anlaşılıyor. Tilkinin sahip olduğu özelliklerden de etkilenen Neolitik Çağ insanı önemli eşyalarında bu figürü kullandığı görülür. Bir başka taş kap üzerinde ise kuş figürü betimlenmiştir (Res. 40). Kuşlar da dönem insanların imge dünyasında oldukça etkili hayvanlardır. Doğa ile iç içe yaşadıklarından sıklıkla gördükleri hayvanları iyi gözlemleyerek günlük yaşamlarına dâhil ettiklerini görmekteyiz. Kazıma bezeme ile yapılan işçilikte yine geometrik bezemeler özellikle zikzak betimi de dikkatleri çeker.

Ölü armağanları içerisinde yer alan ve olasılıkla spiritüel anlamlar yüklenen kabuk ve taştan yapılmış boncuklar yer almaktadır (Res. 41). Körtik Tepe'de gömütlerde çağdaşlarında görülmeyen farklı tür taşlarla işlenmiş sunu taşlarına da rastlanmıştır (Res. 42-43-44). Çapları 35-42 cm. arasında değişen, yükseklikleri ortalama 9 cm. olan, kabartma bir bantla kenarları şekillendirilerek iç bükey şekilde derinleştirilen yarı küresel bu nesnelere günlük kullanım için elverişli olmayan, ritüel amaçlı olmalıdırlar. Ele geçen bu nesnelere birisi dikdörtgen şeklinde, bir kenarı basitçe çatallaştırılmış taş levhacığın kenarından aşağı dik olarak dört yiv iner. Bu tasvir stilize bir bukranionu (boğa başı) anımsatır (Res. 45-46). Bunların bazıları

¹³⁶ Özkaya vd., "Körtik Tepe 2007 Yılı Kazısı", s. 90.

¹³⁷ Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1307.

mezarların haricinde de ele geçirilmiştir. Farklı boyutlarda olan genel olarak mermerimsi beyaz taştan yapılmakla beraber, klorit, andezit ve yerel taşlardan yapılanları da mevcuttur¹³⁸. Ele geçirilen buluntular arasında amuletler de mevcuttur (Res. 47). Körtik Tepe’de mezar buluntularının içerisinde oldukça sanatsal işlenmiş kemik aletler de yer almaktadır¹³⁹ (Res. 48). Bu kemik nesnelerin kullanım fonksiyonlarının yanı sıra farklı biçimsel özelliklerinin de mevcut olması ritüel nesnesi olarak da kullanıldıklarını düşündürmektedir. Mezarlar haricinde de ele geçirilen kemik objeler arasında titizlikle açılanmış olanlar mezar hediyeleri içerisinde yer almaktadır. Kemik nesnelerin üzerindeki delikler başka bir şeye takıldığını göstermektedir. Deri, bitki veya bir ipe geçirilmişçesine açılan bu delikler bir yere veya da kişilerin üzerine asıldığını düşündürmektedir. Statü eşyası olarak da takılmış olabileceği gibi süs eşyası olarak da kullanılması olasıdır. Objelerin üzerindeki işlemler oldukça sanatsaldır. İç içe geçmiş geometrik çizgileri, zikzakları, daireleri ve Akeramik Çağ’ın vazgeçilmez figürlerinden yılan betimini görmekteyiz. Bezemeler koyu renk boya kullanılarak yapılmıştır. Ritüel amaçlı üretilmiş kemik objeler işlevsel ve biçimsel özelliklere sahip değildirlir. Genel olarak değerlendirildiklerinde balık, kuş ve hayvan kemikleri çeşitli amaçlar doğrultusunda üretim amaçlı olarak değerlendirildikleri görülür. Bulunan eserlerin önemli bir bölümü günlük yaşam şartlarında; bir kısmı estetik, bir kısmı da ritüel amaçlıdır¹⁴⁰.

Körtik Tepe’de buluntular içerisinde ritüel amaçlı kullanıldığı düşünülen sürtmetaş aletlerin yoğunluğu da dikkat çekmektedir. Bu grup içerisinde törensel baltalar, figürlü taş nesnelere, taş kaplar ve zoomorfik işlenmiş havaneleri (Res. 49-50) yer almaktadır. Özellikle genel olarak klorit taşından yapılan havanelerinin gövdeleri incelikle işlenmiş olmakla beraber başlarının da dağ keçisi betimiyle şekillendirilmiş olması havanelerinin törensel amacını kanıtlar niteliktedir¹⁴¹. Stilize keçi başı olarak işlenen havaneleri dikey formda başları sivriltilerek, boyun kısmı inceltirilip gövdeye doğru kalınlaşan bir formda işlenmiştir. Bazılarına ağız detayı

---

¹³⁸ Vecihi Özkaya ve Aytaç Coşkun, “Körtik Tepe”, *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Tigris Basin, Nezih Başgelen* (Edt.), Archaeology & Art Publications, İstanbul 2011, s. 98.

¹³⁹ Özkaya ve San, “Körtik Tepe”, s. 26.

¹⁴⁰ Vecihi Özkaya vd., “Körtik Tepe 2015 Kazı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXVIII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2016, ss. 1-23.

¹⁴¹ Diyarbakır Müze Müdürlüğü, “Körtik Tepe”, İnternet Sayfası.

verilerek ağız yukarı doğru hafif aralık şekilde yapılmıştır. Ele geçirilen başka bir ritüel objesi ise tören baltasıdır. Kloritten yapılan baltanın üzeri çağın karakteristik bezemesi zik zak desenle bezenmiştir (Res. 51).

Yerleşim yerinde, ritüel amaçlı kullanılan taş kapların işlenmesi ve şekillendirilmesinin kolay olmasından ötürü ağırlıklı olarak kloritten yapıldığı görülmektedir. Yaygın olmamakla birlikte mermerimsi nitelikteki sert taşlar da merkezde kullanılmıştır¹⁴².

Mezarlarda hediye olarak yer alan taş kapların kırılarak mezara bırakılması dönemin geleneklerindedir. Bu işlem ölümün gerçekleşmesiyle ortaya çıkan kayıba işaret ediyor olabilir¹⁴³. Kaplar genelde geniş ağızlı yüzeyleri kazıma bezeme ile işlenmiştir. İki ya da üç bant halinde bölünen kap yüzeylerinde geometrik dairesel motifler, zigzag ve dikey çizgiler kullanılmıştır. Örneğin birinde ağız kısmındaki zigzag kazıma çizgilerin oluşturduğu bant, altında kalın ikinci bantta orta sahnesinde sırt sırta vermiş iki tane dağ keçisi betimlenmiştir. En altta üçüncü bantta yine verev dikey çizgilerle kap yüzeyi doldurulmuştur (Res. 33).

1.3.8. İnanç Sistemi

Körtik Tepe sakinlerinin inanç sistemleri ile ilgili en çok bilgiyi yoğun olarak bulunan mezarlarından elde ederiz. Akeramik Neolitik Çağ'ın ölü gömme adetlerini ve ilişkili olarak meydana çıkarılan ölü hediyeleri bölge insanın ölümden sonra hayatın varlığına inandıklarının en bariz kanıtıdır. Derinlikleri aynı olmayan iskeletlerin gömü şekilleri ortak ve farklı özellikler göstermektedir. Ölü hediyeleri bazı mezarlarda farklıdır, olasılıkla gömülen kişinin sosyal konumu ile ilişkilidir. Neolitik Çağ'ın karakteristik özelliği intramural gömü kullanılmaktadır. Bu geleneğin temelinde ölümlerinin evden ruhsal olarak ayrılma da fiziksel olarak ayırmak istememelerinden kaynaklanıyor olabilir. Neolitik Çağ insanı insanoğlunun dünyaya gelişin başındaki pozisyonu keşfetmiş olmasından dolayı dünyadan giderken de olasılıkla tekrar gelmesi ümidini taşıyor olmasından yani yeniden doğuşa inanmasından kaynaklı gömülerinde bebeğin anne karnındaki pozisyonunu ölümlerine

¹⁴² Metin Kartal, "Körtik Tepe Yontma Taş Endüstrisi", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIX*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, s. 486

¹⁴³ Oliver Dietrich, Jens Notroff and Klaus Schmidt, "Death Rituals, Social Order And The Archaeology Of Immortality In The Ancient World", Colin Renfrew (Edt), *Cambridge University Press*, New York 2016, ss. 65- 79.

de vermektedir. Hoker pozisyonunu Körtik Tepe ahalisi yarı hoker ve hoker olarak kullanmıştır. Bu gömülerde kanı simgeleyen, olasılıkla canlılığı simgeleyen aşı boyası da vardır. Mezarlarına muhtemelen spiritüel manası olan kabuk ve taştan yapılmış boncuklar yerleştirmişlerdir. Eliade'ye göre deniz kabukları manevi bir anlam taşır ve sonsuzluğu, ikinci doğumu ifade eder ve ölen kişiyi koruduğuna da inanılır¹⁴⁴.

Körtik Tepe ahalisi şölen havasında ritüeller de gerçekleştirmektedir ve bu ritüellerde günümüzde ilkel kabilerde gözlemediğimiz üzere yeme işleminin de kutsal anlamından yola çıkarak özel kaplar kullandıklarını görürüz. Bu kaplar çok dikkatli ve incelikli işlenmiştir. Yemek işlemi kutsallığından dolayı özel kaplarda yapılmaktadır. Bazı ilkel kabilelerde yemek eylemi dünyanın yeniden başlangıcıyla anlamlandırılan dini bir ritüeldir¹⁴⁵. Tıpkı günümüzde bayramlarda özenle hazırlanan yemekler gibi. Kaplar üzerinde işlenen desen ve figürler bölge insanını doğaya duyduğu saygı ve gözlemin göstergesidir. Özellikle işlenen olası kutsal yani tören kapları hayvanların Körtik Tepeliler'in inanç sistemlerindeki yerinin en güzel ifadesidir.

1.3.9. Karşılaştırma

Körtik Tepe'de Çayönü'nde karşımıza çıkan yuvarlak planlı taş dokuların bulunması, çağa özgü mimari yapılanmanın varlığını burada da ortaya koymuştur. Yerleşimin Neolitik dönemi ilgilen diren özgün mimari karakteri ve evreleri konusunda bütün henüz netleşmese de, kazılarda yuvarlak tabanlı, taş örgülü ve taban altı gömütlü konutlar ile taş döşeli dairesel planlı bazı kalıntılar, ilk evrede höyüğün sürekli yerleşim gördüğünün işaretidir. Neolitik döneme aitliği algılanan çakıl taşı döşeli ve yaklaşık 1,5 ve 2 m. çapındaki oval planlı iki taban, genel özellikleriyle Hallan Çemi ve Demirköy'deki mimari dokuyu anımsatmaktadırlar.

Körtik Tepe'deki, yoğun olarak çıkan mezarlarda gövdenin alçılanma ve boyanması Demirköy'de gövdeye ait kemiklerin boyandığı bir örnekte görülür. Çayönü yerleşmesinin yuvarlak planlı yapılar evresi, ızgara planlı yapılar evresinde gömütlerin içerisinde dağınık halde aşı boyası parçaları bulunmuştur. Ölü gömme

¹⁴⁴ Mircae Eliade, *İngeler Simgeler*, Gece Yayınları, Ankara 1992, ss. 154-155

¹⁴⁵ Mircae Eliade, *Mitlerin Özellikleri*, Simavi Yayınları, Ankara 1993, s. 46.

geleneği, Körtik Tepe ve Demirköy’de tekli birincil gömütlerle yapılır. Körtik Tepe’de tekil gömütlerin bazılarında kafatasının olmadığı ve olasılıkla gövdeden ayrılma uygulaması yapılmıştır. Benzer bir örnek de Demirköy’de ele geçmiştir. Ancak iki yerleşimde de henüz gövdeden ayrılan bu kafataslarının nerede ve nasıl korunduğuna dair izlerin belirlenmediği belirtilmektedir. Körtik Tepe ve Demirköy dışındaki, Akeramik Neolitik A’ya tarihlenen diğer yerleşimlerde de, ölü gömme uygulaması, genelde tekil gömütlerle temsil edilmektedir. Ayrıca gövdeden ayrılmış kafatasları veya bir başka deyişle kafatası kültü, Akeramik Neolitik A döneminin karakteristik özelliklerindedir. Körtik Tepe’de mezarların büyük çoğunluğu, kabuk, taş ve kemikten üretilmiş boncuk, obsidyen ve çakmaktaşı alet, değişken tipli baltaların yanı sıra, çağdaşları Hallan Çemi, Demirköy ve Çayönü’nde karşımıza çıkan kabartma ve kazıma yöntemle işlenmiş geometrik bezek ve hayvan figürlü taş kaplardan oluşan hediyelerle donatılmıştır. Ölü armağanları, nicelik ve nitelik bakımından genel olarak, ortak karakter gösterir. Kabuk ve taştan üretilmiş boncuklar ile taş kap parçaları en sık kullanılan ölü hediyesi olarak kullanılmıştır. Boncukların büyük çoğunluğu mezar dolgularında dağınık olarak bulunmuş ve bazıları taş kaplar içerisinde in situ olarak korunmuştur.

Körtik Tepe yontma taş aletleri, bilhassa Hallan Çemi ve Demirköy buluntuları ile benzerlik göstermektedir. Kemik aletlerde ise buluntular işlevine göre dekoratif ve işlevsel olarak iki şekilde incelenmiş ve ne için üretildikleri tam olarak tespit edilememiştir. Hallan Çemi’de bulunan örneklerle benzerdir. Bız ve delgilerden oluşan işlevsel aletler de Çayönü’nde de bulunmuştur ve olasılıkla aynı amaçla kullanılmıştır.

Körtik Tepenin kloritten yapılan törensel kaplarını Hallan Çemi’de görülür. Kaplar üzerinde işlenen hayvan figürleri ve kazıma teknikleri benzer özellikler taşımaktadır.

1.4. Göbekli Tepe

1.4.1. İdari Konum

Göbekli Tepe Şanlıurfa kentinin 15 km. kuzeydoğusunda, önceden Karaharabe olarak isimlendirilen Örencik Köyü’nün 2,5 km. doğusunda yer almaktadır.

1.4.2. Jeomorfolojik Konum

Höyük 800 m. yüksekliği ile birlikte Şanlıurfa'nın kuzeydoğusundaki Germuş Sıradağları'nın en yüksek tepesi olması nedeniyle güneye uzanan Harran Ovası'na hakim durumdadır¹⁴⁶. Adı geçen dağı kuzeyden, doğudan ve güneyden kuşatan düzlüklerde su kaynakları olmasıyla birlikte, yerleşmenin yakınında su kaynağı bulunmamaktadır. Göbekli Tepe Verimli Hilal'in kuzey kenarındadır.

1.4.3. Kazı Tarihçesi

Göbekli Tepe arkeolojik açıdan ilk defa 1963 yılında Amerikalı Arkeolog P. Benedict'in 1963-1972 yılları arasındaki Chicago ve İstanbul Üniversitesi'nin ortaklaşa yürüttüğü "Güneydoğu Anadolu Prehistorik Araştırmaları" çalışmasında keşfedilmiştir. Alanın yüzeyinde çok fazla çakmak taşı buluntunun yer alması, erken bir döneme işaret olarak düşünülmüştür¹⁴⁷. P. Benedict raporunda bölgeyi Taş Çağı merkezlerinden birisi olarak kaydetmiştir¹⁴⁸. Aynı raporda tepeye o yıllarda adını veren İslami mezardan da söz ederek Göbekli Tepe'yi Ziyaret Tepe olarak belirtmiştir. Daha sonraki süreçte de 1994 yılında K. Schmidt tarafından doçentlik çalışması için bölgedeki Neolitik yerleşim yerleri incelenirken ikinci defa incelenmiştir. Höyük yüzeyinde çok fazla çakmaktaşı yer alması, bazalttan devasa kalıntılar olması K. Schmidt'i daha derin bir araştırmaya teşvik etmiştir. 1995 yılında Alman Arkeoloji Enstitüsü desteğiyle Şanlıurfa Müzesi ve K. Schmidt'in bilimsel başkanlığında kazılar başlamış K. Schmidt'in 2014' de yaşamını yitirmesine kadar devam etmiştir. Alman Arkeoloji Enstitüsü kazılara kurulan bir bilimsel Türk heyeti ve Urfa Müzesi başkanlığında devam etmektedir.

---

¹⁴⁶ Harald Hauptmann, "Tarihöncesi İlkçağ Dönemi", *Uygurluklar Kapısı Urfa*, YKY, İstanbul 2002, s. 30.

¹⁴⁷ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe", *12.000 Yıl Önce Uygurluğun Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı, Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007a, s. 93.

¹⁴⁸ Peter Benedict, "Güneydoğu Anadolu Yüzey Araştırması", (Edt. H. Çambel/ R.J. Braidwood), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I*, İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 2589, İstanbul 1980, s.137.

1.4.4. Stratigrafi Gelişimi

Göbekli Tepe MÖ 10000-9000 yıllarına tarihlenmektedir¹⁴⁹. Höyükten çıkarılan buluntular Akeramik Neolitik Çağ alet kültürünü yansıtmaktadır. Çakmaktaşı ve kemik aletler, akabinde de öğütme taşları ve taş kaplar öncelikli olarak dikkate değerdir. Göbekli Tepe genel olarak boyları 5 metreye ulaşabilen dairesel olarak dizilmiş T şeklindeki devasa bütün taşların oluşturduğu yuvarlak yapılardan meydana gelmektedir. Hâlihazırdaki kazılar MÖ 10000'e tarihlenen bu tip 4 tane yapının civarına yayılmıştır. Bahsi geçen bu yapılar şu ana kadar ulaşılan en eski evre olan III. tabakaya aittir. Bu tabaka, MÖ 9000'e tarihlenen, köşeli alanlar ve 1,5 m. yüksekliğinde taşlarla ayırt edilmiş, daha yeni II. tabaka dolgusu tarafından kaplanmaktadır. En üst katman olan modern kullanım seviyesi tarım toprağı ise I. tabaka olarak isimlendirilmiştir¹⁵⁰. Göbekli Tepe'de, kaya platosu yüzeyinde olduğu tahmin edilen ana tabana henüz ulaşamadığından III. tabakanın en erken yapı katmanı olduğu ifade edilemez¹⁵¹.

1.4.5. Kutsal Alanlar

Göbekli Tepe'de, 1995'den beri süren kazılar ve yüzeydeki gözlemler neticesinde elde edilen bulgular Göbekli Tepe'nin dairesel ve oval yapılardan (Şek. 2) oluşan bir kült merkezi olduğunu göstermiştir¹⁵² (Res. 52). Bu sonuç 2003 yılında yapılan jeomanyetik çalışmalarla kesinleşmiştir. Alanda kazısı yapılan ve A'dan D'ye kadar adlandırılan dört dairesel yapı (Res. 53) ve tepenin batı yamacında bulunan 1995 yılında kazısı yapılarak kaya tapınağı olarak isimlendirilen ve sonradan E Yapısı adı verilen alanların dışında, F, G, H, I olarak isimlendirilen yapılar ortaya çıkarılmaktadır. A yapısı ovalimsi bir plan göstermektedir, ortalama 15 x 10 m. ebatlarındadır (Şek. 3). B yapısının çapı ise 15 metredir, C ve D yapısının çapları da ortalama 30m.'dir. Yapılar birbirini çevreleyen dairesel taş duvarlarla meydana getirilmişlerdir (Şek. 1). Yapıların ortasında iki tane, uzunluğu 4 ile 5 m.'yi bulan ve kabartmalarla bezemeli, kireçtaşından yapılmış T-biçimli dikilitaş yer almaktadır. Aynı tipte şekillendirilmiş fakat daha küçük boyutlu, 3-4 m. boyunda

¹⁴⁹ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 93.

¹⁵⁰ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 84.

¹⁵¹ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 93.

¹⁵² Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXIII/III*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011a, s. 319.

dikilitaşlar yapıların iç ve dış çeper duvarlarına, hepsi merkezdeki iki büyük dikilitaş bakacak şekilde yerleştirilmişlerdir. Yapılar henüz Neolitik Çağ'da, kasıtlı bir şekilde doldurularak kapatılmıştır¹⁵³. Doldurulma süreci kazı ekibi tarafından yapılan sediment analizleri, humus ve kireçtaşı tortusu üzerinde yapılan tarihleme ve analizlerle belgelenmiştir. Neolitik dolgu tabakası yaklaşık 5 m. ve yumruk büyüklüğündeki taşlardan oluşmaktadır. Bilinçli dolgu sayesinde Göbekli Tepe'nin karakterize kabartma bezemeli T-biçimli dikilitaşları, günümüze kadar iyi durumda, tahribata uğramamış ve sonraki dönemlerde müdahale edilmemiş bir şekilde ulaşmıştır¹⁵⁴.

A yapısı, Nevali Çori'deki Terrazzo Yapısı'na benzemektedir. Dıştaki dikilitaş, merkezi iki dikilitaşla birlikte bir grup oluşturmakta ve plan gittikçe kareye dönüşmektedir. Batıda girişe yönelen merdivenler yer almaktadır. A yapısının gerçek bir girişi ve bu girişin güneydoğusunda da benzeri bir giriş mevcuttur¹⁵⁵.

B Yapısı'nın merkezinde yer alan iki dikilitaşın çevresi poligonal bir planla dikilmiş olan duvar yüzeylerine bağlı dikilitaşlarla çevrilmiştir (Şek. 4). Merkezi iki dikilitaşın alın yüzeyi kuzey-güney doğrultusundadır. Dikilitaş gövdelerinin birbirlerine dönük iç yüzeylerinde güney yönüne zıplayan doğal büyüklükte tilki kabartmaları bulunmaktadır. Kabartmalardaki figürler erkektir. Tip olarak birbirlerine çok benzemektedirler¹⁵⁶.

A ve B Yapısının doğusunda yer alan C yapısı dairesel planlıdır¹⁵⁷ (Şek. 5). Yapı tahribata uğramıştır. C Yapısı eş merkezli üç çevre duvarına sahiptir (Res. 54). Bu yapıda oldukça fazla erkek yaban domuzu figürü betimlenmiştir. Burada açığa çıkarılan kabartmalardan 6 tanesi erkek yabandomuzudur. Ayrıca toplamda bulunan dört yabandomuzu heykelinin 3 tanesi buradan çıkarılmıştır. Yapılan çalışmalarda şimdiye kadar C yapısını içteki duvarında dokuz tane dikilitaş rastlanmıştır ancak yapıda daha önceden var olduğu anlaşılan dikilitaş izlerinden dikilitaşların sayısının

---

¹⁵³ Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 209.

¹⁵⁴ Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu", s. 320.

¹⁵⁵ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 89.

¹⁵⁶ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe", *The Neolithic in Turkey New Excavation & New Research The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Neziha Başgelen, Peter Kuniholm (Edt.), Archaeology & Art Publications, İstanbul 2011b, ss. 41-81.

¹⁵⁷ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 99.

daha fazla olduğu sanılmaktadır¹⁵⁸. C yapısının duvarlarının yüzeyi olasılıkla koruyucu ve korkutucu anlam içeren yarırtıcı hayvan betimleriyle süslenmiş haliyle üzeri açık bir temenos olarak ifade edilebilir. Yapının bir dromosa sahip olduğu da düşünülmektedir¹⁵⁹. Dik açığa yakın bir şekilde güneye doğru ayrılan ve birbirine koşut devam eden duvarlar belirgin bir şekilde büyük ve her yanı işlenmiş taşlarla örülmüştür. Örülen bu duvarların yapının çevre duvarlarına yahut diğer dairesel yapılara ait olmadığı açıktır. Bu duvarlar Miken kubbeli mezarlarında görüldüğü gibi C Yapısı'nın çevre duvarlarına giden bir yol oluşturmaktadır.

C Yapısı'nın iç çevre duvarının üst kenarında tamamına yakını günümüze kadar gelmiş yüksek kabartma bir kireç taşı levha bulunmuştur. Kabartma da dizleri üzerinde çökmüş vaziyette, küçük bir köpeği anımsatan küçük dişleri dışarıda geniş ve kıvrık kuyruklu vahşi bir hayvan betimi mevcuttur. Hayvanın duruşu saldırıya hazır bir pozisyonu vurgulamaktadır¹⁶⁰. Hayvanın betimlendiği levha olasılıkla başlangıçta daha büyüktü. Bilinçli olarak C Yapısı'nın dış çevre duvarının üzerinden içeriye doğru bakacak şekilde yerleştirildiği düşünülmektedir. Bu levhayla birlikte yapının girişini gösteren U şeklinde monolitler C yapısında ilk defa karşımıza çıkmaktadır. Büyükçe taş bir levha, bir sürgü gibi çapraz şekilde girişi kapatmaktadır. Levha tam olarak korunamamıştır. Güney bölümünde C Yapısına kapatılmış, ziyaretçilere açık levhanın kapının giriş deliğinin hemen altında erkek bir yabandomuzuna ait kabartma bulunmaktadır. Figür sırt üstü yatar pozisyonda, karın ve ayakları yukarı bakar şekilde betimlenmiştir¹⁶¹.

Dördüncü yapı olan D yapısının oldukça bariz bir oval planı vardır ve günümüze kadar iyi korunmuştur (Şek. 6). Büyük bir iç çapa sahip olan yapının en geniş yeri 20 m. civarında olmakla beraber diğer yapılardan daha büyüktür. Bu yapıda çok fazla kabartma mevcuttur¹⁶². Yoğun hayvan çeşitliğinin yanı sıra grup halinde betimlenen sahneler dikkat çekmektedir. Yapının çevre duvarına ait dikilitaşların tamamına yakınında kabartma figürler bulunmaktadır.

---

¹⁵⁸ Klaus Schmidt, *Tas Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007c, s. 138.

¹⁵⁹ Schmidt, *Tas Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, s. 142.

¹⁶⁰ Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler*, s. 13.

¹⁶¹ Schmidt, *Tas Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, s. 142.

¹⁶² Schmidt, "Göbekli Tepe: Yuvarlak yapılar ve Kabartmalar", s. 45.

D Yapısında merkezde yer alan iki dikilitaş Nevali Çori tipindedir. Dikilitaşlar üzerlerinde semboller taşımaktadır. Doğuda bulunan dikilitaşa H sembolü, daire ve yarım, batıda yer alan dikilitaşa ise bukranon yer almaktadır¹⁶³.

Bir diğer yapı da Göbeklitepe'nin batı platosunda yer alan E Yapısıdır (**Res. 55**). İlk olarak K. Schmidt tarafından "kaya tapınağı" olarak değerlendirilmiştir. Direk olarak anakaya üzerine inşa edilmiştir. Anakayaya gömülü olan yapının planı ovaldir. Özenli bir şekilde yapılan taban tabanı yapının ortasında C ve D yapılarında olduğu gibi podyum benzeri iki adet dikilitaş kaidesi bulunmaktadır. Yapının çevresinde ise yapıyı dolanan alçak bir seki yer alır. Kuzey-güney doğrultusunun, doğu-batı yönüne göre belirgin bir şekilde daha dar olan yapının iç çapı ortalama 9 m²'dir. Bu ölçüler aynı zamanda, C Yapısı'nın kuzey güney doğrultusundaki iç çapı ölçüleriyle de uyumaktadır. Yapının kuzeyinde sarnıca benzeyen ortalama 2 m derinlikte sahip iki oval çukur bulunmuştur. Her iki sarnıç benzeri çukurun işlevi henüz net değildir¹⁶⁴.

Göbekli Tepe'nin güneybatı tepenin batı yamacında bulunan diğer bir yapı da F Yapısı'dır (Res. 56). İlk olarak 2007 yılında ortaya çıkmıştır¹⁶⁵. Terrazzo tabanlı olan yapının iç çapı 10 m'dir. K9-77 ve 87 açmalarında bulunan yapının çalışmalar sırasında ele geçen dikilitaş buluntuları, II. Tabaka dikilitaşlarında olduğu gibi küçük boyutludur. Ancak bu yapı, çapı ve planı ile B Yapısı'yla benzerlik gösterir. Bu bağlamda halihazırda III. Tabaka yapılarıyla değerlendirilen F Yapısı karbon analizleri ile netleşecektir.

Bir diğer yapı G Yapısı da D Yapısı'nın hemen batısında yer alır. Yapıya ilişkin ilk bulgular 2007 yılında açmanın güneyinden çıkmıştır. Açmanın aynı kesiminde yapılan çalışmalar sırasında kuzey yönü doğrultusundaki duvar sırası ve dikilitaş gövdesinin ele geçmesi ile birlikte yapı kazı sistemi içerisinde "G Yapısı" olarak isimlendirilmiştir. İlk olarak II. Tabaka'ya ait bir yapı olarak düşünülse de devam eden çalışmalarda C ve D Yapısı'ndan daha eski olan ve yerleşimde varlığı şu ana kadar netleştirilemeyen olası IV. Tabaka yapısı olabileceği belirtilmiştir. F ve I yapılarında olduğu gibi, G Yapısı'nın da stratigrafik olarak belirsizliği ancak yerleşim yerinde yapılacak kapsamlı bir radyokarbon analizleri ile çözüme

¹⁶³ Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", s. 183.

¹⁶⁴ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen (Edt.), İstanbul 2007d, s. 118.

¹⁶⁵ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu", s. 319.

kavuşabilecektir. G Yapısı, anakaya seviyesine kadar kazılmış olup yapılan çalışmalarda yalnızca doğu sektörü açığa çıkartılabildiği¹⁶⁶.

H Yapısı da Göbekli Tepe'deki diğer bir yapıdır. İlk olarak 2010 yılında yerleşim yerinin kuzeybatı tepesinde yürütülen kazı çalışmaları sırasında bulunmuştur¹⁶⁷. İlk olarak, 2009 yılında yerleşim yerinin kuzeybatı tepesinde açılan K10-89 açmasında devam eden 2010 yılı çalışmalarında, III. Tabaka yapılarına benzeyen, yuvarlak planlı yapı içinde *in situ* büyük boyutlu bir dikilitaşın baş bölümü bulunmuştur. T başının bulunduğu yapının kuzeyindeki K10-90 açmasının dolgusunun, D Yapısı'nın üst tabakaları ile benzerlik gösterdiği bu alan, 2010 yılı kazı raporlarında "H Yapısı" olarak isimlendirilmiştir. K10-24 açmasında yapılan çalışmalarda H Yapısı'nın, dış duvarı geniş bir alana yayılan ve yüzeyden 3 m derinliğe sahip olan yuvarlak bir yapı olduğu saptanmıştır. Yapının duvar araları kireçtaşı ile doldurulmuş çift sıralı bir örgüye sahiptir. Yapı, plan olarak bu haliyle III. Tabaka'nın dairesel olarak inşa edilen anıtsal yapıların genel karakteristik planını takip etmektedir. Yerleşim yerinin ana kazı alanı olarak tanımlanan güney kesiminde bulunan C ve D Yapısı'nda olduğu gibi, H Yapısı'nda da duvarların kil sıvası bazı bölümlerde çok iyi korunmuştur. Bu da yapının olasılıkla bilinçli olarak doldurulmadan kısa bir süre önce yapı duvarının sıva ile kaplandığını göstermektedir¹⁶⁸.

Genel olarak tapınım alanı olarak değerlendirilen Göbekli Tepe ile son yıllarda yapılan kazılarda Kuzey Batı Alanında yanık tabakada çakmak taşı buluntular ve A, B, C, D ana kazı alanından farklı olarak üst örtü yapısı için açılan sondajlarda elde edilen bulgulara göre Göbekli Tepe'de yerleşme olabileceğine dair bulgular keşfedilmiştir. Ancak analiz sonuçları henüz netleşmediği için veriler kesin değildir¹⁶⁹.

---

¹⁶⁶ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2011 Yılı Raporu", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXIV/ I*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Çorum 2013, ss. 79-90.

¹⁶⁷ Klaus Schmidt, "Göbeklitepe Kazısı 2011 Yılı Raporu", ss. 79-90.

¹⁶⁸ Erhan Bingöl, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeciliği*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bilecik 2018, s. 140.

¹⁶⁹ Devrim Sönmez, *Alman Arkeoloji Enstitüsü Göbekli Tepe Saha Sorumlusu ile Kişisel Görüşme*, DAI, Mart, 2017.

1.4.6. Mezarlar

Göbekli Tepe’de her ne kadar insan mezarları açığa çıkartılmamış olsa da yapıların dolguları arasında parçalanmış insan kemikleri toplanmıştır. Özellikle ele geçen insan kemiği parçalarının çoğu kafatası kaynaklıdır. Son yapılan çalışmalarda ele geçen kısmen korunmuş üç adet kafatası ölü gömme uygulamalarına yönelik ipuçları vermektedir. Üç farklı açmada ele geçen üzerinde spesifik değişiklikler bulunan ve kısmen korunmuş kafatasları Göbekli Tepe yerleşiminin ölü gömme uygulamaları hakkında ipuçları vermektedir (Çiz. 8). Kafatasları parçalı olarak ele geçmesinden ötürü cinsiyetlerinin Üç farklı açmada ele geçen üzerinde spesifik değişiklikler bulunan ve kısmen korunmuş kafatasları Göbekli Tepe yerleşiminin ölü gömme uygulamaları hakkında ipuçları vermektedir (Çiz. 9). Kafatasları parçalı olarak ele geçmesinden ötürü cinsiyetlerinin belirlenmesi zordur. Fakat kafataslarından birinin bir kadına ait olduğu düşünülür. Her üç kafatası da 20-50 yaşları arasındaki yetişkinlere aittir. Kafataslarından birinin parçaları alanın kuzeybatı kesiminde belli belirsiz bir taş duvar mimarisinin yer aldığı açmadan ele geçmiştir. Ele geçen kafatası parçalarının hepsinin aynı bireye ait olduğu anlaşılmış ve kısmen yeniden birleştirilmiştir. Bu alandaki kafatasına yapışmış halde kırmızı aşı boyası kalıntıları ele geçmiştir. İkinci kafatası parçaları sahanın güneydoğusunda bulunmuştur. Bu kafatası yeniden birleştirilemez durumdadır fakat yapılan antropolojik çalışmalar neticesinde aynı kişiye ait olduğu saptanmıştır. Üçüncü kafatası ise D yapısının kuzeyinde ele geçmiştir. Kafatasları ölen bireylerin vücutları henüz tazeyken alınmış olabilir¹⁷⁰.

1.4.7. Dikilitaşlar

Göbekli Tepe’de II. ve III. Yapı katlarında ‘T’ biçimli monolitik dikilitaşlar karşımıza çıkmaktadır; bu tip dikilitaşlar ilk olarak Nevali Çori’nin İlk -Orta Çanak Çömleksiz Neolitik B evresinde ele geçirilmiştir. Nevali Çori’deki dikilitaşlardan bir kısmının ana hatları gerçek bir T harfinden çok Grek alfabesinin ters L harfi gibi olsa da ve bazen bir dikilitaşın yatay kısmı asimetrik olsa da klasik ters L şeklinde dikilitaşlar Göbekli Tepe’de ele geçmemiştir. Buradaki bazı dikilitaşların dikey

---

¹⁷⁰ Juila Gresky, J., vd. “Modified human crania from Göbekli Tepe provide evidence for a new form of Neolithic skull cult.” *Science Advances* 3, 2017, e1700564.

öğelerini yani gövdelerinin ön yüzlerinde el ile biten bir çift kolu olması dikkat çekici bir durumdur¹⁷¹.

Dikilitaşların yatay kısmı başı, dikey kısmı gövdeyi temsil etmesi ile kol ve el detayları açısından stilize insan tasvirleri konumundadırlar¹⁷². Bu noktada antropomorfik bir anlam da taşımaktadır. Dikilitaşların üzerindeki çeşitli hayvan tasvirlerinin niteliği dikkate alındığında insan bedeninin stilize şekillendirilmesi, ustaların yetersizliğinden değil, kasıtlı bir şekilde yapıldıklarını göstermektedir. Dikilitaşlarda göz, burun, ağız, cinsiyete ilişkin memeler, vajina ya da penis gibi detayların olmamasının özel bir nedeni olmalıdır. Çağımızın bakış açısından ele alındığında T biçimli dikilitaşların o dönem için farklı bir gerçeklik dünyasına ait olduğu düşünülebilir¹⁷³.

Dikilitaşların bazılarının ön yüzünde iki paralel çizgi bulunmaktadır. Muhtemelen T şeklindeki dikilitaşların üst kısmı baştır ve iki çizgiyi birleştiren, genellikle hemen çenenin altındaki, büyük M biçimli yatay bir parça halindedir. Çizgilerin alt uçları çoğunlukla, eğer yapılmamışsa hemen ellerin üstünde yer almaktadır. Bu çizgiler muhtemelen, herkes için değil de belli bir grup insana ait olan, belli bir tür kıyafeti temsil etmektedir¹⁷⁴.

III. yapı katındaki dikilitaşlar hem megalitik hem de, monolitiktir; menhirler gibi tek bir taştan yapılmışlardır. Dikilitaşların monolitik olmasının özel bir anlamı olduğu düşünülmektedir¹⁷⁵. Yükseklikleri 3 m. ile 5 m. arasındadır ve ağırlıkları 10 tona kadar çıkmaktadır. Kuzeydeki platoda bulunan taş ocağında olan, yapımı bitirilmemiş bir örneğin uzunluğu ortalama 7 metredir ve 50 ton ağırlığında olduğu tahmin edilmektedir. Bu ölçüdeki ve ağırlıktaki parçaların taşınması çok büyük bir güç gerektirir. Etnoğrafik örnekler Göbekli Tepe dikilitaşlarının taşınması için gerekli iş gücünün hesabında örnek teşkil etmektedir¹⁷⁶.

III. yapı katında yer alan 43 dikilitaşlı alan bırakıldığı şekliyle meydana çıkarılmıştır. 12 dikilitaş taş sekiler ve duvarlar ile içten birbirine bağlanmış durumda

¹⁷¹ Schmidt, "Göbekli Tepe", 2007d, s. 117.

¹⁷² Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler*, s. 12.

¹⁷³ Oliver Dietrich and Jens Notroff, "A Decorated Bone 'Spatula' from Göbekli Tepe. On the Pitfalls of Iconographic Interpretations of Early Neolithic Art", *Neo-Lithics* 2, 2016, s. 22.

¹⁷⁴ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 117.

¹⁷⁵ Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler*, s. 12.

¹⁷⁶ Klaus Schmidt, "Neolitik, Göbekli Tepe, Türkiye'de 2003-2004 Yılında Yapılan kazı ve Araştırmalar", *TÜBA-AR* 8, 2005, s. 157.

muhtemelen yuvarlak ya da oval yapıların sınırlarını belirtmek amaçlı inşa edilmiştir. Alanın ortasında iki tane dikilitaş yer almaktadır. Sıklıkla karşılaşıldığı gibi merkezde bulunan dikilitaşlar çevresindeki dikilitaşlara göre daha vasıflı ve büyük yapılmıştır. Oldukça özenli cilalanmış yüzey kısımlarında hayvan figürleri bulunmaktadır¹⁷⁷.

II. Yapı katında da dikilitaşlar belli bir düzen doğrultusunda yerleştirilmiştir. Bu katta dikilitaşların sayısı iyice azalmış ve genellikle merkezde bulunan bir çift dikilitaş kalmıştır. Alanlardan ikisinin orta kısımlarında dört adet dikilitaş yer almaktadır. Bu yapı katında bulunan dikilitaşlar genel olarak 1,5 m. yükseklikleriyle III. Yapı katında yer alan dikilitaşlardan daha alçaktır ancak ana hatları aynıdır. II. yapı katında 55 adet T biçimli dikilitaş ele geçirilmiştir, ancak bulunan dikilitaşların genelinde bezeme yer almaz. İnsan elleri ve kolları betimlenen bir dikilitaş Nevali Çori örneklerine benzemektedir. İki dikilitaşa muhtemelen aslan ya da leopar figürleri işlenmiştir. Bu dikilitaşların buldukları yapı, Aslanlı Dikilitaşlı Yapı, olarak isimlendirilmiştir¹⁷⁸.

III. yapı katında bulunan 3 m.'den daha yüksek olan 1 (Res. 56) (Çiz. 10) ve 2 numaralı dikilitaşlar (Res. 57) (Çiz. 11) II. Yapı katındaki dikilitaşlara oranla daha çok dikkat çekicidir. III. Yapı katındaki dikilitaşlar A mekânının ortasında yer almaktadır. Bu mekân 1966'da bulunan ilk mekândır ve ovalimsi bir planı vardır, ortalama 15x10 m. boyutlarındadır¹⁷⁹. A yapısında 6 dikilitaş ele geçirilmiştir. Bulunan bu dikilitaşların üçünde kabartma vardır. Dikilitaşın bir tanesinin ön kısmında harmani bezemesi ve 5 tane yılan figürü bulunmaktadır. Yılanlardan dört tanesi aşağı yönünde biri ise yukarı doğru sürünürken betimlenmiştir. Dikilitaşın sol tarafında yılanlar ağıni anımsatan figür bütünü yer almaktadır. Alt kısmında da dört ayaklı bir hayvan muhtemelen koç betimi vardır. İkinci dikilitaşa harmani bezeği (bant) diğer tüm örneklerde olduğu gibi ön kısımda olması gerekirken arka yüze işlenmiştir. Yapılan çalışmalarda dikilitaşların tekrar tekrar kullanıldığı ve yer değişikliği yapıldığı görülmüştür. Muhtemelen ikinci dikilitaşa bu tür bir uygulama söz konusudur¹⁸⁰.

---

¹⁷⁷ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 100.

¹⁷⁸ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 43.

¹⁷⁹ Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler*, s. 12.

¹⁸⁰ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 44.

B alanının ikiz dikilitaşları 9 (Res. 58) ve 10 (Res. 59) numaralıdır. Bu iki dikilitaşın iç kısımlarına, alanın giriş yönü olduğu düşünülen güneydoğuya atlayan erkek tilki figürleri işlenmiştir. Alan normalde 10 dikilitaşla çevrelenmiştir. Söz konusu dikilitaşların 7 tanesi kazılarda ortaya çıkarılmıştır. 6. Dikilitaşta (Res. 60) bir yılanla bir tane sürüngen, 14. Dikilitaşta (Res. 61) muhtemelen yine bir adet yılan ve bir tilkiden oluşan kabartma figürler bulunmaktadır. 6. ve 14. Dikilitaşların kabartmaları arka yüzde yer almaktadır. B alanında diğer alanlardaki dikilitaşlarda karşımıza çıkan bant buradaki dikilitaşlarda görülmemektedir¹⁸¹.

C alanının 30 ve 37 no olarak adlandırılan merkez dikilitaşları sağlam değildir. Alanda dikilitaşlar için açıldığı belli olan büyük bir çukur yer almaktadır. Çukurun civarında kırık parçalar bulunmaktadır. Merkez dikilitaşlardan batıdaki 37. no'lunun üzerinde bant bezemesi haricinde kabartma bulunmamaktadır. C alanında oldukça fazla kabartma yer almaktadır. Dikkati çeken kabartma ise yaban domuzu figürüdür. Alandaki 12 no'lu dikilitaşın ve 13 no'lu dikilitaşın sağ üst kısımlarında çok fazla meme bezemesi vardır. 12 no'lu dikilitaşta (Res. 62) yer alan yaban domuzu figürünün altında bir tilki figürü bulunmaktadır. 11. Dikilitaşın üst kısmı kırıldığından dolayı üzerindeki hayvan kabartmasının sadece ayakları görülmektedir. Betimlenen hayvan beşer parmaklı iki pençeye sahip olduğundan muhtemelen ayı olmalıdır. Alandaki 28. Dikilitaşta bezeme olarak iç yüzde yaban domuzu ve hilal tasviri yer almaktadır¹⁸².

D mekânında çok büyük iki merkezi dikilitaş bulunmakta ve bu mekânı çevreleyen 12 dikilitaş yer almaktadır. Alanda özellikle tilki ve yılan betimlemeleri oldukça sık kullanılmıştır. Bu iki hayvan haricinde mekânda gazeller, soyu tükenmiş bir sığır türü olan yaban öküzü, turnalar, yabani eşek ve muhtemelen kedigillerden büyük bir etobur tasvirleri de vardır. Merkezi dikilitaşlar olan 18. ve 31. dikilitaşların kolları vurgulanmıştır (Res. 63). Doğu yönünde yer alan 18 nolu dikilitaşın sağ tarafında göğsünde "H" şeklinde bir sembol, bir hilal, bir daire ve bir tilki tasviri yer almaktadır (Res. 64). Batı yönünde bulunan 31 nolu dikilitaşın göğsünde ise bir boğa başı bulunmaktadır¹⁸³ (Res. 65).

¹⁸¹ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 100

¹⁸² Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 119.

¹⁸³ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 46.

D Yapısının güney kısmında yer alan 33 no'lu dikilitaş bezeme açısından oldukça zengindir (Res. 66). Dikilitaşın sağ tarafında, uzun bacaklı ve uzun boyunlu tasvir edilen turna kuşu olduğu düşünülen iki tane kuş betimi vardır. Kuşlar, başları dikilitaşın iç tarafında dalgalı çizgiler şeklinde yapılan yılanların önüne yapılmıştır (Res. 67). Dikilitaşın iki tarafında da yer alan yılanların arasında dikey olarak işlenmiş simgeler bulunmaktadır. H şeklinde semboller, üç veya dört hayvandan oluşan gruplar, yılanlar, böcekler, örümcekler ve dört ayaklı muhtemelen bir koç hayvan tasviri vardır. Betimlenen böceklerin örümcek olup olmadığı anlaşılamamıştır. Altı ve sekiz bacaklı oldukları için olasılıkla örümcek betimi yapılmak istenmiştir¹⁸⁴.

Dikilitaşların sağ taraflarında, yılanların üzerinde ve iki turnanın arasında iki küçük tilki ve dik bir şekilde yapılmış H şeklinde semboller yer almaktadır. Dikilitaşın sol tarafında, dike yakın bir şekilde betimlenen büyük bir tilki bulunmaktadır (Res. 68). Daha önceki figürlerde olduğu gibi bu figürün cinsiyeti belirtilmemiştir. Hayvanın önünde, dalgalı çizgiler halinde yapılmış başları kıvrık yılanlar vardır¹⁸⁵.

33. no'lu dikilitaşın 3 m. kuzeybatısına dikilmiş olan 38. no'lu dikilitaş sadece dikilitaşın gövdesi varmış gibi görünerek diğerlerinden farklı bir tablo çizer. Dikilitaşın yukarı yarısı doğal yollarla bozulmuş olmasına rağmen baş bölümündeki boğa tasviri görülebilmektedir (Res. 69). Gövde kısmında, bir tane erkek tilki tasviri, bir yaban domuzu, boyut ve duruşlarındaki farktan yola çıkarak ayrı sınıfı simgeledikleri düşünülen üç kuş tasviri bulunmaktadır¹⁸⁶. 38. dikilitaştaki kuş 33. dikilitaştaki kuş betimlemeleri birbirine benzemektedir. Göbekli Tepe hayvan tasvirlerinde genelde bütün hayvanların başları burada olduğu gibi doğal boyutlarına göre büyüktür. 38 no'lu dikilitaşın iç kısmında, 2. ve 31. dikilitaşlarda da görülen boğa başı tasviri vardır. Dikilitaşların gövdelerinin sol taraflarının tamamına yakını çevre duvarıyla kapatılmıştır. Dikilitaşın gövdesinin en üst kısmında, uzun boyunlu bir kuş türü olarak betimlenen muhtemelen flamingo olan figür bulunmaktadır¹⁸⁷.

---

¹⁸⁴ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 103.

¹⁸⁵ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 46.

¹⁸⁶ Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem 'de Yukarı Mezopotamya 'da Küçük Taş Eserler*, s. 12.

¹⁸⁷ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 45.

Göbekli Tepe hayvan kabartmaları arasında yılan betimi oldukça sık görülmektedir. Betimlemeler dörtlü beşli küçük gruplar halinde veya tek şekilde yapılmıştır. Yılanların başı düz üçgen, gövdeleri de kaba ve dolgun olarak tasvir edilmişlerdir. Hayvanlarda genellikle engerek yılanlarının duruş hali betimlenmiştir. Urfa Bölgesi'nde engerek türü yaygın olarak görülmektedir. Yılan kabartmaları çoğunlukla dikilitaşların küçük ön kısımlarındadır. Farklı olarak, B mekânında bulunan 6. ve 14. dikilitaşlarda yılanlar dikilitaşın arka bölümünde betimlenmiştir. Bu dikilitaşların konumları değiştirilmiş olabilir. Yılanlar 1. dikilitaş hariç, aşağıya doğru sürünmektedir¹⁸⁸. 1 no'lu dikilitaşın sol tarafında görülen, yılan ağından oluşan karışık bir alçak kabartma yer almaktadır. Uçları üçgen biçiminde yapılmış, iç içe geçmiş, 17 hayvandan oluşan yılan ağıdır. 33 no'lu dikilitaşta 10'dan fazla yılanın olduğu biri dikilitaşın solunda bir tilkinin önünde, diğeri dikilitaşın sağında iki turnanın önünde olmak üzere birbirine paralel iki grup vardır¹⁸⁹.

12. dikilitaşta betimlenen yaban domuzunun altında, dişlerini gösteren bir tilkinin başı bulunmaktadır. Tilkiler de yılanlar gibi Göbekli Tepe'de sıklıkla görülmektedir. Köpekgiller veya 2. dikilitaşta görüldüğü üzere diğer hayvan türleriyle örneğin boğalar ve turnalarla, 20. dikilitaşta (Res. 70) karşılaşıldığı gibi boğalar ve yılanlarla yahut 22. dikilitaştaki gibi başka bir etçil (kedi türü) ile tasvir edilmişlerdir (Res. 71). B alanında yer alan ikiz dikilitaşlar olan 9. ve 10. dikilitaşlarda ve D alanında doğudaki ikiz antropomorf dikilitaşlar üzerinde yer alması, tilkinin önemini vurgulamaktadır¹⁹⁰.

II. yapı katında bulunan dikilitaşlarda kedi türü iki hayvan yer almaktadır. D Yapısının 22. dikilitaşında karşımıza çıkan etçil hayvan ağız, III. Yapı katında bulunan hayvan topluluğunda büyük kedilerin de yer aldığını gösterir. Tam bir şekilde olmamasına rağmen, 11. dikilitaşın yatay kısmındaki tasvir, olasılıkla büyük etçillerin başka bir türünün varlığının kanıtı olabilir ve hayvanın ağır olduğunu belirten dört bacağın oranlarından ve pençelerin beşer parmaklarından, tasvir edilen sınıfta kahverengi ayının da yer alması muhtemeldir¹⁹¹.

---

¹⁸⁸ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 93.

¹⁸⁹ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 45.

¹⁹⁰ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 99.

¹⁹¹ Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem'de Yukarı Mezopotamya'da Küçük Taş Eserler*, s. 13.

Detaylı tasvir edilen tilkilerin haricinde iki yerde yabancı sığır da karşımıza çıkar. 2. dikilitaşta betimlenen boğa, tilki ve turna üçlüsü olasılıkla bir simgeler bütünü ifade ederken, 20. dikilitaştaki tasvir bir yılan ile boğanın karşılaşmasını anlatıyor olabilir. Boğa teslim olmuş vaziyette dizleri üzerine çökmüş bir şekilde betimlenirken tilkinin duruşu açık değildir. 2. dikilitaşın dar tarafında bir boğa başının stilize olarak alçak kabartması vardır. Boğa başları diğer Akeramik Neolitik Buluntu yerlerinden, örneğin Hallan Çemi, Tell Halula ve Jerf el Ahmar'dan bilinmektedir¹⁹².

Boğaların ve yaban domuzlarından başka, toynaklılardan üç farklı tür daha Göbekli Tepe'de tasvir edilmiştir. 21. dikilitaşta Asya'nın yaban eşiği, tek örnek olmak üzere boyunlu gazel de betimlenmiştir (Res. 72). I. dikilitaşta da yabancı koyun ya da yabancı dağ koyunları tasvirleri bulunmaktadır¹⁹³.

A, C ve D alanlarında kuş figürleri yer almaktadır. A Yapısındaki 2. dikilitaşta bir tilki ve turnanın üzerinde boğalar vardır¹⁹⁴.

D Yapısında 33. dikilitaşın dikey kısmında 3 büyük kuş betimi yer almaktadır. Kuşlardan iki tanesi oldukça iyi bir şekilde korunmuş vaziyetteyken, solda bulunan üçüncü kuş, başının ve gagasının bazı kısımları hariç, büyük bir kısmı günümüze ulaşamadığından iyi anlaşılammıştır. Ancak tasvirler içinde sıklıkla görülen turna olması olasıdır¹⁹⁵.

33. dikilitaşın yatay kısmında da 5 adet kuş figürü mevcuttur. Bu kuşlar, dikilitaşın dikey bölümünde bulunan kuş betimlemeleriyle kıyaslandığında, daha sıradan yapıldıkları göze çarpar. Tasvirlerde fazla detay bulunmaması, türün belirlenmesini zorlaştırmaktadır. C alanındaki 12. dikilitaşın yatay kısmında yer alan tasvirler, 33. dikilitaştaki hayvan figürleri ile benzeşmektedir¹⁹⁶.

D Yapısı'nın merkez doğu dikilitaşı olan P18'in geniş tarafında, alçak kabartma tekniğiyle işlenmiş gövdeye doğru uzayan kol kabartmaları vardır. Sağ tarafta bulunan kolun dirsek kısmı ile kol arasına bir adet tilki kabartması yerleştirilmiştir (Res.73) (Çiz. 12). Eller önde birleşmektedir, ellerin hemen altında

¹⁹² Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 122.

¹⁹³ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 123.

¹⁹⁴ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 96.

¹⁹⁵ Schmidt, "Göbekli Tepe", s. 123.

¹⁹⁶ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 103

gövdeyi saran alçak kabartma olarak işlenmiş kemer betimlemesi bulunmaktadır. Zengin bir biçimde süslenen dikilitaşın ön kemer tokasının her iki yanında ise H ve C biçimli simgeler vardır. Kemer tasvirin hemen altında, hayvan postuna benzeyen peştamal-bel örtüsü olarak da tanımlanan giysi tasvir edilmiştir. T başlığının hemen altında yine alçak kabartma olarak, “H” şeklinde bir motif ile yine onun altında yarım ay ve halka motifleri bulunmaktadır¹⁹⁷. P18’in tamamen ortaya çıkartılan kaide kısmının güney kesiminde sıra halinde yedi adet ördek betimi vardır¹⁹⁸ olarak tanımlanan kabartmalar mevcuttur (Res.74). Yatay olarak ve eşit aralıklarla dizilen kuşların boyunlarında, muhtemelen tüy betimlemesi çizikler bulunur. Ördeklerin doğudan batıya doğru hareketi, tarafından güneşin doğuşu ya da astronomik olayları simgesel olarak ifade ettiği şeklinde yorumlanmaktadır¹⁹⁹.

H Yapısı’nda ele geçen P56 olarak numaralandırılan dikilitaş (Res. 75) (Çiz. 13). üzerinde sık bir şekilde işlenmiş ve tüm yüzeyi kaplayan 50’den fazla çeşitli hayvan kabartması yer almaktadır²⁰⁰. Dikilitaş P56 üzerinde yer alan kabartmalar genel olarak ördekler gurubu, ardından yılanlar ve birkaç kedigilden oluşmaktadır. H Yapısı’nın doğu kesiminde yer alan dikilitaşın geniş yüzünde olduğu gibi güneybatı bölümünde de kabartma figürler birbirine çok yakın bir şekilde betimlenmiştir. Toplamda 55 hayvan figürün yer aldığı dikilitaş üzerinde, motiflerin sık işlenmesi nedeniyle bunlardan 4’ünün detayları belirgin değildir Birkaç tanesi hariç hayvanlar batıya dönük pozisyonda işlenmiştir. Dikilitaşın ön kısmında bir koç kafası betimlemesi mevcuttur. T başının her iki yan tarafından hareket eden kısa yılanlar, üst kısımdan aşağıya doğru eğik pozisyonda kafaları koç/boğa kafasının hemen altında, karşılıklı betimlenmiştir. Hayvan figürleri içinde Ters tarafa doğru sürünen bir yılan ile kabartmaların ortasında bulunan ve yine ters tarafa bakan bir yırtıcı bir kuş figürü istisnadır. Söz konusu yırtıcı kuş sahneye hükmeder şekilde tasvir

---

¹⁹⁷ Schmidt, “Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu”, s. 319.

¹⁹⁸ Schmidt, “Göbeklitepe Kazısı 2011 Yılı Raporu”, ss.79-90.

¹⁹⁹ Schmidt, “Göbekli Tepe”, s. 47.

²⁰⁰ Oliver Dietrich, Jens Notroff, ve Klaus Schmidt, “Göbekli Tepe-Ein exzeptionelle Fundplatz des frühesten Neolithikums auf dem Weg zum Weltkulturerbe/Göbekli Tepe Dünya Kültür Mirasına Girme Yolunda Olağandışı Bir Erken Neolitik Buluntu Yeri”, *Anatolien-Brücke der Kulturen, Kùltürlerin Köprüsü Anadolu, Türk-Alman Eskiçağ Bilimlerinde Güncel Bilimsel Araştırmalar ve Yeni Bakış Açılımları, Tagungsband des Internationalen Symposiums Anatolien – Brücke der Kulturen*, (in) Bonn vom 7. bis 9. Juli 2014, Ed. Ünsal Yalçın & Hans-Dieter Bienert, Museum Bochum: Bonn 2015, ss. 91-109.

edilmiştir²⁰¹. Kuşun kanatları her iki tarafta açık bir şekilde verilmiştir, bacakları da öne eğik olarak tasvir edilmiştir²⁰².

L9-68 açmasının kuzeyinde, yapının ise kuzeybatısında bulunan P43 numaralı dikilitaşın da görünen her üç tarafı da zengin bezemelidir (Res. 76) (Çiz. 14). Doğu kısmı zengin süslenmiş olan bölümdür. T kısmının üst bölümünde bir hayvanla betimlenen, sap benzeri kulpu olan çanta şeklinde nesnelere bulunmaktadır. Çanta benzeri betimlemenin hemen altında kabartma tekniğiyle dikilitaşın geniş yüzeyinin tamamına yakınında işlenmiş çeşitli hayvan figürleri, geniş bir kompozisyon oluşturmaktadır. Merkezde yer alan bir akbaba betimlemesi bu alandaki kompozisyona hâkim olan figürdür. Akbaba figürünün hemen sağında ise öne doğru uzatılmış uzun bacaklarıyla betimlenen bir kelaynak betimi yer almaktadır. Söz konusu bu betimlemeleri bir yılan figürü ve H-biçimli bir simge takip etmektedir. Uzun bacaklı kelaynak figürünün altına, farklı işleme tarzıyla olasılıkla yavru bir kuş betimi mevcuttur²⁰³. Akbaba motifinin üzerinde küçük kare ve bir dizi üçgenlerden oluşan geometrik motif dizisi bulunmaktadır. T başlığının altındaki figürler daha büyük boyutlu yapılmıştır. Büyük bir akrep, hemen solunda, dikilitaşın yapıyı çevreleyen dairesel duvarına yaslanan bölümünde, bir kısmı bahsedilen duvar taşları ile kapatılmış, yılan ve tilki motifleri görülmektedir. Akrebin altında, başı ve uzun boynu ile işlenmiş büyük boyutlu bir kuş figürü vardır. Kuş figürünün hemen sağ tarafında, dikilitaşın tahribat görmüş kenarı olması nedeniyle tam ve bütün olarak görülemeyen başsız olarak betimlenmiş ve kollarını havaya kaldırmış, aynı zamanda erekte olmuş fallusu ile betimlenmiş bir insan figürüdür. Göbekli Tepe’de açığa çıkan dikilitaşlar üzerinde bulunan motifler içinde, ele geçen ilk insan figürüdür. İnsan figürünün altında, dikilitaş bir taş bankla desteklenmiştir²⁰⁴.

L10-71 açmasında Aslan Dikilitaşlı Yapısı ortaya çıkarılmıştır (Res. 77). Göbekli Tepe’nin güneydoğu tepesinin en yüksek noktasında yüzey tabakasının hemen altındadır. Yapının ortasında, simetrik olarak yerleştirilen T başlı iki dikilitaş vardır. Dikilitaşların üzerinde bulunan aslan figürlerinden bu ismi alan yapıda toplam 6 dikilitaş vardır²⁰⁵. Yapının ortasında karşılıklı birer çift olarak yerleştirilmiş

---

²⁰¹ Bingöl, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğininin Gelişimi ve Simgeciliği*, s. 143.

²⁰² Schmidt, “Göbekli Tepe Kazısı 2011 Yılı Raporu”, ss. 80-81.

²⁰³ Bingöl, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğininin Gelişimi ve Simgeciliği*, s. 142.

²⁰⁴ Schmidt, “Göbeklitepe Yuvarlak Yapılar ve Kabartmalar”, s. 43.

²⁰⁵ Schmidt, “Göbekli Tepe”, s. 118.

dikilitaşlara; PI, PII, PIII ve PIV numaraları verilmiştir. Aslanlı dikilitaşlar P1 (Res. 78) ve PII (Res. 79)'dir. PI'in üzerinde saldırı pozisyonunda işlenen aslanın ağzı açık ve dişleri betimlenmiştir Kalın kuyruğu vurgulanan aslanın, yeleleri yoktur²⁰⁶. Erkek olan hayvanın cinsel organını belirgin olarak işlenmiştir. PII'de açmanın kuzeydoğusunda yer alır. Dikilitaşın T başlığının güney bölümünde PI No'lu dikilitaşta olduğu gibi aynı türde saldırı pozisyonunda betimlenmiş bir erkek aslanı tasvir edilmiştir yer almaktadır. Bu tasvir aynı zamanda PI No'lu dikilitaştaki aslan kabartmasının karşısında yer almaktadır²⁰⁷. Her iki dikilitaş üzerinde yer alan aslan tasvirleri çok kaliteli olarak yapılmış ve üzerinde kırmızı boya izleri taşımaktadır²⁰⁸.

F yapısında da şimdiye kadar toplamda 8 adet dikilitaş ulunmuştur. Bunlardan 2 tanesi yapının merkezinde, diğer 6 tanesi de yapıyı çevreleyen sekilerin arasında konumlanmıştır. Dikilitaşlar, büyüklükleri nedeniyle II. Tabaka dikilitaşlarının sıralamasına eklenmişlerdir. Buluntu sırasına göre de; yapı merkezinde ele geçenler P26 ve P27 numaraları ile seki içerisinde olanlar P23'ten P26'ya ve P34'ten P37'ye kadar numaralandırılmıştır. En dikkat çekici dikilitaş üzerinde insan figürü bulunan P25 No'lu dikilitaş (Res. 80). K9-87 açmasının ve yapının güneyinde yer almaktadır. Birleştirilebilir durumda olan üç kırık parça halinde ele geçmiştir. Baş kısmı ve üst gövdeyi meydana getiren parçası, *in situ* bulunan alt gövdenin doğu tarafında, hemen yanında yatık bir şekilde bulunmuştur. Olarak bulunmuştur. Ön yüzünde, daha önceki örneklerden farklı olan atkı bezeme bulunur²⁰⁹. Gövdenin arka bölümünde insan figürü yer alır görülür. Figür profilden işlenmiştir. Figürün kolları, gövdeye paralel ve hareketsiz pozisyonunda betimlenmiştir. Figürün diz seviyesinde bacaklar, kollar gibi düz hareketsiz bir şekilde tasvir edilmiştir. Figürün yüzü kafatası gibi işlenmiştir²¹⁰.

²⁰⁶ Bingöl, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğininin Gelişimi ve Simgeciliği*, s. 150.

²⁰⁷ Klaus Schmidt, "Frühe Tier – und Menschenbilder", vom Göbeklitepe –Kampagnen 1995–1998 Ein kommentierter Katalog der Groplastik und der Reliefs, *Istanbul Mitteilungen* 49 1999, s. 16.

²⁰⁸ Harald Hauptmann "The Urfa Region", *Neolithic in Turkey, the Cradle of Civilizations*, Mehmet Özdoğan/ Nezir Başgelen (Edt.), İstanbul (1999b), s. 65–85.

²⁰⁹ Bingöl, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğininin Gelişimi ve Simgeciliği*, s. 137.

²¹⁰ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2007 Yılı Raporu", *XXX. Kazı Sonuçları Toplantısı 3. cilt*, Ankara 2008, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları: Ankara 2009, ss.163-182.

1.47. Totemler ve Ritüel Nesnelere

Göbekli Tepe’de ele geçirilen ritüel nesnesi olması muhtemel birkaç oluklu taşta, Yukarı Mezopotamya’da karşımıza çıkan Göbekli Tepe’yle çağdaş buluntu merkezlerinde bulunan eserlerde de bu tip kazıma bezemeler göze çarpmaktadır. Betimlemeler hem figürsel hem de geometrik tiptedir. Göbekli Tepe’den bir örnek yılan figürüyle bezenmiştir²¹¹. Yılan figürü Göbekli Tepe’de çok sık kullanılmıştır. Bazı betimlemelerde tek bir yılan bazılarında dördü-beşli küçük gruplar halinde tasvir edilmiştir²¹². Başları zıt yönlere bakan iki başlı bir yılan betimlemesi de ele geçirilmiştir. Yılanların fiziksel özellikleri ise genel olarak kaba ve dolgun başları ise düz üçgen şeklinde işlenmiştir²¹³ (Res. 66).

III. Tabakada minyatür T biçimli dikilitaşlar ele geçirilmiştir (Res. 82). Bu minyatür objeler küçük oldukları için taşınması da kolaydır.

1.4.8. Heykel ve Figürinler

Göbekli Tepe’de, yer alan dikilitaşlar yüksek olasılıkla antropomorfik amaçlı yapıldıkları için stilize heykel durumundadırlar²¹⁴.

Göbekli Tepe’de D mekânında 33. dikilitaşın kabartmalarında sadece hayvan tasvirleri yer almaktadır. Basit bir totemik bağlamdan çok farklı bir geçmiş varmış gibi görünmektedir. Yukarı Mezopotamya’nın ilk Neolitik yerleşmelerinden çıkarılan ikonografik buluntular ile örtüşen karmaşık bir simgeler sistemi gibidir. Yılanlar, örümcekler, akrepler ve kırkayaklar gibi zehirli hayvanlar çoğunlukla bu kapsam içindedir. İşaretler olasılıkla, kötülüğe karşı koruyucu bir mesaj veriyor ya da mitsel bir öykü anlatıyor olabilir²¹⁵.

Dikilitaşların üzerinde görülen imgelerin sıralamasında bir düzen olabilir. Boyutlarına, tehlike durumlarına, renklerine, vücut özelliklerine ya da görülme sıklıklarına göre olabilir. İşaretler belki de başka bir boyut ifade etmektedir²¹⁶. Bu doğrultuda araştırma yapılamamasının başlıca iki nedeni vardır. İlk olarak,

²¹¹ Schmidt, “Göbekli Tepe”, s. 123.

²¹² Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de Yukarı Mezopotamya’da Küçük Taş Eserler*, s. 13.

²¹³ Schmidt, “Göbekli Tepe”, s. 121.

²¹⁴ Schmidt, “Göbekli Tepe”, s. 433.

²¹⁵ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 103.

²¹⁶ Yalçın, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de Yukarı Mezopotamya’da Küçük Taş Eserler*, s. 12.

dikilitaşların çoğu tam olarak kazılmamıştır; ikinci olarak da dikilitaşlardan bazıları yeniden kullanılmıştır. Dikilitaşın konumunun özgün olup olmadığından, dikilitaşın bir başkasıyla değiştirilip değiştirilmediğinden, kabartmaların hala eski kabartmalar mı olduğundan, ya da gözlerimizin önünde yeni bir yer ve yeni bir imgeler katmanı mı olduğundan emin olunamaz. Dolayısıyla bezeklerin değerlendirilmesi daha doğru olur²¹⁷.

Daha önce de söylendiği gibi, Göbekli Tepe’de olanların diğer etçillere göre daha sık görülmesi ve Akeramik Neolitik A/Akeramik Neolitik B döneminin hayvansal buluntu topluluklarının çoğunda bulunması, bu sınıfın Bereketli Hilal’in kuzeyindeki Akeramik Neolitik Çağ insanların manevi dünyasındaki önemini vurgulamaktadır.

Göbekli Tepe’de topraktan heykelcikler yok denecek kadar azdır. Hoker pozisyonunda topraktan bir parça bulunmuştur. Heykelcik genel olarak Jer al Ahmar’da ele geçen buluntuları anımsatmaktadır. Göbekli Tepe’nin çağdaşı merkezlerde ve komşu bölgelerde pişmiş toprak heykelcikler yaygın buluntu malzemesi olmasına rağmen burada henüz ele geçirilmemesi düşündürücüdür²¹⁸.

Göbekli Tepe’de kireçtaşından yapılan küçük heykeller de karşımıza çıkar (Res. 83). Oturur pozisyonsa tasvir edilen heykelciğin üzerinde elbise tarzı bir kıyafet vardır. Ellerini kucağında birleştirilen heykelcik olasılıkla erkektir.

Çeşitli sürüngenler, bir leoparla birlikte farklı dört ayaklı hayvanların yüksek kabartmaları bulunmuştur. Nevali Çori’de karşımıza çıkan akbaba heykellerine benzeyen küçük bir heykelcik başı (Res. 84) bulunmuştur. Boynundan kırık ve gagası aşağı yönde tasvir edilmiştir. Göbekli Tepe’de, aynı türden korunmuş ve kısmen zarar görmüş çok sayıda hayvan heykeli ve heykelcik başı ele geçirilmiştir (Res. 85-86). Hayvanlar dişlerini gösterir ve tehlikeli bir şekilde betimlenmişlerdir. Yüzlerindeki bu korkutucu ifade savunma amaçlıdır. Ayrıca Göbekli Tepe’de erekte fallus betimlemeleri buluntular arasındadır²¹⁹ (Res. 87). Kireç taşından yapılmıştır. Her iki tarafında yatay çizgiler mevcuttur. Bu tip betimlemelere erkekliğin güç olduğu düşüncesinden yola çıkılarak çağdaş yerleşimlerde de rastlanır.

²¹⁷ Schmidt, “Göbekli Tepe”, s. 120.

²¹⁸ Schmidt, “Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu”, s. 53.

²¹⁹ Şafak Nergiz, *Yakındoğu Neolitik’inde Phallous Sembolü Sorunu*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008, s. 16.

Urfa kent merkezinde ele geçirilen muhtemelen Akeramik Neolitik Çağ'a ait normalden büyük bir heykel parçasının başı Göbekli Tepe'de bulunmuştur²²⁰. L9-46 nolu açmada da 1,87 cm. uzunluğunda, 38 cm. genişliğinde, üzerinde bileşik kompozisyon ve figürlerin bulunduğu, kireçtaşıdan yapılmış ve totem olduğu düşünülen heykel duvar örgüsünde ele geçirilmiştir²²¹ (Res.88). Heykelde üç ana hayvan vardır. En üstte olasılıkla ayı ya da büyük bir aslan veya leopar betimi vardır. Başının altında kısa bir boynu, kolları ve elleri mevcuttur. Ancak ayakları hayvan ayağıdır. Göbekli Tepe'de sıklıkla karşılaşılan yılan betimi bu heykelde de büyük bir şekilde işlenmiştir²²². Buluntu çalışmaları esnasında esere ait 20 cm. büyüklüğünde bir parça da bulunmuştur²²³. Bütünüyle karışık bir varlığı vurgulayan heykel olup Göbekli Tepe'de heykel grubu içinde en uzunudur. Yüzü belirsiz olan heykelin hayvan kıyafetli insan olduğu düşünülmektedir²²⁴. T şeklindeki sütunları anımsatır. En baştaki başın insan kafası olduğu düşünülürse ortadaki el ve kollar oran olarak küçük olmasından dolayı ikinci bir insan betimi akla gelir. Daha aşağıda da elleri tanımlanamayan bir figür daha mevcuttur. Olası bir doğum sahnesi de muhtemeldir. Ele geçirilen bir diğer figürünün ise sadece üst gövdesi ve bakışını yukarı doğru yöneltmiş başı korunmuştur (Res. 89). Parçanın yüz kısmı zarara uğramıştır. Gri kahverengi kireçtaşıdan yapılan eser 4 cm. boyutlarındadır.

Göbekli Tepe'de ele geçirilen heykellere genel olarak bakıldığında hayvanların çoğunluğunun saldırı pozisyonunda olduğu görülür. Hayvanların yüz ifadeleri tehlikeli ve korkutucu bir şekilde betimlenerek olasılıkla kullanıldıkları yeri kötülüklerden korumak amacıyla bu şekilde yapılmıştır²²⁵ (Res. 90). Göbekli Tepe'de görülen tüm hayvanlar erkektir ve doğada gördükleri hayvanları kullanmışlardır (Tablo 2). Şimdiye kadar hiçbir dişi sembolüne rastlanmamıştır. Büyük ölçekteki heykellerdeki motiflerle, hem daha önce hem de sonraki tabakalara ait kabartmaların karşılaştırılması son derece ilginç sonuçlar vermektedir. Erken tabakalarda pek çok hayvan motifi gözlenirken, insan motiflerine çok nadir rastlanılmaktadır. Daha geç tabakalarda ise, insan motiflerinde gözle görülür bir şekilde artış dikkati çekmektedir. Açıktır ki, motiflerde köklü bir değişim söz

²²⁰ Bildirici, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı*, s. 96.

²²¹ Nergiz, *Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*, s. 16.

²²² Bildirici, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı*, s. 111.

²²³ Schmidt, "Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu", s. 325.

²²⁴ Bildirici, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı*, s. 111.

²²⁵ Schmidt, *Tas Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, s. 144.

konusudur. Ayrıca yine aynı yerleşim yerinde tüm tabakalar boyunca yalnızca bir kadın betimi görülmektedir (Res. 91). Aslanlı Dikilitaş Yapısı 'na ait sekiz levhalarının biri üzerinde yer alan çıplak kadın betimi vardır. İşlemelerde görülen değişim avcı-toplayıcı toplumdaki, besin üreten topluma geçişte, sosyal olayların ya da yaşam tarzının değişmesinin, sanatı ve dini ne şekilde etkilediğini ortaya çıkarır²²⁶.

Göbekli Tepe'den ele geçirilen yine bir heykelciğin başı yoktur (Res. 92). Tahta gibi düz olan, minyatür biçimli figürin, başı dışında sağlamdır. Ayakta betimlenen heykelciğin kolları, dua eder bir pozisyonda dirsekten bükük olarak göğsünün önüne durmaktadır. Cinsiyeti belirtilmemiştir²²⁷.

Göbekli Tepe'de yine ele geçirilen bir başka heykel başı da 50 cm. civarındadır. 2010 yılının bahar kazı sezonunda ele geçirilen heykel başı çalınmıştır. Kireç taşından yapılan heykel başı çağdaşlarına bezer. Yüz hatları belirgin olarak verilmiş ve duvar yapısında in situ olarak bulunmuştur²²⁸ (Res. 93).

1.4.9. İnanç Sistemi

Göbekli tepe genel bir bakış açısıyla henüz tamamen ortaya çıkarılmamış yapılar dahil yaklaşık 20 tane yuvarlak planlı tapınak binası vardır. Yuvarlak olarak inşa edilmeleri ve tapınaklar çevresinde sıklıkla karşılaşılan daire betimlemeleri simgesel olarak sonsuzluğu, bütünlüğü ve evreni anlatıyor olabilir²²⁹.

Dünyada henüz böyle bir merkezle karşılaşmamıştır. Genel olarak Neolitik Çağ insanının yerleşik yaşama geçişinde tarımdan ziyade inancın etkili olduğu tezini ortaya koyan özel bir yerdir²³⁰. Yapıların genel itibarıyla kült merkezi olduğu açıktır ve çok kalabalık bir insan kitlesine hitap etmektedir. İnşasının da yapılması oldukça emek, zaman ve güç istediği ortadadır. Yapılarda kullanılan dikilitaşların tek parçadan oluşması, orijinalinde kırık içermemesi dini bir mekan olmasından dolayı

²²⁶ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East", *TÜBA-AR* 3, 2000b, s. 5.

²²⁷ Klaus Schmidt, "Göbekli Tepe", *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, C. Lichter / S. Gün(Edt.) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007e, s. 555.

²²⁸ Gökçen Bayram, Şahsi Görüş.

²²⁹ Ali Kurt ve Mehmet Göler, "Anadolu'da İlk Tapınak: Göbeklitepe-The First Temple in Minor Asia: Gobeklitepe". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 21, S. 2 Aralık/December 2017, s. 1115.

²³⁰ Oliver Dietrich vd., "Masks and masquerade in the Early Neolithic: a view from Upper Mesopotamia", *TIME & MIND*, VOL. 11, NO. 1, 3–21. 2018, s. 64

gösterilen özenin kanıtı niteliğindedir. Elbette bu çok kolay bir iş değildir²³¹. Çok kalabalık insan grubunun burada inşa faaliyetleri kapsamında kalmasından dolayı doğan yiyecek ihtiyacı tarım ihtiyacını doğal olarak doğurmuştur. Dolayısıyla dünyaya yayılan tarım faaliyetleri başlamıştır²³². Elde edilen bulgularda dini toplantılarda karşımıza çıkan hayvan kemiklerine burada da rastlanmıştır. Çağın geleneği olan yemek ritüelleri Göbekli Tepe’de yapılmıştır. Bulunan kemiklerin hayli çok olması burada büyük kutlamaların şölenlerin yapıldığını anlatır. Alanda yapılan etnografik çalışmalar bölgede birden fazla etnik grubun toplandığını gösterir²³³ ki bu da yapılan festivallerin büyüklüğünü ifade eder. Göbekli Tepe konum olarak önemli bir toplanma yeri gibi görünmektedir.

Açığa çıkarılan yapılardaki dikilitaşlar üzerinde yer alan hayvan figürleri bize dönem insanın inanç dünyasında taşa işleyecek kadar önemli olan hayvanları göstermektedir. Özellikle yılan, tilki, yaban domuzu, ördek, turna, akbaba gibi hayvanların figürleridir. Ayrıca boğa, koçbaşı, eşek, koyun veya keçi, böcek ve örümcek gibi hayvanların figürleri de vardır²³⁴. Betimlenen hayvanların genel olarak vahşi ve beslenmede çokça kullanılmayan türler olması da ilginçtir. İnsanlar için zehirli ve tehlikelidirler. Bu özelliklerinden dolayı özellikle tercih edilmiş olabilirler. Dünyada en erken çağdan günümüze kadar hayvanların inanç sistemlerinde, kültürlerde, kutsal kitaplarda önemli bir yeri olmuştur. Çok tanrılı dinlerde, semavi dinlerde ve diğer inanç sistemlerinde hayvanların gücü sembolik olarak kullanılmış kimi zaman kutsal hayvan olarak seçilmişlerdir. Günümüzde örneğin hala Hindistan’da inek başlı başına kutsaldır. Göbekli Tepe’de işlenen hayvanların da olasılıkla orada bulunan insanların derin düşünce dünyasında önemli sembolik manaları mevcuttur.

Dikilitaşlarda yalnız hayvan betimlemeleri değil çeşitli simgesel betimlemeler de mevcuttur. Bunlardan en dikkat çekici olanı H sembolü ve yatay H ile yarım ay, daire betimlemesidir²³⁵. Belki de Türk toplumlarında da kullanılan ay yıldız sembolünün en erken örneklerinden biridir. Bölgede Neolitik Çağ’dan sonraki dönemlerde görülen Ay Tanrı Sin ve Ay Tapınağını hatırlatır. Ayrıca alanda yine

---

²³¹ Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, s. 109.

²³² Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, s. 267.

²³³ Dietrich vd., “Masks and masquerade in the Early Neolithic: a view from Upper Mesopotamia”, s. 76.

²³⁴ Sonnur Özcan, “Göbekli Tepe”. *Bilim ve Teknik Dergisi* 560, 2014, ss.30-39.

²³⁵ Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, s. 150.

kaya yüzeylerinde çok sayıda daire sembolü ile karşılaşmıştır D Yapısı merkezindeki dikili taşların üzerinde ay hilal şeklinde, güneş de ortada oyuk şeklinde tasvir edilmiştir²³⁶. Karşılaşılan bu simgeler Mezopotamya İnanç Sistemlerindeki sıklıkla görülmektedir.

Neolitik Çağ'ın karakteristik özelliklerinden biri olan Çayönü ve Hallan Çemi'de de karşımıza çıkan kutsal alanların tabanlarının terrazzo ile kaplanması Göbekli Tepe yapılarında da görülür²³⁷. Bu yapılardan elde edilen analiz sonuçlarında terrazzo kaplı yapılar içerisinde sıvı tüketimi yapıldığı anlaşılmıştır. Antik çağlardan günümüze kadar gelen kutsal sıvı kullanımı olasılıkla Göbekli Tepe'de de vardı.

Göbekli Tepe'de en dikkat çekici unsurlardan bir tanesi de yine Neolitik Çağ insanın inanç dünyasında ye alan yapıların bilinçli gömülmesine oldukça geniş bir mekanda şahit olmaktayız. Özellikle yerleşmenin en eski dolgularına sahip III. Tabakanın yapıları, molozla doldurulduğu ve bu nedenle yapı içlerinde boyları 3 m.'ye kadar varan dikili taşları yüzlerce yıl geçmesine rağmen ayakta kalmıştır²³⁸. Yapının yüksek taş duvarları da iyi derecede korunmuştur. Göbekli Tepe yerleşmesindeki II. tabaka yapıları III. Tabaka yapıları III. tabaka yapılarının bulunduğu çöküntü alanı çevreleyen doğu ve batı tepeciklerde bulunur. Dikdörtgen planlı, birbirine bitişik yapılmış, ortak bir duvara sahip ve tek bir mekandan oluşan yapılar bu tabakaya özgü mimaridedir. Yapı duvarları kırık taşların örülmesiyle inşa edilmiştir. Tabakanın tümü terk edilirken gömülmüştür²³⁹.

Göbekli Tepe'de en son yapılan kazılarda ise dini ritüellerde kullanılan Çayönü'nde de karşımıza çıkan kafatasları ele geçirilmiştir²⁴⁰. 3 tane olan bu kafataslarının yapılan incelemeler neticesinde derilerinin yüzüldüğü ve kafataslarında delik, çizik ve oyukların olduğu görülmüştür. Olasılıkla bu izler çakmaktaşı kullanılarak yapılmıştır. Daha önce de sözü geçtiği üzere bazı inanç sistemlerinde

---

²³⁶ Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", s. 183.

²³⁷ Türkcan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi*, s. 112.

²³⁸ Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 151.

²³⁹ Ülger, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu*, s. 151.

²⁴⁰ Julia Gresky vd., "Modified Human Crania from Göbekli Tepe Provide Evidence for a New Form of Neolithic Skull Cult", *Science Advances* 3, no. 6,

<http://advances.sciencemag.org/content/3/6/e1700564.full>. 2017, p. 1.

kafatası kültü mevcuttur ve ruhun merkezi olduğuna inanılır. Göbekli Tepe’de de bu tip bir inanç ritüeli uygulanmış olabilir.

1.4.10. Karşılaştırma

Göbekli Tepe, Hallan Çemi ve Nevali Çori’deki tapınak yapılarının birbirlerine benzemesi bilhassa kabartmalı sütunlar çağdaş olan bu merkezlerin önemli ölçüde benzerlikler görülmesi merkezlerin arasında bağlantılar olduğunun işaretidir. Farklı olarak Göbekli Tepe’de Nevali Çori’deki gibi yerleşik bir hayattan ziyade avcı göçebe bir yaşam stili vardır. Göbekli Tepe yüksek ihtimalle civarda yaşayan avcı-toplayıcı toplulukların dini amaçlı ziyaret ettikleri bir merkez ya da denetleme maksadıyla kurulan merkezdi. Böylesi devasa yapıların olduğu bu merkez o çağda hiyerarşik düzenin varlığını da ortaya koymaktadır²⁴¹.

Göbekli Tepe’de buluntuların içerisinde kireç taşından büyük plastik heykeller yoğun görülmekle beraber, Nevali Çori’de hem yapısal hem de üzerinde taşıdıkları ikonografiler açısından birbirlerine benzemektedir. Söz konusu iki merkezde neredeyse aynı görünen ve antropomorfik özellikte, boyları 2 m.’nin üzerinde “T” biçimli heykeller, geniş yüzünde kollar ve dar yüzeyde el kabartmalarıyla, Göbekli Tepe ve Nevali Çori’de ortaktır. Göbekli Tepe’de bulunan etobur hayvan betimli 1,40 cm. yüksekliğindeki yüksek kabartma, etoburun pençeleri arasındaki insan yüzüyle ön plana çıkar Bu betimleme büyük bir kuşun insan kafasıyla birlikte tasvir edildiği Nevali Çori’deki örneğe çok benzemektedir. Burada insan kafası stilize bir şekilde betimlenirken, olasılıkla yırtıcı olan kuşun gövdesinin ön planda tasvir edilmesidir. Bu sahenin bir başka örneği, tamamı korunamamış olsa da Göbekli Tepe’de karşımıza çıkar. Söz konusu sahneye ait parça da yığma duvar 2 arasında ele geçirilmiştir ve olasılıkla duvar gerçek boyutlardan büyük olarak işlenen ve geniş kulakları olan bir baş da Nevali Çori’de ele geçirilmiştir. Kült Binası II’ de bulunan ve muhtemelen bir kült heykeline ait olan bu baş, ince işçilikle yapılan başının arkasındaki yüksek kabartma yılan figürüyle öne çıkmaktadır.

Göbekli Tepe’de ele geçen heykelcikler özellikle Urfa Bölgesi dahil civarda benzer şekilde Mezra-a Teleilat ve Nevali Çori’de de karşımıza çıkmaktadır.

---

²⁴¹ Klaus Schmidt, “Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East”, *TÜBA-AR* 3, 2000b, s. 5.

Heykelcikler üslup olarak benzerlikler göstermektedir. Bu bölgede bulunan figürinler, Anadolu'nun diğer Neolitik dönem merkezlerinden oldukça farklıdır. Heykelciklerin geneli şematize işlenmiş, vücut organları dikkatsiz, detaysız bir şekilde yapılmıştır. Bölgede, diğer Anadolu Neolitik Çağ merkezlerine göre yoğun bir şekilde eril figürinler işlenmiştir. Kadın heykelcikler ve tasvirler azınlıkta kalmaktadır. Göbekli Tepe ve Nevali Çori heykel betimlemelerine göre Çayönü'nde, figürinlerin baş kısımları küçük sivri çıkıntılar olarak vurgulanmıştır. Mezra-a Teleilat'ta bulunan figürinler de tip ve işleme teknikleri bakımından benzerlik göstermektedir. Heykelciklerin çoğu yuvarlak başlı, küçük gözlü ve belirgin bir burun işlenerek yapılmıştır.

Göbekli Tepe'den bulunan olası bir doğum sahnesinin betimlendiği çizgi tasvirde, çağdaşı Nevali Çori'de ki levhada işlenen kaplumbağanın kafasını andırmaktadır. Bu iki betim arasında bir bağ ya da benzerlik bulunabilir.

1.5. Demirköy

1.5.1 İdari Konum

Batman Havaalanı'nın karşısında, Batman-Diyarbakır karayolunun geçtiği köprüünün ortalama 2 km. kuzeyinde bulunan höyük, ortalama 540 m. yüksekliktedir²⁴².

1.5.2. Jeomorfolojik Konum

Demirköy Batman Nehri'nin batı kıyısında, Batman Nehri'nin Fırat Nehri İle birleştiği yerin 20 km. kuzeyinde ve Hallan Çemi höyüğünün ortalama 40 km. güneyinde bulunmaktadır²⁴³. Verimli Hilal'in kuzey doğusunda yer almaktadır.

---

²⁴² Michael Rosenberg, "Demirköy", *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Tigris Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm (Edt. By), Archaeology & Art Publications, İstanbul 2011a, ss. 79-87.

²⁴³ Michael Rosenberg, "Demirköy", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Mehmet. Özdoğan ve Nezih Başgelen (Edt), İstanbul 2007c, s. 14.

1.5.3. Kazı Tarihçesi

Demirköy Höyüğü 1989 yılında, Dicle- Fırat Yüzeı Araştırması Projesi dâhilinde yapılan araştırmalar esnasında bulunmuştur. 1997 ve 2000 yıllarında, yerleşimin sınırlarını tespit etmek amacıyla açılan sondajlarda, asıl yerleşmenin sanılandan daha küçük olduğu anlařılmıřtır²⁴⁴.

1.5.4. Stratigrafi Gelişimi

Höyükte 1989 ve 1993 yılında yapılan yüzeı araştırmaları kapsamında yapılan sondaj çalışmaları neticesinde, yerleşim alanında Orta Çağ' da kısa bir zaman ikamet edildiği uzunca bir zaman da Akeramik Neolitik Çağ' da yerleşim gördüğu anlaşılmıştır. Neolitik dolgularda ortalama 75 m² lik küçük bir alanda sondaj çalışması yapılmıştır. Yüzdürme tekniğiyle elde edilen tohumların verdiği tarihler MÖ 10. Bin yılı göstermektedir. Demirköy Höyüğü'nün kurulması olasılıkla Hallan Çemi'nin terk edilmesinin akabinde gerçekteřir²⁴⁵.

1.5.5. Mezarlar

Demirköy'de yapılan kazılarda toplamda altı insan gömütü ve köpekgillere ait iki gömüt ele geçmiřtir²⁴⁶. İnsan gömütlerinin içinde bebek ve yetişkin bireyler bulunmaktadır. Gömütlerin her birine yapılan uygulama değişiktir. Beş gömütte belirlendiği kadarıyla, gövdeler sağ taraflarına yatırılmıştır ve tümü belli bir derecede bükülmüştür. Dört iskeletin baş kısımları kuzey ya da kuzeydoğu doğrultusundadır; beşinci iskeletin başı da güney doğrultusundadır. Gömütlerin tam hoker konumundan, şayet tam uzatılarak yerleřtirilmedilerse²⁴⁷ sadece bacakların alt kısmının arkaya doğru bükülmesi arasında farklılık göstermektedir. Altıncı insan gömütü epey zarar görmüş, birçok parçaya ayrılmış ve parçaların önemli bir kısmı

²⁴⁴ Rosenberg, "Demirköy", 79-87.

²⁴⁵ Michael Rosenberg, "Demirköy", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Mehmet. Özdoğan ve Nezih Başgelen (Edt), İstanbul 2007c, s. 14.

²⁴⁶ Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1309.

²⁴⁷ Rosenberg, "Demirköy", s. 17.

günümüze ulaşmamış olmasından ötürü gömütle ilgili sağlıklı bilgi aktarılamamaktadır²⁴⁸.

Gömütler incelendiğinde çoğunlukla sağ taraflarına uzatılmış, kuzey-güney yönünde yerleştirilmiş ve gömütlerin katlanması dışında bireysel gömüt uygulamaları değişkenlik göstermektedir. Bireylerden birinin iskeleti yakılmıştır ve in situ bulunmuştur; kalan diğer bütün kemikler belli bir dereceye kadar yanma izi taşımaktadır²⁴⁹ ve her ne kadar köklerin etkisiyle karışma olmuş olsa da, kemikler genel olarak doğru anatomik şekildedir. İki kişinin gömülmek üzere kamıştan bir hasıra sarıldığı veya üstüne konulduğu, gövdelerin altındaki fitolit izlerinden takip edilmektedir. Bu iki bireyden bir tanesinin, sağ koluna sarılı, pulları günümüze kadar gelmiş, kertenkele derisinden olan bileziği ile bir tür bezeme gösteren yegâne örnektir (Res. 94). Çocuk olan üçüncü birey ise, birbirine çok yakın, dönüşümlü, ince, paralel kırmızı ve siyah şeritler ile boyanmıştır (Res. 95). Şu anda bu tür boyama motifinin en mantıklı açıklaması, cesedin yer sakızına batırılmış ipler ile sarılıp üstüne muhtemelen kırmızı aşı boyası saçılmış olması ve aşı boyasının, yalnızca gövdeyle ipler arasındaki boşluklara temas etmesi, zaman içinde gövde ve ipler çürürken, iplerin ve aşı boyasının kemikleri boyamış olmasıdır. Belirlenebilen ölü hediyeleri nadirdir, boyalı çocuk gömüsünde cilalı fakat şekil verilmemiş bir havaneli, yalın kamış hasır izinin görüldüğü mezarda ise biri kazıyıcı olan iki parça yontma taş, kamış hasır ve deri bilezik izinin görüldüğü mezarda da dikdörtgene benzer bir öğütücü bunlar arasında yer almaktadır²⁵⁰.

1.5.6. Heykel ve Figürinler

Demirköy'de ele geçen eserler arasında pişmiş kilden heykelciklerin kol ve bacak parçalarına ait olduğu düşünülen parçalar mevcuttur²⁵¹. Bu parçaların az olmasından dolayı insan heykelciği mi yoksa hayvan heykelciği mi oldukları kesin

---

²⁴⁸ Rosenberg, "Demirköy", s. 83.

²⁴⁹ Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1309.

²⁵⁰ Rosenberg, "Demirköy", s. 17.

²⁵¹ Jacques Connan vd., "Identification and origin of bitumen in Neolithic artefacts from Demirkoy Hoyuk (8100 BC): Comparison with oil seeps and crude oils from southeastern Turkey", *Organic Geochemistry* 37, 2006, s. 1754.

tespit edilememiştir. Dolayısıyla hangi amaçla kullanıldıkları da net değildir²⁵² (Res. 96).

1.5.7. İnanç Sistemi

Özellikle Akeramik Neolitik Çağ boyunca uzun bir süre yerleşim gören Demirköy küçük bir alana yayılmıştır. Demirköy'ün inanç sistemi hakkında bize daha çok sınırlı sayıda bulunan mezarları bilgi verir. Mezarlarda cesetlerin Neolitik Çağ'ın karakteristik özelliklerinden hoker pozisyonunda gömüldüğünü görürüz. Yeniden ya da ikinci doğumu simgeleyen bu pozisyon ölümden sonra yaşama inancın unsurlarındandır. Yine bir mezarda yeniden doğumda kanla bağdaştırılan ve Neolitik Çağ'da sıklıkla karşımıza çıkan aşı boyası bulunmuştur. Bu Çağ'da keza yoğun olarak gördüğümüz mezar hediyeleri Demirköy'de de karşımıza çıkar. Buradaki en dikkat çekici hediye bir bileziktir ve kertenkele derisinden yapılmıştır. Diğer hediyeler basit bir havaneli, iki adet yontma taş ve bir öğütücüdür. Yine bir mezarda Neolitik Çağ'da görülebilen ceset yakma işlemine rastlanmıştır. Bazı kültürlerde günümüzde Uzak doğu dinlerinde olduğu gibi ceset yakma yeniden doğuşu simgeleyen tekniklerden birisidir. Demirköylüler bu veriler doğrultusunda genel olarak ahiret inancına sahiptir denilebilir.

1.5.8. Karşılaştırma

Demirköy'de Çayönü, Körtik Tepe, Hallan Çemi, Nevali Çori'de mezarlarda gördüğümüz hediyeleri ve gömü tekniği olarak hoker pozisyonunu görürüz. Bir mezarda yapılan incelemelerde Çayönü'nde de görüldüğü üzere yakma işlemi gerçekleştirilmiştir. Ölü gömme geleneği, Körtik Tepe ve Demirköy'de eldeki verilere göre tekli birincil gömütlerle temsil edilmektedir. Körtik Tepe'de birincil gömütlerin bazılarında kafatasının olmadığı ve başın gövdeden ayırma uygulamasının varlığına dair bir ipucu olarak yorumlanabilir²⁵³.

Akarçay, Nevali Çori, Körtik Tepe'de karşımıza çıkan figürinler gibi Demirköy'de de olası hayvan heykelcik parçalarından da bir iki örnek vardır.

---

²⁵² Rosenberg, "Demirköy", s. 15.

²⁵³ Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1342.

Hallan Çemi'deki gibi özenle işlenmemekle birlikte bir mezarda havaneli bulunmuştur.

Çayönü, Hallan Çemi, Körtik Tepe de karşılaşıldığı gibi Demirköy mezarlarında da çağa özgü aşı boyası bulunmuştur.

Demirköy çağdaşı uzun bir süre Akeramik Neolitik Yerleşim görse de alan olarak da dar bir bölgeyi kapsadığından buluntu sayısı da azdır.

1.6. Nevali Çori

1.6.1. İdari Konum

Nevali Çori, Şanlıurfa'nın Hilvan İlçesi'ne bağlı Kantara (Gülüşağı) Köyü civarında ve köye adını veren Kantara Çayı'nın iki yakasına yayılmış bir şekilde yer almaktadır²⁵⁴.

1.6.2. Jeomorfolojik Konum

Nevali Çori, Bozova'daki Hilvan Yöresi'nde deniz yüksekliğinden 490 m.'lik bir yükseltide, Fırat Nehri'nin 3 km. güneyinde Kantara Çayı'nın iki tarafında yayılmış bir konumda yer almaktadır. Toros Dağlarının hizasında yer alan Nevali Çori yerel dilde “*Veba Vadisi*” anlamına gelmektedir²⁵⁵. Verimli Hilal'in kuzey kenarındadır.

1.6.3. Kazı Tarihçesi

Nevali Çori'de kazılar Heidelberg Üniversitesi ve Şanlıurfa Arkeoloji Müzesi'nin ortaklaşa çalışmasıyla 1983, 1985-1987 ve 1989-1991 yıllarında yedi kazı sezonu boyunca devam etmiştir. Heidelberg Üniversitesi Tarihöncesi ve Yakındoğu Arkeoloji Enstitüsü'nün Fırat Projesi, Ankara ODTÜ'nün Aşağı Fırat Kurtarma Projesi'nin takibiyle gerçekleştirilen kurtarma kazısı kapsamında asıl kazı

---

²⁵⁴ Harald Hauptmann, “Nevali Çori – Eine Siedlung de akeramischen Neolithikums am mittleren Euphrat”, *Nürnbergler Blätter zur Archäologie* 8, 1992, s. 15.

²⁵⁵ Schmidt, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe*, s. 72.

Lidar Höyük yanında yer alan Nevali Çori'de de yapılmıştır²⁵⁶. Alan 1992 yılında Atatürk baraj gölünün suları altında kalmıştır.

1.6.4. Stratigrafi Gelişimi

Nevali Çori Akeramik B'nin orta sürecine yani MÖ 8600 ile 8000 yıllarına tarihlenmektedir²⁵⁷. Kazı çalışmalarında başlıca üç tane yerleşme evresi açığa çıkartılmıştır. Yerleşim yerinin Kantara Çayı'nın doğusundaki bölümü Halaf Dönemi ile Erken Tunç Çağı tabakalarının örttüğü, I. tabakadan V. tabakaya kadar giden Neolitik tabakayı kapsamaktadır. VI. Evre tek bir yapıyla incelenirken, çanak çömlek buluntularıyla Geç Neolitik Çağ'ın Orta Halaf kültürünü temsil etmektedir. VII. Evre buluntu ve yapılarıyla Erken Tunç Çağı'na tarihlenir²⁵⁸.

1.6.5. Kutsal Alanlar

Nevali Çori'de tabaka I'de yapılan tabaka II'ye kadar yenilenerek varlığını devam ettiren, terasın kuzeybatı kenarında, kare plana yakın büyük bir yapı bulunmaktadır. Ana hatları ve daha özenli yapısı ve iç düzenlemesi bu yapıyı Nevali Çori'deki dikdörtgen konutlardan ayırmaktadır. Yapının tabaka I'de görülen duvar kalıntıları yapının pek çok defa yenilendiğini göstermiştir. Söz konusu yapının arkasındaki duvar, yamaç eğimi düzelterek alt kotta bir seviye elde etmek için, yamacı keserek içine giren 3 m. boyunda bir teras duvarı şeklinde örülmüştür²⁵⁹. Nevali Çori'de, tam kare olmasa da dörtgen şeklindeki Kült Yapısı II, 13,90 x 13,50'lik ebatlarla birlikte 188 m² lik bir alanı oluşturmaktadır (Res. 97). En kalın yeri 90 cm. olan çevre duvarları bazı kısımlarda 2.80 cm. yüksekliğine kadar korunmuştur. Duvarlar kolayca şekil alan kireç taşından yapılmıştır. Alanın iç duvarları beyaz kireçli kille sıvanarak boyandıktan sonra, yer yer korunmuş olan kırmızı ve siyah boya izlerinden anlaşılmaktadır. Mekânı içten kuşatan ocak taşından

²⁵⁶ Harald Hauptmann, "Nevali Çori", *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Mehmet Özdoğan, Nezhil Başgelen (Edt.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007a, s. 157.

²⁵⁷ Harald Hauptmann, "Nevali Çori", *12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007b, s. 97.

²⁵⁸ Gülçin İlgezdi, *The domestication process in Southeastern Turkey: The Evidence of Mezraa-Teleilat*, (Doktora Tezi), Eberhard-Karls-Universität Tübingen / Yurtdışı Enstitü 2008, s. 34.

²⁵⁹ Ali Umut Türkcan, "Yerleşim Arkeolojileri Serisi 3/ Güneydoğu Araştırmaları Sempozyumu", *Barınaktan Tapınağa: Yukarı Mezopotamya Neolitik Dönem Tapınak Yapıları ve Gelişimi*, Burcu Erciyas (Edt.), Ege Yayınları, İstanbul 2009, s. 70.

çamurla örülmüş bir seki yer almaktadır. Yüksekliği 1 m. civarında olan bu sekinin içine aralıklı bir şekilde T başlıklı 13 tane dikilitaş sıralanmıştır. Dikilitaşlar arasında kalan sekinin üst bölümü taş levhalarla örtülmüştür. Güney batıdaki girişte yer alan açıklıktan alanın içine iki basamakla inilir ve taban döşemesi terrazzo tekniğindedir²⁶⁰. Bu tabanın ortasına muhtemelen Kült Yapısı III'te olduğu gibi iki dikme yerleştirildiği düşünülmektedir. Mekanın güneydoğu duvarı boyunca uzanan 2.30 m. boyundaki seki, 1,85 m.'de kesilerek alanın girişinden görülemeyen bir niş meydana getirilerek geriye çekilmiştir. Podyum bir ortostat parçasından oluşmaktadır²⁶¹.

Ardından gelen Kült Yapısı III, kendinden önceki döneme ait yapı duvarlarının hemen içine yapılmış olduğundan alanın iç alanı daralarak 155 m² olmuştur. Yapı boyutları ise 12,10 x 12,80 m.'dir (Res. 98). Mekanın çevre duvarlarının iç alanı boyunca uzanan ve yine taş levhalarla kaplı bir seki yer almaktadır. Bu yapıdan önceki yapıda olduğu gibi Kült Yapısı III'te de yine "T" şeklinde dikilitaşlar bulunmaktadır.

Kült Yapısı III'te önceki kullanımdan sonra tekrar döşenen iç odadaki eski terrazzo taban kullanımı devam etmiştir. Duvarlarda içinde gömülmüş bir şekilde olasılıkla Kült Yapısı II'nin kalıntılarının dağınık parçaları yer almaktadır. Nişin arka duvarında kireç taşıdan yapılmış yılanlı bir baş yerleştirilmiştir (Res. 99). Kült Yapısı III ve II arasındaki devamlılık muhtemelen sihir ve büyü gibi inanç sembollerinin bir yapıdan diğerine aktarıldığının göstergesidir denilebilir²⁶².

Kült yapısı III'ün tepesindeki yamaçta direk olarak anakayanın üzerine yapılmış olan U şeklinde bir yapının kalıntıları bulunmaktadır. Bu alanın özel konumu ve geniş yapısı dolayısıyla yerleşmenin kutsal kesimiyle bağlantılı farklı bir mekan olduğu düşünülmektedir²⁶³.

Nevali Çori'de yer alan bu yapıların kutsal karakterleri yerleşim yerindeki özel konumlarının yanısıra içlerine yerleştirilen sanatsal nitelikli abidevi kalıntılardan da anlaşılmaktadır²⁶⁴.

---

²⁶⁰ Hauptmann, "Nevali Çori", s. 142.

²⁶¹ Türkcan, "Yerleşim Arkeolojileri Serisi 3/ Güneydoğu Araştırmaları Sempozyumu", s. 76.

²⁶² Hauptmann, "Nevali Çori", s. 98.

²⁶³ Türkcan, "Yerleşim Arkeolojileri Serisi 3/ Güneydoğu Araştırmaları Sempozyumu", s. 70.

²⁶⁴ Harald Hauptmann, "Nevali Çori", *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, C. Lichter / S. Gün (Edt.), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007c, s. 442.

Nevali Çori yakınındaki çağdaşı Neolitik yerleşim yerleriyle kutsal alanlar açısından karşılaştırıldığında ortaya çıkan sonuç benzerliklerin yanı sıra farklılıkların da olduğudur. Örneğin Nevali Çori ile aynı döneme tarihlenen Göbekli Tepe Tabaka II'deki Aslanlı Dikilitaşlı Yapı, farklı bir tür özel yapıyı simgeler. Terrazzo yahut benzer bir tabanı ve taş bir podyuma sahip olması ve dikilitaşıyla Nevali Çori ile benzeşirken bu alan birden fazla odasıyla bileşik bir yapı bütünü'nün parçası olması açısından Nevali Çori örneklerinden farklıdır. Nevali Çori'deki mimari özellikleri benzerlerine Çayönü'nde rastlanmaktadır. Çayönü hücre planlı evrede yer alan dikkat çekici özellikte, Terrazzo Tabanlı Yapı ve Çayönü eski evredeki Saltaşlı Yapı'nın ortasına yerleştirilen merkezi dikilitaşlar, Sekili Yapı'sında ve Kafataslı Yapı adı verilen yapıda taş sekiler keza Çayönü Kanallı Yapılar Evresi'nde yer alır. Plaza olarak isimlendirilen meydandaki menhir benzeri dikilitaşlar gibi Çayönü'ndeki özel yapılar ise orta doğudaki dağınık düzendeki bağımsız en eski kutsal mimari olarak adlandırılacak yapı grubunun içinde yer almalıdır²⁶⁵. Söz konusu bu yapıların ilk örnekleri olarak, Dja'de Almughara, Jerf El Ahmar, Tell Abr 3, Mureybed, Nemrik 9 ve Qermes Dere'de yapılmış yuvarlak planlı yapılar örnek gösterilebilir. Bu yapılar genel olarak duvara dayalı yarım daire şeklinde taş sekileri ve ritüel törenlerini akla getiren gelişigüzel değil de özel olarak yerleştirilmiş dikilitaşları yapıların toplumsal ve hatta konut fonksiyonlu olmadıklarını göstermektedir²⁶⁶.

1.6.7. Mezarlar

Nevali Çori mezarlarında Tabaka I'de 21 a konutunda direk ana toprağın üstüne yerleştirilen iki tanesi tam bir şekilde açılmış toplam 5 adet yapı saptanmıştır²⁶⁷. Yapıların kille kaplı taban kaplamasından, alttaki taş dolgudan oluşan platformu kesen ikisi büzülmüş durumda, altı gömüt ele geçmiştir. Bu dolgudan beş kafatası ve birkaç uzun kemik bulunmuştur; kafataslarından birinin

²⁶⁵ Türkcan, "Yerleşim Arkeolojileri Serisi 3/ Güneydoğu Araştırmaları Sempozyumu", s. 99.

²⁶⁶ Hauptmann, "Nevali Çori", s. 442.

²⁶⁷ Yılmaz, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1314.

hemen altında, damak bölümünde, çakmaktaşıdan uzun bir dilgi ve olasılıkla da saldırı yahut kurban kesmek için kullanılabilecek bir bıçak ele geçirilmiştir²⁶⁸.

Konut 25’de taban altında iki mezar yer almaktadır, bükülü durumda bulunan bir iskeletin kafatası yoktur²⁶⁹.

Tabaka II, Konut 21 B’de aralarında 25-39 yaşlarında, sağ tarafı üzerine büzülmüş durumda yerleştirilmiş halde bir kadın dahil olmak üzere, taban altına gömülü dört gömüt bulunmuştur²⁷⁰.

Tabaka III A’da Konut 1 yapısında taban altında üç kanal ve bir gömüt yer almaktadır. Konut 2’de temel platformunda tabanın altında kafatasları ve uzun kemikleriyle 12 gömüt ele geçmiştir. Gömütlerden birisi sağ tarafına yatırılmış şekilde ve büzülmüş halde, bir iskelet ve eksik olan kafatasını temsil etmek üzere bulunduğu düşünülen büyük yuvarlak bir taş ile beraber bulunmuştur²⁷¹. Konut 7’de taş podyuma açılmış çukurlarda dört iskeletin parçaları kümelenmiş bir şekilde ele geçirilmiştir²⁷².

Tabaka IV’te Konut 4 içinde yatay üç tane kanalın yerleştirildiği temel platformunda birkaç gömüte ait kalıntılar ele geçirilmiştir. Tabaka V Konut 1 içinde podyuma gömülmüş birkaç kısmi mezar yer almaktadır²⁷³.

1.6.8. Dikilitaşlar

Nevali Çori’de Tabaka I’de inşa edilen ve Tabaka II’ye kadar yenilenerek varlığını devam ettiren, terasın kuzeybatı köşesinde, kare plana yakın büyük bir yapı yer almaktadır. Alanı iç kısımdan kuşatan, ocak taşı kullanılarak çamurla örülmüş bir seki yer almaktadır. Yüksekliği ortalama 1 m. olan söz konusu sekinin içine aralıklı olarak “T” şeklinde 13 monolit dikilitaş yerleştirilmiştir. Dikilitaşların arasında kalan sekinin üst bölümü taş levhalarla kaplanmıştır²⁷⁴. Tabanın döşemesi

²⁶⁸ Klaus Schmidt, “Frühneolithische Silexdolche”, *Light on the Top of the Black Hill. Studies Presented to Halet Çambel*, Ege Yayınları, İstanbul, 1998b, s. 684.

²⁶⁹ Yılmaz, *Neolitik Dönem’de Anadolu’da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1314.

²⁷⁰ Yılmaz, *Neolitik Dönem’de Anadolu’da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1314.

²⁷¹ Harald Hauptmann, “The Urfa Region”, *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm (Edt. By), Archaeology & Art Publications, İstanbul 2011, s. 93.

²⁷² Yılmaz, *Neolitik Dönem’de Anadolu’da ölü gömme uygulamaları: Çayönü örneği / Mortuary practices in Neolithic Periods in Anatolia: The model of Çayönü*, s. 1315.

²⁷³ Hauptmann, “Nevali Çori”, s. 141.

²⁷⁴ Hauptmann, “Nevali Çori”, s. 98.

çağdaş yerleşim yerlerinde görüldüğü gibi terrazzo tekniğinde yapılmıştır ve olasılıkla taban ortasında kendinden sonraki süreçte olduğu üzere iki adet merkezi sütun olmalıdır²⁷⁵. Bulunan 13 tane dikilitaştan beşi olasılıkla yapının girişinde ve kuzeydoğu duvarında bulunan seki içerisinde yer almalıdır. Kült Yapısı II'nin rekonstrüksiyonu da bu şekilde yapılmıştır (Çiz. 15). Yapı içinde dikdörtgen kesitli kırık dikilitaşların beş tanesinin alt bölümleri bulunmuştur. Ölçüleri de ortalama 50 x 40 cm.'dir. Bulunan bu parçalar olasılıkla T şeklinde bir başlığa sahiptir ve yapının çatı kısmını taşıyan yan destek unsurları olarak kullanılmıştır. Kült Yapısı III'teki dikilitaş buluntularında bu durum daha bellidir²⁷⁶. Kült Yapısı II'de yapılan bir yenilemede, yapının doğu köşesinde birisi 'T' şeklinde, diğeri de ters 'L' ye benzeyen iki dikilitaşın (Res. 100). yer aldığı taş seki üzerine, dikdörtgen bir podyum yapıp büyük bir kuş heykeli de podyum içerisine gömülmüştür. Dikdörtgen podyumun köşesinde yer alan yüksek kabartmalı dikilitaş 1.70 m.'dir ve dar yanında, detayların fazla belli olmadığı şerit şeklinde kazımalar bulunmaktadır. T şeklinde bir baş bölümüne sahip olan 1.70 m. yüksekliğindeki dikilitaş yapı içerisine doğu-batı yönünde diyagonal olarak yerleştirilmiştir. Yüksekliği 1.95 m. olan ikinci bir dikilitaş da taş seki içinde bulunmuştur ve diğeri oranla daha büyük boyutludur, çıkıntılı bir başı vardır. Kabaca yontulan dikilitaş sanki henüz bitirilmemiştir. Kuzeydoğu duvarı ile yassı taşlarla döşenmiş olan seki arasında yer alan duvar köşesinde yer alır. II. Kült Yapısında bulunan bir başka dikilitaş da yapının kuzey kenarında 170 x 100 cm. ölçülerinde eklenen başka bir platformda yer alan seki içine yerleştirilmiştir²⁷⁷.

Kült Yapısı III'te de kendinden önceki yapıda yer aldığı gibi "T" şeklinde dikilitaşlar yer almaktadır. Kült Yapısı III, Kült Yapısı II'nin üzerine yapılmıştır. Daha küçük boyutlu inşa edilen Kült Yapısı III'ün dikilitaş sayısı daha azdır, on tanesi sekinin içine, ön yüzüne yaklaşık 2.50 m. aralıklarla yerleştirilmiştir. Girişteki basamakları desteklemek amaçlı birer tane de girişin iki tarafına dikilmişlerdir. Dönem özelliği olarak görülen yapının ortasında, girişten nişin görünüşünü de sağlayacak şekilde, üzeri kabartmalı iki adet uzun dikilitaş yerleştirilmiştir. Dikilitaşların geniş taraflarındaki alçak kabartmada, dar yana işlenmiş kabartma

²⁷⁵ Bildirici, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı*, s. 22.

²⁷⁶ Harald Hauptmann, "Ein Kultgebäude in Nevali Çori", Frangipane vd.,(Edt.) *Between The Rivers Over The Mountains, Archaeologia Anatolica Mesopotamica*, Alba Palmieri Deticata, 1993, s. 45.

²⁷⁷ Hauptmann, "Ein Kultgebäude in Nevali Çori", s. 46.

çizginin alt bölümünde ellerini kavuşturan iki bükülmüş kol tasviri yer almaktadır²⁷⁸. Kült Yapısı III'ün merkezinde bulunan iki adet dikilitaştan batı yönündeki 'Dikilitaş 1' olarak isimlendirilen eserin alt yarısı in situ olarak bulunmuştur (Res. 101) (Çiz. 16). 'Dikilitaş 1' mekanın kuzeybatısında yer alan sekiden 2.25 m. yapının giriş kısmının iç tarafından ise 4 m. uzaklıktadır Dikilitaşın alt bölümü, kült yapısının terrazzo tabanında ele geçirilirken üst bölümü de 1983'te yapının bulunduğu terasın batısında yapılan araştırmalarda ele geçirilmiştir. Bulunan dikilitaşın üst yarısı ile in situ dikilitaşın alt yarısıyla birleştirilerek bütün hale getirilmiştir. Söz konusu dikilitaş yapı içerisinde bulunan sekilerin kaplama plakaları gibi yakın çevrede olmayan daha sert bir tür kireçtaşından yapılmıştır. Bütün hale getirilen dikilitaşın ölçüleri ise en, 80 cm. ile 35 cm. arasında daralırken, orijinal yüksekliği de ortalama 3.15 m.'dir. Dikilitaşın başlık kısmı da olasılıkla antik çağda kırılmış olmalıdır²⁷⁹. Kült Yapısı III'ün ortasında yerde kırılmış olarak bulunan diğer dikilitaş da "Dikilitaş 2" olarak isimlendirilmiştir (Çiz. 17). Dikilitaşın 'T' başlığı bütün olarak ele geçmiştir. Dikilitaşın ölçüleri daralan kesitinin genişliği 44-33 cm. arasında, ayak kısmıyla beraber yüksekliği de 2.40 m.'dir. Yapı içerisinde sekide bulunan diğer dikilitaşlarda el ve kol betimi bezemeli kırık parçalar olarak bulunmuştur. Yine daha geç evreye ait üst dolguda da zeminin altına doğru açılan derin bir kaçak kazı çukurunda bir adet "T" şeklinde bulunmuştur. Nevali Çori'de tek mekânlı olarak inşa edilen üç farklı evreye ait kült yapıları, Çayönü yerleşim yerinde olduğu gibi düzenli ve organize olmuş bir yerleşim yapısına işaret eder²⁸⁰. Organize olan bu topluluk dini amaçlı yapılarıyla günlük yapılarını birbirinden ayırmaktadır. Kült yapılarının taban döşemelerinin terrazzo olması, mekan içerisindeki dikilitaşlara insani özellikler işlenmesi ritüel amaçlı olduklarını kanıtlar niteliktedir²⁸¹. Tıpkı günümüzde olduğu gibi kutsal mekanlar kalabalıkları çekerek aynı zamanda ticaret merkezi de oluşturmaktadır ki toplumun ekonomik düzeni hakkında da ipucu verir.

²⁷⁸ Sümer, *Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*, s. 301.

²⁷⁹ Harald Hauptmann, "Nevali Çori – Eine Siedlung de akeramischen Neolithikums am mittleren Euphrat", *Nürnbergler Blätter zur Archäologie* 8, 1992, s. 27.

²⁸⁰ Hauptmann, "Ein Kultgebäude in Nevali Çori", s. 41.

²⁸¹ Hauptmann, "Nevali Çori", s. 143.

1.6.9. Heykel ve Figürinler

Nevali Çori’de yapılan kazılarda, Akeramik Çağa ait tabakalarda tapınak veya kült yapısı olarak nitelendirilen bir yapıda “T” şeklinde yapılmış antropomorfik dikilitaşlara ve tapınak duvarlarında ikincil olarak kullanılmış heykel parçalarına rastlanmıştır²⁸². Ele geçen bazı heykel parçalarının erkek figürlerine ait olduğu anlaşılmıştır. Ayrıca, “T” şeklindeki dikilitaşların üzerinde bulunan kol ve parmak kabartmalarının varlığı, bunların birer stilize insan heykeli olduğunu ortaya çıkartmıştır²⁸³. Örneğin Kült Yapısı III’te, Dikilitaş I’de (Çiz. 16) geniş tarafında kollar hafif bükülmüş olarak işlenmiştir. Kollar dikilitaşın dar olan yan tarafında atkıya benzer iki şerit ile çevrelenmiş ve geniş bir hattın altında Göbekli Tepe örnekleriyle benzer şekilde ellerle buluşur. Dikilitaş II’de de (Çiz. 17) ön ve yan yüzeylerinde özenli olarak işlenmiş olduğu anlaşılan alçak kabartma tasvirler yer almaktadır. Dikilitaşın geniş yüzünde özenle işlenmiş hafif bükülü kollar yer alırken, dar ön yüzünde ise beş parmaklı eller yer almaktadır. Eller dikilitaşın ‘T’ başlığının hemen altından başlayan derince kazılmış bir şeridin altında birleşir.

Yaklaşık 37 cm. boyutlarında yani gerçek baş boyutlarından daha büyük bir saçsız baş kırık olarak bulunmuştur. . Kült yapısı II’nin nişine yerleştirilen bu heykel olasılıkla büyük bir kült figürüne ait olmalıdır²⁸⁴ (Res. 99). Kireç taşından yapılan heykel başının kulakları belirgin bir şekilde kepçe gibi betimlenmiştir. Ancak yüzü kırıktır ve arkasında kıvrılmış bir yılan figürü mevcuttur. Yılanın başı üçgen vücudu da hareket halindeki bir yılanın pozisyonu gibi “S” şeklindedir. Baştan yukarı yönde dik bir şekilde hareket eden yılanın kuyruk kısmı yoktur. Çağdaş merkezlerde de yılan figürü sıklıkla karşımıza çıkar. Ayrıca insan beynini oluşturan parçalardan biri beyin sapı da başın arkasında, yılanın olduğu kısımda yer alır ve sürüngene benzer bir yapıya sahiptir. Bu yapı insanın en ilkel hareketleri, içgüdülerinin merkezidir, insana acil durumlarda tıpkı yılan ve genel olarak diğer hayvanlarda olduğu gibi kaç ya da saldır emri verir ki yılan figürünün tam da başın bu kısmına yerleştirilmesi manidardır.

²⁸² Hauptmann, “Nevali Çori”, s. 442.

²⁸³ Bahattin Çelik “Yeni Buluntular Işığında Seramiksiz Neolitik Dönem Erkek Figürleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları*, S. 17, 2016, s. 4.

²⁸⁴ Stefan Karol Kozłowski & Oliver Aurenche, “Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East”, (Preface by F. Hole), *BAR International Series* 1362, 2005, s. 229.

Nevali Çori’de yine ele geçirilen bir başka heykel parçası ise başı olmayan bir torsodur (Res. 102). Heykelin alt kısmı yoktur ve kolları ile bacakları mevcuttur. Göğsünün üzerinde yakayı anımsatan bir çıkıntı vardır ve bu çıkıntı heykelin insan kafasından ziyade bir hayvan başına sahip olduğunu gösterir ki bu hayvan da muhtemelen bir kuşbaşısıdır. Hem insan hem kuşun aynı bedende olma ihtimali heykelin karışık yaratık olduğunu da akla getirmektedir²⁸⁵

Kireçtaşından yapılan bir başka heykel olasılıkla bir kadına aittir (Res. 103). Saçlarında file benzeri işleme dikkati çeker ve alın kısmında saç kalın bir kâkül gibidir. Gözleri, burnu ve ağzı belirgin olmakla birlikte Yüz kısmı çok tahrip olmuştur. Yüksekliği 56 cm. olan baş olasılıkla bir dikilitaşa aittir²⁸⁶.

Bir diğer heykelcikte de karışık yaratık karşımıza çıkar (Res. 104). Yuvarlak yüz hatlarına sahip heykelciğin gözleri, burnu ve ağız kısmı belirtilmiştir. Gözler ve ağız kısmı derin bir şekilde belirtilmiştir. Burun düz bir kabarıklık halindedir. Kulaklar belirgin olmasa da islenmiştir. Kollar ve gövde de belirtilmiş olup kollar göbek hizasında olacak şekilde eller göbek deliğinde birleşmiştir. Gövde kısmında yer alan çıkıntı belirgindir. Basın tepe kısmında yer alan baklava dilimli motifler, saç olarak düşünülmüş olabilir. Heykelciğin yüksekliği 56 cm.’dir.

Yine ele geçirilen bir başka stilize heykel de insan başlı kuş gövdelidir (Res. 105). Kuşun kısa gagası profilden stilize edilmiş bir insan yüzü ile bitmektedir. Yüz bölümünde ağız çoğu heykel başında olduğu şekilde heykel küçük yuvarlak bir oyuk olarak işlenirken burun kabartma seklindedir. Boyun ve üst gövde arasında kırıklar mevcuttur. Kuş gövdesinin ön kısmında ve ayaklarında kırıklar vardır. Kanatları ayrı yapılarak yerleştirildiği görülmektedir. Söz konusu heykel olasılıkla karışık yaratık kılığında bir insanı tasvir etmektedir. Yüksekliği de 23,1 cm.’dir.

Ele geçirilen farklı dört parça heykel olarak şekillendirilmişlerdir²⁸⁷ (Res. 106) ve totem direğine de benzemektedir²⁸⁸. Yüksekliği toplamda 1 m.’dir. Dikilitaşın en üstünde yer alan kadın başının üzerine konmuş bir yabancı kuş figürü mevcuttur²⁸⁹.

²⁸⁵ Hauptmann, “Nevali Çori”, s. 98.

²⁸⁶ Harald Hauptmann, “Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem”, *Türkiye’de Neolitik Dönem, Levhalar*, Mehmet Özdoğan/ Nezih Başgelen (Edt.), İstanbul 2007d, s. 117–132.

²⁸⁷ Harald Hauptmann, “The Urfa Region”, *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology & Art Publications, İstanbul 2011, s. 99.

²⁸⁸ Hauptmann, “Nevali Çori”, s.145.

²⁸⁹ Sümer, *Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*, s.297.

Cepheden işlenen kadın başında 8 adet yatay kısa çizgi ile kuşun kanatları vurgulanmıştır. Dikilitaşın altında ise iki tane sırt sırta betimlenen simetrik figür yoga pozisyonunda oturur halde işlenmiştir. Kadınların saçları örgülü bir kumaş tokadan omuzlarına dökülmüş, karınları yuvarlak ve cinsel organları belirtilmiştir. Yine çok hasar görmüş bir heykel parçası da bu grup da yer almaktadır. Söz konusu heykel tamamlandığında alt kısımda yer alan heykeli de iki kuş dikkati çeker ve bu kuşlar yüz yüze bakar pozisyonda betimlenmiş ve ayakları yandan işlenmiştir.

Üç boyutlu olarak betimlenen akbabaya benzeyen bir kuşun kuyruğundaki çiviler kült yapısının duvarına monte edildiğini gösterirken ritüel amaçlı olduğunu düşündürmektedir. Kuşun gagası olması akbaba olma ihtimalini düşündürmektedir²⁹⁰.

Nevali Çori’de kireçtaşından kabartma olarak figürlerin yapıldığı olasılıkla bir ritüel sahnesi işlenmiş bir plaka ele geçirilmiştir (Res. 107). Söz konusu hareketli sahnede dans etmekte olan iki adamın bir kadını tutması şeklinde değerlendirilmiştir²⁹¹ (Çiz. 18). Bu insan kafalarının saçsız olduğu görülür. Karınlarının şiş olması da hamile tasviri olduğunu düşündürür. Ortada yer alan figür sivri kafasından ötürü bolluk bereket simgesi Fırat kaplumbağası olabilir. V. Sevin’e göre de bu figür yeni doğmuş bir bebeği tasvir etmektedir ve bebeğin sağında ve solunda biri erkek diğeri dişi iki kişi yeni gerçekleşen doğum olayını kutlamaktadırlar²⁹². Bu figürlerin kolları yukarı doğru kalkık, bacakları her iki yana açık olduğu için olasılıkla dans etmektedirler. Bu sahnede kenar kısımlarda tanımlanamayan bezemeler mevcuttur.

Ele geçen farklı bir kireçtaşı levha üstünde antropomorfik ifade “T” şekilli dikilitaşa ait olduğu anlaşılmıştır (Çiz. 19). Oldukça hareketli olan bu sahne de olasılıkla bir av sahnesi işlendiği düşünülmektedir²⁹³.

Bulunan bir başka heykelcik parçası da oldukça geniş kalçalı bir kadın tasvirinin betimlendiği kilden örnektir (Res. 108). Yüksekliği 2,1 cm. olan kil heykelcik oturur pozisyonda ve kırıktır²⁹⁴ (Çiz. 20).

---

²⁹⁰ Schmidt, *Tas Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, s. 81.

²⁹¹ Hauptmann, “The Urfa Region”, s. 100.

²⁹² Sevin, *Anadolu Arkeolojisi*, s.34.

²⁹³ Hauptmann, “Nevali Çori”, s. 442.

²⁹⁴ Hauptmann, “Nevali Çori”, s. 293.

Başka bir kil erkek heykelciğin de baş kısmı eksiktir ve ayakta yapılmıştır (Res. 109). Vücut detayları belli olmayan eserin bacakları ve ayakları tasvir edilmiştir ancak vücut detayları genel olarak verilmemiştir. 5,6 cm. yüksekliğinde olan heykelciğin karın bölgesinde, bir leopar postuna benzeyen kemer ya da kuşak betimi mevcuttur²⁹⁵ (Çiz. 21).

Ele geçirilen bir diğer kil heykelcik parçasının kolları göbek hizasında birleştirilmiştir. Olasılıkla kolları arasında çocuk benzeri cisim tutmaktadır. Vücut uzuvları tam olarak yapılmamıştır ve kalça bölümü geniştir²⁹⁶ (Çiz. 22).

Nevali Çori'de bulunan başka bir başı olmayan kil heykelciğin de göğüsleri belirgin ve dolgun betimlenmiştir. Kollar göbek hizasında buluşturularak kollarıyla bir şey tutmaktadır. Muhtemelen çocuktur (Çiz. 23). Vücut detayları çok belirtilmeyen heykelciğin kalçaları geniş yapılmıştır²⁹⁷.

Başka bir kil heykelcik ise diğer heykelciklere göre yüz ve vücut hatları olarak detaylı betimlenmiştir ve kalçaya doğru genişler. Oturur pozisyonda betimlenen heykelciğin karın bölgesindeki yuvarlak şekil çocuk, doğurganlık veya hamileliği temsil ediyor olabilir (Çiz. 24). Uzuvlarının detayı verilmeyen bir diğer kil heykelciğin göğüsleri aplike olarak yapılmıştır. Stilize işlenen eserin bacakları kırıktır ancak kalçaları geniş verilmiştir²⁹⁸ (Çiz. 25).

Parça olarak bulunan başka bir heykelciğin özellikle cinsel organını açıkta bırakan bir kuşak ya da kemer taktığı görülmektedir. Belden aşağısı işlenmemiştir ve bacakları da kırıktır²⁹⁹ (Çiz. 26).

Ele geçirilen bir diğer erkek heykelcik parçasının gövdesinin üst bölümü yoktur. Ayakta durur ve tamamen çıplak bir şekilde işlenmiştir³⁰⁰ (Çiz. 27).

Bulunan başka bir erkek heykelcik de parça halindedir. Vücudunun bel bölümü ve belinden aşağısı yapılmıştır ve bacakları kırıktır. Heykelciğin cinsel organı

---

²⁹⁵ Harald Hauptmann, "Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem", *1998 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara 1999a, ss. 117–154.

²⁹⁶ Michael Morsch, "Magic Figurines? Some Remarks About the Clay Objects of Nevali Cori", in: H.G.K. Gebel, Bo Dahl Hermansen and Charlott Hoffmann Jensen. (Hrsg.) *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic*. (Berlin: ex oriente, 2002) SENEPSE 8, 2002, s. 153.

²⁹⁷ Morsch, "Magic Figurines? Some Remarks About the Clay Objects of Nevali Cori", s. 155.

²⁹⁸ Bildirici, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı*, s. 79.

²⁹⁹ Bildirici, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı*, s. 79.

³⁰⁰ Morsch, "Magic Figurines? Some Remarks About the Clay Objects of Nevali Cori", s. 155.

³⁰⁰ Bildirici, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı*, s. 79.

belirgin bir şekilde yapılmıştır ancak kırıktır. Belini saran kemer veya kuşak benzeri bir kıyafet vardır³⁰¹ (Çiz. 28).

1.6.10. İnanç Sistemi

Nevali Çori inanç sisteminde merkezdeki kült binası bilgi vericidir. Buradaki yontularda etkileyici kabartmalar bulunmaktadır. T şeklindeki dikilitaşları insan betimlemeleri, heykelleri gibi antropomorfik eserlerde daha çok şamanistik bir dünya görüşü çerçevesinde atalar, cinler ve ruhlar temsil ettiği düşünülmektedir. Bu döneme ait saptanan önemli bir ritüel uygulama olasılıkla binlerce sene sonra MÖ 4. binde Aşağı Mezopotamya’da ortaya çıkan bir geleneğin öncüsüdür. Nevali Çori’de çağdaşı bazı kentler gibi anıtsal kült yapısının doldurularak gömüldüğü görülmektedir. Yapıların bilinçli bir şekilde, birçok yerleşmede benzer özelliklerle gömülmesi işleminin benzer bir ritüelle bağlantılı olduğunu düşündürmektedir. Bu etkinlikler, yapıların kurulmasında dini törenle kutsandığını, terk edilme aşamasında ise yapıların gömüldüğü ve bazı örneklerde ayrıca yakılarak terk edildiğini göstermektedir³⁰².

Kült Yapısında ele geçirilen T şeklindeki dikilitaşlar da el ve kol betimlemeleri olması tıpkı Göbekli Tepe’deki gibi T şeklindeki bu dikilitaşların kutsal insanları belki de tanrıları sembolize edip Neolitik Çağ’ın dini inancını yansıtmaktadır.

Nevali Çori’de Tabaka I, II ve III, IV ve V’de bulunan gömüler kabaca bize bölge halkının ölümden sonra yaşam inancına sahip olduklarını göstermektedir. Gömü şekillerinin de hoker pozisyonunda olmaları Neolitik Çağ’da görülen karakteristik gömü pozisyonudur. Mezarlarda ölü hediyesi olarak çakmaktaşıdan uzun bir dilgi ve taş ele geçirilmiştir. Tabaka I’de Konut 25’de bulunan başsız ele geçirilen iskelet Neolitik Çağ ve sonraki dönemlerde yine karşımıza çıkan bir uygulamadır. Göbekli Tepe D Yapısındaki dikilitaşlardan birinde de başsız bir insan tasviri mevcuttur. Bu uygulama gelenek yahut sembolik anlam içeriyor olmalı.

³⁰¹ Morsch, “Magic Figurines? Some Remarks About the Clay Objects of Nevali Cori”, s. 155.

³⁰² Ali Umut Türkcan, “Yerleşim Arkeolojileri Serisi 3/ Güneydoğu Araştırmaları Sempozyumu”, *Barınaktan Tapınağa: Yukarı Mezopotamya Neolitik Dönem Tapınak Yapıları ve Gelişimi*, Burcu Erciyas (Edt.), Ege Yayınları, İstanbul 2010, ss. 17-18.

Nevali Çori’de bulunan bir saçsız başın arkasında betimlenen yılan figürü de Neolitik Çağ’da Körtik Tepe’de, Göbekli Tepe’de, Çayönü’nde sıklıkla kullanılır. Sonraki çağlarda sağlık tanrısı Hygeia’nın sembolü olarak karşımıza çıkan yılan figürü Neolitik Çağ insanının inanç dünyasında önemli bir yere sahiptir. Yılanın tehlikeli olması, kışın uykuya yatarak öldü sanılıp havaların ısınmasıyla hareketlenmesi, deri değiştirmesi muhtemelen söz konusu çağ insanında hayranlık, korku ve saygı uyandırıyor olabilir.

Nevali Çori’de bulunan kil heykelcikler ve kireç taşı plaka üzerinde yer alan betimlemelerde hamilelik vurgusunun yapıldığı dikkatleri çekmektedir. Figürinlerde kadınlar geniş kalçalı işlenmiştir. Kadınlık özelliklerinin ön plana çıkması bir inanç sisteminin ipuçları olmalıdır. Ş. Aydınğün’e göre ise, “Bu çağda birdenbire artan insan heykelcikleri, özellikle de hamile gibi şişkin karınlı çıplak kadın betimlerinin artması, bilim adamlarınca çeşitli yorumlara neden olmuştur. Bunlardan en fazla kabul edileni “toprak ve kadının” özdeşleştirilmesidir. Toprağın bahar ve yaz aylarında verimliliğinin artması ve sonrasında kışın yok olup tekrar canlanması (verimlilik ve yok oluş) döngüsünün, kadın bedeniyle sembolize edilmesi o çağlar için yaygın bir inanç sistemi olmalıdır. Çünkü tıpkı topraktaki gelişmeler gibi, tohum atıldıkça doğuran ve kendi soyunu yaratabilen ayrıca, yarattığı insanı sürüyle büyütüp besleyebilen kadın bedeni, inanılmaz bir gizemi taşımaktadır³⁰³. Bu noktada son Kutsal Kitap Kur’an da Bakara suresi 223. Ayette “ Kadınlarınız sizin tarlanızdır,..”³⁰⁴ ifadesi sembolik manada aklın yolu birdir düşüncesini çağrıştıran İslam inancında da benzeri düşünceyi gözler önüne serer.

1.6.11. Karşılaştırma

Nevali Çori Kült Yapısının üç tarafı taş bir seki ile çevrilmiştir ve giriş merdiveninin hemen karşısına denk gelecek şekilde içinde in-situ heykeliyle birlikte bulunan bir nişe sahiptir. Göbekli Tepe’de ise, ortaya çıkarılan dört tane dairesel tapınak yapısından birinde C yapısında, karşılıklı yerleştirilmiş aslan benzeri iki hayvan heykeli ile başlayan bir giriş koridoru, dromos görülür. Bazı kutsal yapıların tabanlarında ise, üzerlerinde sunu ve libasyon yapıldığının kanıtları olarak düşünebilecek sıvı kalıntıları tespit edilmiştir. Bu durum Çayönü’ndeki kamusal

³⁰³ Şengül Aydınğün, “Yerleşik Hayat Öncesi Yaratan Beden: Pre Settlement the Creative Body”, *Tunç Çağı’nın Gizemli Kadınları*, YKY, İstanbul 2005, s. 16.

³⁰⁴ Kuran’ı Kerim, Bakara Suresi, Diyanet Meali, <https://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf>, 12.04.2019.

yapılardan biri olan Sekili Yapı içinde bulunan bir kanal ile teyit edilir. Çayönü'nde, Kafataslı Yapının avlusunda ölü gömme törenleri için yapıldığı tahmin edilen altar benzeri bir platform vardır. Bin yıllardır geniş bir coğrafyada görmeye alışık olunan kutsal ve törensel sembollerden biri olan boğa başı figürü ise, Hallan Çemi'deki kamusal yapının duvarına asılmış, Göbekli Tepe'de ise stellerin üzerlerindeki kabartmalarda betimlenmiştir. Hallan Çemi'deki kamusal yapıların tabanlarında öğütme taşları gibi günlük işlere ait buluntular ele geçmemiştir³⁰⁵. Nevali Çori'deki Kült Yapısı ve Çayönü'ndeki Saltaşlı Yapı, Kafataslı Yapı ve Terrazzo Yapı gibi tek bir geniş avlu şeklinde ve genellikle dikdörtgen ya da kareye yakın bir planda inşa edilmeye başlanmışlardır.

Nevali Çori'de yer alan T şeklindeki dikilitaşları Göbekli tepe Tapınak yapılarında da görürüz.

Nevali Çori'deki kült uygulamalarında kuşlar ile gizemlerin özel bir anlam ifade ettiğini pek çok betim örneği ortaya koymuştur. Kuşlar ve insanların betimlendiği heykellerin yanı sıra, teması tamamen insan olan fakat yine bu dönemin anlaşılmalrı arasında yer alan insan yontuları da, hem Nevali Çori hem de Göbekli Tepe için önemlidir. Bu heykellerde en dikkat çekenlerden birisi, üst kısmı hoker biçimli bir insani yaratığı temsil ediyor olup, kollarını öne uzatarak apış arasına almıştır. Kafası oldukça modelize edilen bu heykelin, göz yuvalarının belirgin çukurluğu burada başka bir materyalden süsleme taşınmış olabileceğini düşündürmektedir. Arkasında uzun dökümlü saçlarının çaprazlama oyuk çizgilerle verilmiş olması, kuşların kanat işlemelerinde de dikkat çekmektedir.

1. 7. Mezraa Teleilat

1.7.1. İdari Konum

Mezraa Teleilat Höyüğü, Şanlıurfa'nın Birecik İlçesi'nin 7 km. güneyinde Mezraa Beldesi sınırları içinde yer almaktadır³⁰⁶.

---

³⁰⁵ Özdöl, "Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu'da Din ve Sosyal Yapı", ss. 181-182.

³⁰⁶ Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, Mehmet. Özdoğan/ Nezh Basgelen (Edt.), İstanbul 2007a, s. 189.

1.7.2. Jeomorfolojik Konum

Höyük Orta Fırat Bölgesi'nde Fırat Nehri'nin sol yakasındaki en alçak kıyı taraçasında bulunmaktadır³⁰⁷. Tepe ortalama 350x150 m. boyutlarındadır³⁰⁸. Mezraa Teleilat Akeramik Çağ'da yoğun yerleşim görülen Verimli Hilal'in Kuzeyinde yer almaktadır.

1.7.3. Kazı Tarihçesi

Mezraa Teleilat ilk olarak 1989 senesinde G. Algaze'nin Kargamış-Birecik Baraj Göl Alanları yüzey araştırmasında bulunmuştur³⁰⁹. Yerleşimdeki kazı çalışmaları, 1999'da Odtü-Taçdam dahilinde, Şanlıurfa Müze Müdürlüğü adına İstanbul Üniversitesi'nden M. Özdoğan başkanlığındaki bir ekip tarafından başlatılmıştır. Baraj projesinde 2000 yılında yapılan değişikliklerle önceleri su altında kalacağı öngörülen höyük, baraj alanı dışında kalmıştır³¹⁰.

1.7.4. Stratigrafi Gelişimi

Höyükte 1999-2004 arası yapılan kazı çalışmalarında Akeramik Neolitik B Çağı'ndan Kalkolitik Çağ'ın başına kadar aralıksız bir tabakalanma süreci ortaya çıkarılmıştır³¹¹. Mezraa Teleilat'da birbirinden ortalama 5.000 yıllık bir boş dönemle ayrılan iki kültürel evre bulunmaktadır. I. evre Demir Çağ, II'den V. Evreye kadar da konumuz kapsamında olan Neolitik Çağ'ı temsil etmektedir. V. Evre Akeramik Neolitik B Orta Çağını kapsar ve höyüğün kuzey ve güney yönünde yapılan sondajlarda elde edilen buluntular ışığında bu tarihlenme yapılmıştır. IV. Evre Akeramik Neolitik B'nin son sürecini içermektedir. Höyüğün kuzey yönündeki derin

³⁰⁷ Necmi Karul, "Addendum to Mezraa - Teleilat", *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm (Edt. By), Archaeology & Art Publications, İstanbul 2011, s. 262.

³⁰⁸ Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat", *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, C. Lichter / S. Gün (Edt.) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007d, s. 450.

³⁰⁹ Yalçın Kamış, *Geç Demir Çağı Mezraa-Teleilat Pişmiş Toprak Astarte Levhalar ve Pers Atlı Figürinleri: Arkeolojik ve Kültürel Bir Değerlendirme*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005, s. 4.

³¹⁰ Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat", *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm (Edt. By), Archaeology & Art Publications, İstanbul 2011, s. 203.

³¹¹ Necmi Karul, Ahmet Ayhan, Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat 2001 Kazıları", *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, (Edt. N.Tuna/ J. Greenhalg/ J. Velibeyoglu), ODTÜ / METU, 2004 Ankara, ss. 57-107.

sondaj çalışması ve batısındaki basamaklı açmada dar bir alanda çalışma yapılmıştır. Akeramik Neolitik B Son olan, IV. Evre’de, yakındaki Akarçay Tepe ve civarındaki pek çok yerleşim yerinden biliniyor olmasından dolayı kazı ekibi tarafından üzerinde fazla durulmamıştır³¹². III. Akeramik Neolitik ve Keramikli Neolitik Geçiş Sürecini kapsamaktadır. Bu evre bilindiği kadarıyla IV. Evreyle aynı alanda onun dolguları üzerinde gelişme göstermiştir. III A ve III B olarak ikiye ayrılmıştır. III B Evresi ortalama 80 cm. kalınlığında peş peşe sıralı siyah ve açık renkli küllü alanlardan oluşan, çokça yanık parça kapsayan dolgularla oluşmuştur. III A evresi ana hatlarıyla III B’nin devamıdır. II. evre A, B ve C olmak üzere üç gruba ayrılmıştır. II C evresi Keramikli İlk Neolitik Çağı kapsamaktadır. Bu evre üç alt aşamaya ayrılmıştır. Mezraa Teleilat II. C evresi, Kuzey Suriye’de Bukras, Tell Asvad, Damişria, Sabi Abyad, Kashkashok, Magzaliah, Umm Dabaghiyah, seker Al-Aheimar gibi yerlerden bilinen ve bazen İlk Çanak Çömlekli Evre ara sıra da Proto-Hassuna olarak isimlendirilen çağı temsil etmektedir. II B Evresi de Çanak Çömlekli Orta Neolitik Çağı yansıtmaktadır. Bu evrenin üç alt evresi mevcuttur. II B 3 ve II B 2 mimariden II B 1 çanak çömlek buluntularıyla tarihlendirilmiştir³¹³. Genel itibariyle II B evresi, Yakınoğu’nun Hassuna çağını yansıtmaktadır. II A Evresi Çanak Çömlekli Son Neolitik Çağı temsil etmektedir³¹⁴.

1.7.5. Mezarlar

Mezraa Teleilat’da II B evresine ait iki yapıda yanmış hayvan iskeletleriyle karşılaşmıştır³¹⁵. Yapılardan bir tanesi, dikdörtgen formunda açık avlunun ortasında bağımsız bir mekandır. Bahsi geçen yapıda tabana düzgün bir şekilde yatırılmış olan dört tanesi yetişkin altı adet domuz iskeleti ele geçirilmiştir. İkincisi ise hücre planlı iki yapı arasında bulunan bir alanda yer alan keçiler ve bunların hemen önündeki bir insan iskeletidir³¹⁶. Başlangıçta bu konutun hayvanlarıyla beraber bir yangın esnasında sahibinin de kaçamadığı bir ağıl olduğu sanılmış olsa da, yapılan

³¹² Özdoğan, “Mezraa Teleilat”, s. 190.

³¹³ Güner Coşkun, “Obsidian Assemblage of Mezraa Teleilat: Evidence of Cultural and Chronological Continuation from Late Pre-Pottery Neolithic to PotteryNeolithic”, *Neo-Lithics* 2/07, 2007, s. 37.

³¹⁴ Necmi Karul, Ahmet Ayhan, Mehmet Özdoğan, “2001 Yılı Mezraa Teleilat Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIV*. TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, ss.159–167.

³¹⁵ Gülçin İlgezdi, *The domestication process in Southeastern Turkey: The Evidence of Mezraa-Teleilat*, (Doktora Tezi), Eberhard-Karls-Universität Tübingen / Yurtdışı Enstitüsü, 2008, s. 8.

³¹⁶ Özdoğan, “Mezraa Teleilat”, s. 214.

incelemede keçi iskeletlerinin çoğu kemiğinin eksik olduğunun görülmesinden dolayı bu tez çürütülmüştür; muhtemelen her iki yapıda bulunan iskeletler bina adağı olarak bırakılmış olmalıdır³¹⁷.

1.7.6. Totemler ve Ritüel Nesneleri

Mezraa Teleilat'ın III b evresiyle beraber önceki evrede karşımıza çıkmayan yumuşak kireçtaşından yapılan fallus heykelciklerinin bulunması önemlidir³¹⁸ (Res. 110) Falluslar merkezde ele geçirilen heykelciklerle aynı tarzda işlenmişlerdir. Sayısı 400 üzerindedir³¹⁹, ancak bunlardan 164'ü daha itinalı olarak tam bir fallus olarak bitirilmiştir. Boyutları ortalama 12,25 cm. ile 2 cm. arasında değişiklik göstermektedir. Falluslar tek olarak işlendiği gibi az sayıda üçlü ve dörtlü Falluslar olarak da bulunmuşlardır (Res. 112).

Fallusların bölgede örneklerine rastlanmamış olması dikkate değerdir. Akeramik yerleşmelerde fallus betimlemelerine karşılaşılmış olmasına rağmen Mezraa Teleilat'daki gibi çeşitli, farklı ve sayıca çok değildir³²⁰.

1.7.7. Heykel ve Figürinler

Mezraa Teleilat'da IV. Evrede yani Çanak Çömleksiz Neolitik B olarak değerlendirilen tabakadaki buluntu topluluğunda kilden ve kemikten yapılan hayvan heykelcikleri mevcuttur. Aynı tabakada bir tane de steotopik kadın heykelciği bulunmuştur³²¹.

Mezraa Teleilat'ın III B evresinde de önceki evrede karşılaşılmayan yumuşak kireç taşından yapılan insan heykelcikleri ele geçirilmiştir. Sayıları 90'ı bulan heykelciklerin gelişigüzel yapıldıkları, kötü şekillendirildikleri görülür. Heykelciklerin önemli bir kısmının yüzeyi düzeltilmemiştir (Res. 113). Heykelciklerin tam olarak özellikleri dikkatlice bitirilmiş olanlarından

---

³¹⁷ İlgezdi, *The domestication process in Southeastern Turkey: The Evidence of Mezraa Teleilat*, s. s. 117.

³¹⁸ Özdoğan, "Mezraa Teleilat", s. 209.

³¹⁹ Bildirici, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı*, s. 36.

³²⁰ Nergiz, *Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*, s. 33.

³²¹ Sümer, *Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*, s. 274.

anlaşılmaktadır³²². Bu heykelcikler içinde en önemli grubu kolçaklı koltuk tipi bir yere, arkaya doğru eğilmiş şekilde oturmuş ve bacakları önde birleştirilmiş olanlardır³²³ (Res. 115). Kollar genelde bariz bir çıkıntı oluşturarak öne doğru bir kadının göğüslerini vurgulayacak tarzda uzatılarak betimlenmişlerdir. Heykelciklerin birçoğunda da itina ile betimlenen fallik çıkıntılar erkekliklerini ifade eder. Başları ve yüzleri detaylı olarak işlenirken vücutları öyle değildir. Heykelciklerin yüzleri dörtgenimsi ve düz, gözler yuvarlak, burun da çıkıntı şeklinde yapılmıştır³²⁴ (Res. 116). En dikkatli yapılan heykelciklerin göz çevrelerinin dahi çizgilerle kabartılarak vurgulandığı görülür. Heykelciklerin altlarının arka kısımları sivriltilerek yapılmıştır ve düz değildirler. Olasılıkla bir yere örneğin duvara monte edilmiş olmalıdır. İkisinin yüzeyinde kırmızı boya izlerine rastlanmıştır. Bu durum da süsleme unsurlarının kullanıldığını göstermektedir³²⁵.

Merkezde ele geçirilen bir başka grup figürin de hayvan heykelciklerine aittir³²⁶. Neolitik Çağ'da gördüğümüz koyun, domuz, yabani inek şeklinde yapılan figürinlerin ritüel amaçla kullanılması olasıdır.

Mezraa Teleilat heykelcikleri, bölgenin ve çağdaş Neolitik merkezlerinin geniş heykelcik buluntularına rağmen biçimleri ve oturuş pozisyonlarıyla farklılık göstermektedir³²⁷.

1.7.8. İnanç Sistemi

Mezraa Teleilat'ın inanç sistemi hakkında bilgi veren kuşkusuz kilden yapılmış oturur durumda erkek heykellerini imgeleyen buluntularıdır. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Akeramik Neolitik Çağ'a tarihlenen diğer yerleşmelerden bildiğimiz inanç sisteminin, bu yerleşmede de devam etmekte olduğu görülür.

Göbekli Tepe'de dikkati çeken fallus betimlemeleri Mezraa Teleilat'da daha dikkat çekici bir boyutta ve yoğunlukta karşımıza çıkar. Neolitik Çağ ve çok sonraki dönemlerde Anadolu'da Klasik Çağ'da Tanrı Priapos ve Bes olarak bereket tanrısı

³²² Özdoğan, "Mezraa Teleilat", s.190

³²³ Mehmet Özdoğan, "Mezraa Teleilat", *12000 Yıl Önce "Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı" Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007b, s. 99.

³²⁴ Sumer, *Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*, s. 273.

³²⁵ Özdoğan, "Mezraa Teleilat", s. 192.

³²⁶ İlgezdi, *The domestication process in Southeastern Turkey: The Evidence of Mezraa Teleilat*, s. 164.

³²⁷ Özdoğan, "Mezraa Teleilat", s. 450.

olarak tapınılan tanrıların en erken örneklerini hatırlatır. Dolayısıyla Mezraa Teleilat'da da ele geçirilen çokça fallus betimlemelerinin yerlilerin inanç sisteminde bereketi sembolize etmesi olasıdır.

Mezarlardan ele geçirilen yanmış hayvan iskeletleri keza Neolitik Çağ'ın yaygın geleneklerindedir.

1.7.9. Karşılaştırma

Mezraa Teleilat'ın hücre tipi yapıları Çayönü Hücre Planlı yapılarına benzer. Merkezde bulunan çok sayıdaki fallus da Göbekli Tepe'de betimleme olarak karşımıza çıkar. Özellikle Göbekli Tepe'de sade insan değil dikilitaşlardaki hayvan betimlemelerinde de erekte olmuş erkek hayvanların fallusları vurgulanmıştır.

Çayönü'nde yoğun olarak görülen ve Hallan Çemi, Göbekli Tepe merkezlerinde görülen Neolitik Çağ'a özgü yanmış hayvan iskeletlerine Mezraa Teleilat'da da rastlarız.

Birçok Akeramik Neolitik Merkezde Körtik Tepe'de, Akraçay Tepe, Nevali Çori ve az da olsa insan ve hayvan figürinlerini Mezraa Teleilat'da da görürüz.

1.8. Akarçay Tepe

1.8.1. İdari Konum

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde, Fırat Nehri'nin batı yakasında Şanlıurfa'nın Birecik İlçesi'ne Bağlı Akarçay Köyü sınırları içinde yer almaktadır³²⁸.

1.8.2. Jeomorfolojik Konum

Fırat Nehri'nin batısında, Akarçay Deresi ya da Su Deresi olarak bilinen derenin hemen güneybatısında alüvyon toprağa sahip bir ovada bulunan Akarçay Tepe, doğu-batı hizasında 350, kuzey-güney yönünde 150 m. boyutlarında çift tepeli yayvan şeklinde bir höyüktür³²⁹. Bereketli topraklar olarak da bilinen Verimli

³²⁸ Makoto Arimura. vd., "A New Neolithic Settlement in The Urfa Region: Akarçay Tepe, 1999", *Anatolia Antiqua* VIII, 2000b, s. 227.

³²⁹ Makoto Arimura vd., "Akarçay Tepe Kazısı 1999", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, s.181-191.

Hilal'in hemen kuzeyinde yer alan höyük, coğrafi konumundan ötürü, tepelikleriyle, alüvyon ovasıyla ve dağ eteğinde yer almasıyla birlikte Fırat Vadisi'nde bulunmasından dolayı ayrıcalık arz etmektedir.

1.8.3. Kazı Tarihçesi

Akarçay Tepe'de ilk dönem çalışmaları İstanbul Üniversitesi Prehistorya Anabilim Dalı'ndan bir ekip tarafından 1998 yılında "İlusu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi" kapsamında yüzey araştırmasıyla başlamıştır. 1999-2002 yılları arasında Şanlıurfa Müze Müdürlüğü başkanlığı ve TAÇDAM'ın mali desteğiyle, N. Balkan-Atlı ve M. Özbaşaran'ın bilimsel danışmanlıklarında kurtarma kazıları olarak devam etmiştir. Karkamış Baraj yatağı ve çevresindeki değişikliklerle höyük baraj alanı dışında kalmıştır. Bu süreçten sonra Karkamış Kurtarma Projesi'nin sonlanmasıyla mali destek kesilince, planlanan çalışmalar yarım kalmıştır³³⁰. Höyükte 2005-2007 yılları arasında kısa bir çalışma gerçekleştirilmiş³³¹, 2009 yılında ise sadece atölye çalışması yapılan Akarçay Tepe'de kazı çalışmaları uzun bir aradan sonra 2015 yılında yeniden başlanmış³³² daha sonra bölgede meydana gelen güvenlik problemleri dolayısıyla çalışmalara ara verilmiştir.

1.8.4. Stratigrafi Gelişimi

Kazı sonuçlarından elde edilen ilk verilere göre höyük, Yakınoğu Neolitik Terminolojisine göre Çanak Çömleksiz Neolitik B'den, Çanak Çömlekli Neolitik Çağ'a kadar aralıksız yerleşim görmüştür³³³. Akarçay Tepe'de en erken yerleşme, ızgara planlı yapılarla bilinen MÖ 8000'inlerin başına, Orta PPNB çağın sonuna

---

2000b, s. 181.

³³⁰ Çiler Altınbilek-Algül vd., "Akarçay Tepe 2015 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 38/3, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2016, s. 204.

³³¹ Güneş Duru, *Tarih öncesinde insan-mekan, topluluk-yerleşme ilişkisi: MÖ 9. bin sonu - 7. bin başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe / Human-space, community-settlement in prehistory: End of the 9th - beginning of the 7th mil.BC Aşıklı and Akarçay Tepe*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013, s. 114.

³³² Altınbilek-Algül vd., "Akarçay Tepe 2015 Yılı Çalışmaları", s. 204.

³³³ Mihriban Özbaşaran ve Güneş Duru, "Akarçay Tepe, A PPNB and PN Settlement in Middle Euphrates-Urfa", *The Neolithic in Turkey New Excavations & New Research / The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology & Art Publications, İstanbul 2011, s. 166.

tarikhlenmektedir. Peşinden gelen evre son Akeramik B'dir, Bir sonraki evre, Akearmik Neolitik'ten Keramikli Geçiş Evresi olarak bilinen süreçtir. Akarçay Tepe'de MÖ 8000'lerde kurulan yerleşme, MÖ 6200/6000'lere dek aralıksız sürmüştür³³⁴.

1.8.5. Kutsal Alanlar

Akarçay Tepe'de yapılan Neolitik Çağ B evresi için belirleyici olan sembolik öğeler, ölü gömme geleneklerini aydınlatacak buluntular, kireç tabanlı yapılar gibi özel işlevli yapılar ve yapı öğeleri henüz açığa çıkarılmamıştır³³⁵. Ancak Akeramik Neolitik Çağ'ın en eski evresi Orta Akeramik Neolitik B'ye tarihlenen, kerpiçten ızgara planlı M binası ile hemen güneyinde yer alan dörtgen planlı bir başka yapıda olan L binasının tabanında kireç tabanlı, etrafı kireç taşlarıyla belirlenmiş bir yapı ögesi bulunmuştur. Küllü ve yanıklı bina dolgusunda ve çevresinde az miktarda çakmaktaşı ve hayvan kemiği, buna karşılık çok sayıda kireçtaşı kap, öğütme ve ezgi taşları bulunmuştur. Daha sonra kaldırılan bu yapıların altında, açmanın neredeyse genelini kaplayan alanda taş grupları, çukurlar, küllü alanlar ve özellikle kemik ve çakmaktaşı açısından zengin bir alan meydana çıkarılmıştır. Bulunan bir obsidyen ışlık alanında 1200'den fazla parça ele geçirilmiştir. Bu mekanın güneyinde yer alan ve kronolojik olarak 27 X açmasındaki tabakaları takip eden 26-27 U açmalarındaki çalışmalar, Son Akeramik Neolitik B'de özellikle Yukarı Fırat Bölgesi'nde yaygın olarak görülen hücre planlı yapılar üzerinde yoğunlaşmıştır. Bugüne kadar taştan üç yapı ile temsil edilen hücre planlı olarak değerlendirilebilecek yapılarla aynı planda, fakat bu defa kerpiçten yapılmış bir yapı, yaklaşık 1.0 m.'den fazla yüksekliğindeki duvarlarıyla oldukça iyi korunagelmiş şekilde meydana çıkarılmıştır. T-yapısı, yassı kireçtaşlarından oluşan bir temel üzerine kerpiç bloklardan inşa edilmiştir, bütün iç duvarları ince beyaz kil sıva ile sıvalıdır, incelendiği kadarıyla bazı yerde üç defa yenilenmiştir; taban sıvaları ise duvar sıvaları gibi özenli değildir³³⁶. Yapının planı, ortada büyükçe ana mekân çevresine sıralanan küçük odalardan oluşur. Toplam 11

³³⁴ Mihriban Özbaşaran, "Akarçay Tepe", *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanın En Eski Anıtları*, C. Lichter, S. Gün (Edt.) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007a, s. 102.

³³⁵ Miquel Molist, "Akarçay Tepe", *Türkiye'de Neolitik Dönem* Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen (Edt), İstanbul 2007, s. 186.

³³⁶ Mihriban Özbaşaran ve Eyüp Bucak, "Akarçay Tepe 2005", *Kazı Sonuçları Toplantısı XXVIII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2006, s. 188.

mekânı ortaya çıkarılan binanın batısı üst tabaka faaliyetleri ile bozulmuştur. Yapı simetrik bir plan göstermekle birlikte, iki kanattaki mekânların büyüklükleri ve sıralamaları aynı değildir. Tüm bunlar incelendiğinde özen gösterilerek yapılan bu binaların Çayönü örneğindeki gibi ve Göbekli Tepe'deki kireç sıvanan yapılar düşünüldüğünde bu yapılarda dini törenlerin de yapılma ihtimalini doğurur.

1.8.6. Heykel ve Figürinler

Akarçay Tepe'de toplamda 103 insan ve hayvan heykelciği bulunmuştur. Tez kapsamımız Akeramik Çağ'ı içine aldığı için, bu tabakadaki heykelcikler konu edilmiştir. Figürinlerden 21 tanesi Geç Akeramik Neolitik B tabakalarında bulunmuştur. Ayrıca Akeramik Neolitik Çağ'dan keramikli Neolitik Çağ'a Geçiş Süreci'ne, tarihlenen tabakalarında bulunmuş, üç adet, hayvan biçimli figürine benzeyen minyatür kap bulunmuştur³³⁷ (Res. 117). Kaplardan ilki tamamına yakın olarak, batı konisindeki 19 F açmasında; ikinci kap da doğu konisindeki 28 X açmasında yarısından fazlası korunmuş halde bulunmuştur. Üçüncü ise doğu konisinde yer alan 29 V açmasındaki BH yapısının dolgusu içerisinde kap daha işlenme aşamasındayken yarım kalmış bir şekilde ele geçmiştir (Res. 118). Kaplardan ikisi, olasılıkla küçükbaş bir hayvanı, diğeri ise farklı bir hayvanı temsil eder³³⁸. Üç figürinin de baş, boyun gibi betimleyici unsurları ya hiç yapılmadığı için ya da sağlam bir şekilde ele geçirilmediği için hangi hayvan oldukları net değildir³³⁹. No 1'in gövdesinin iki tarafı birbirinin aynı, yani simetrik değildir. Bir taraf düz iken diğer yanındaki arka ayağın üst bölümü kabartılarak, kalın bir but görünümü verilmiştir. Arka ayakları birleşik olan hayvanın ön ayakları ise küçük bir ayrımla belirtilmiştir. Hayvanın boyun kısmı ise bir tutacağı andırır. Baş kısmı, sonradan kırıldığı izlenimi yaratır, çünkü boynunun bittiği yer açık veya düzeltme yapılmadan, kabaca bırakılmıştır. 2 numaralı örneğin de boyun kısmı bir çıkıntıyla gösterilmiştir, ancak başı yoktur. Genişleyen gövdesi ve nispeten dar arka tarafı ile 1 ve 3 numaralı örneklerden farklı bir hayvanın betimlendiği açıktır. 2 numaralı örnekteyse hayvanın başı hiç işlenmemiş, boyun kısmı ise kısmen şekillendirilmiştir. Yöntem olarak, her

³³⁷ Heval Bozbay, "Neolitik Dönem Akarçay Tepe (Şanlıurfa) Yerleşmesinin Hayvan Figürinleri", *Anadolu Sohbetleri XII*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü 2013, s. 178.

³³⁸ Duru, *Tarih öncesinde insan-mekan, topluluk-yerleşme ilişkisi: MÖ 9. bin sonu - 7. bin başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe / Human-space, community-settlement in prehistory: End of the 9th - beginning of the 7th mil.BC Aşıklı and Akarçay Tepe*, s. 250.

³³⁹ Bozbay, "Neolitik Dönem Akarçay Tepe (Şanlıurfa) Yerleşmesinin Hayvan Figürinleri", s. 179.

üç örnek de küçük bir kireçtaşı bloğun çakmaktaşıdan bir dilgiyle kazınması suretiyle şekillendirilmiştir. Kapların hem iç kısmında (haznesinde) hem de iki yanında bu kazıma izleri belirgindir. 1 numaralı kabın haznesi, çizgisel yarım dairelerle oluşturulmuştur (Res. 119). Tüm gövdedeki kazıma izlerinin dışında, gövde, boyun ve bacak kısımlarında, yine çakmaktaşı bir dilgiyle yapıldığı anlaşılan derin kesik izleri belirgindir. Bu kesik ve çiziklerin bir kısmı şekillendirmeye yönelikse de bir kısmının şekillendirme amacıyla yapılmadığı bellidir. Kabın son şekli, ne olduğu bilinmeyen bir materyalle, tüm yüzeyi açkılanarak verilmiştir. 3 numaralı örnek ise, aynı kap biçiminin yarım bırakılmış/kalmış bir örneğidir (Res. 120). Kireçtaşı bloğun bir yanına yine kazıma yöntemiyle şekil verilmiş, diğer tarafı doğal halde bırakılmıştır. Haznesinde ise yukardan aşağı doğru oyma izleri belirgindir. Muhtemelen bloğun fazlalıkları çıkarıldıktan sonra, 1 numaralı örnekte olduğu gibi, kazınarak ve açkılanarak son şeklin verilmesi tasarlanmıştı, ancak bilinmeyen bir nedenle bu işlem tamamlanamamıştır. Bir heykeltıraşın ön çalışmasını andıran bu örnek, söz konusu kapların yerleşme içerisinde yapıldıklarını gösteren bir “ara form” olması açısından önemlidir. Yine kireçtaşıdan yapılmış 2 numaralı kabın da içinde ve dışında kazıma sonucu oluşmuş derin çizikler ve oyuklar bulunur (Res. 121). Ancak bu çizik ve oyuklar muhtemelen kabın şekillendirme işlemi bittikten sonra yapılmıştır. Ayrıca kap üzerinde çok sayıda doğal çatlak vardır. Kabın dörtte birlik kısmı mevcut değilse de var olan kısmından, yere tam oturacak biçimde düz olmadığı anlaşılır.

1.8.8. İnanç Sistemi

Mezopotamya ve dolayısıyla Güneydoğu Anadolu'nun Neolitiğini anlama bazında Akarçay Tepe'nin bütünde önemli bir rolü mevcuttur. Akeramik Neolitik Çağ'la beraber yerleşimin görüldüğü Akarçay Tepe'nin inanç sistemini merkezde bulunan ve yapılamaya değer görülen havan figürinlerinden anlayabiliriz. Hayvan figürinlerinin Neolitik Dönem insanı tarafından ne amaçla kullanıldığına dair yapılan çeşitli yorumlar arasında en çok ön plana çıkanı, bunların bir tür av büyüünde kullanıldıkları yönündedir. Figürinler üzerindeki kırma, kesme, delme gibi işlemlerin de bu büyü faaliyeti sırasında yapıldığı öne sürülür³⁴⁰. Dolayısıyla

³⁴⁰ Broman Morales, “Figurines And Other Clay Objects From Sarab And Çayönü” *The Oriental Institute Of The Universty of Chicago*, Chicago 1990, s. 60.

olası bir ihtimalle Akarçay'da da bu figürinler dini bir ritüel amaçlı kullanılmış olabilir.

Akarçay Tepe'de Akeramik Neolitik B tabakasında bulunan yapıların kireçle kaplanması bu konutlarda dini veya kutsal törenler yapıldığını düşündürmektedir. Günümüzden yola çıkarak Hindistan'daki bir taşra yerleşmesi Rajasthan'da yapılan bir etnoarkeolojik çalışmada, yılın belirli dönemlerinde ve doğum, ölüm, evlilik gibi törenlerde konut tabanlarının değişik renk ve kalitede sıvandığı gözlemlenmiştir³⁴¹.

Yerleşmede henüz mezar buluntusu, ritüel obje ve ulaşılmadığından inanç sistemini biraz daha aydınlatmak eksik kalacaktır.

1.8.7. Karşılaştırma

Çayönü'nde ve Nevali Çori'de karşımıza çıkan yuvarlak yapı mimarisi ve ızgara planlı yapılar Akarçay Tepe'de de görülür³⁴².

Akarçay Tepe'deki Orta Akeramik Neolitik B'ye ait kaba taş kapların benzerlerine Çayönü'nde de rastlanır. Büyük yassı baltaların benzerleri Çayönü'nün tüm evrelerinde, Nevali Çori'nin İlk/Orta Akeramik Neolitik B'ye tarihlenen en son iki tabakası olan IV ve V. görülür. Çeşitli renkteki taşlardan, daha dikkatli bir işçilikle yapılan küçük boyutlu yassı baltaların örneklerine de Çayönü, Nevali Çori'de rastlanır. Yongalanmış kurs başlığı altında ele alınan Akarçay buluntu grubunun benzerleri Çayönü ve Mezraa Teleilat yerleşmelerinde ortaya çıkarılmıştır.

Akarçay Tepe'de bulunmuş boncuk örnekleri Çayönü, Nevali Çori, Mezraa Teleilat yerleşmelerinde görülür. Bir diğer baskın grup olan fiçi biçimli veya çift konik silindirik olan boncuklar da Çayönü ve Mezraa Teleilat yerleşmelerinden bilinmektedir. Dörtgen biçimli olan ve dikine açılmış bir veya iki deliği bulunan boncuk örneklerine de yine, Çayönü ve Nevali Çori yerleşmelerinde rastlanır.

Körtik Tepe, Çayönü ve Hallan Çemi'de gördüğümüz hayvan figürinlerini Akarçay Tepe'de de görürüz. Bir diğer figürin grubu ise, Mezraa Teleilat yerleşmesindeki örnekleri fallik sembolü ya da "fallus" olarak değerlendirilen gruptu

---

³⁴¹ Nicole Boivin, "Life Rhythms and Floor Sequences: Excavating Time in Rural Rajasthan and Neolithic Çatalhöyük", *World Archaeology* 31, 2000, s. 367.

³⁴² Özbaşaran ve Bucak, "Akarçay Tepe 2005", s. 199.

DEĞERLENDİRME

Neolitik Çağ'dan önceki dönemde Üst Paleolitik Çağ'a ait araştırmalarda Neolitik Çağ boyunca görülen işlemlerin erken örnekleri karşımıza çıkar. Bu örnekler içerisinde henüz avcı toplayıcı olan doğada daha fazla vakit geçiren insanoğlu doğada karşılaştığı, düş ve düşünce dünyasında etkisinde kaldığı hayvanların betimlemelerini yapma ihtiyacı hisseder (Tablo 3). J. Cauvin'e göre MÖ 32.000'lere kadar tarihlendirilen Chauvet Mağarası'nda yapılan duvar resimlerinde seçilerek kullanılan hayvanların bir anlamı vardı ve sadece av hayvanı değil dinsel içerikli simgelerdi. Dolayısıyla mağaralar insanoğlunun en erken kutsal alanıydı³⁴³. Anadolu'daki en eski mağara duvar resmi örnekleri Aydın Beş Parmak Dağları'nda Latmos'da görülür. Çoğunlukla hayvanların betimlendiği Buzul Çağı mağara resimlerinden farklı olarak Latmos kaya resimlerinde insan betimlemeleri ön plandadır. Bunun yanı sıra çeşitli tezyinatlar ve bazı hayvan resimleri de bulunmuştur. Bulunan resimlerde av sahneleri, tarım savaş ve günlük hayata dair betimlemelerin olmaması da oldukça dikkat çekmektedir³⁴⁴ MÖ 6 ve 5 bin yıllarına tarihlenen kaya resimlerini bulan A. Peschlow-Bindokat duvar üzerindeki betimlemelerde bazı insan figürlerinin "T" başlı tasvir edilip Göbekli Tepe ile bağlantısını araştırmaktadır³⁴⁵.

Tez konusu Güneydoğu Anadolu'nun birçok yerinde yapılan kazılar neticesinde Akeramik Neolitik Çağ'da yaşayan toplulukların henüz tarıma başlamamış olmalarına rağmen yer yer yerleşik düzene geçtikleri ortaya çıkmıştır. Zaman zaman yerleşik düzeni tercih etmelerinin sebebi olasılıkla büyük faaliyetler gerçekleştirmek içindi. Bu önemli çalışmaların itici gücü de devasa büyüklükteki Neolitik Kült merkezleridir. Kuşkusuz ilk sıralarda Göbekli Tepe bulunmaktadır. Göçebe olarak yaşayan dönem insanları henüz hayvanları da evcilleştirmemiştir. Ancak büyük inşaat çalışmalarında geçmişten ve günümüzden bildiğimiz üzere fiziki güce ihtiyaç bulunmaktadır. Günümüzde fiziki güç teknolojinin getirdiği büyük araçlarla sağlanmaktadır. Ancak henüz demir ve ürünlerinin içinde olduğu metali de kullanmayan Akeramik Neolitik Çağ insanı beden gücünü kullanmıştır. Üstelik

³⁴³ Jacques Cauvin, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Cambridge University Press, 2000, s. 240.

³⁴⁴ Anneliese Peschlow-Bindokat, "Tarihöncesi Kaya Resimleri Latmos Dağları'ndaki Prehistorik Kaya Resimleri", *İstanbul: Vehbi Koç Vakfı Sadberk Hanım Müzesi* 2006, s. 42.

³⁴⁵ Anneliese Peschlow-Bindokat, "Erken İnsan Resimleri Beşparmak Dağları'nda Tarihöncesi Kaya Resimleri", 20 Nisan 2018, <http://www.latmos-felsbilder.de> adresinden alınmıştır.

tonlarca ağırlıktaki taş blokları yerleştirmek için. Yüzlerce insanın bir araya gelerek ancak hareket ettirebilecekleri bu inşaa unsuru taş kütleleri devasa boyuttaki kült merkezlerinin en önemli yapı elemanlarını oluşturmaktadır. Söz konusu yapı bloklar buldukları yerden taş ocaklarından çakmak taşlarıyla yontularak çıkarılmaktaydı. Çok büyük olan blokların yerlerinden çıkarılma işlemi belki de günlerce aylarca sürmekteydi. Henüz avcı ve göçebe olan gruplar bu çalışmalar esnasında uzun süreli konaklıyorlardı. Blokların herhangi bir kırılma ve bozulmaya uğramaması için oldukça dikkat ve titiz bir çalışma yapmak gerekiyordu. Bu çalışma da tamamen profesyonel bir organizasyon istemekteydi. Organizasyon insan gruplarının aynı anda senkronize bir şekilde çalışmasıyla mümkündür. Elbette bu organizasyonun bir yöneticisi olmalıydı. Bu yönetici grup ya da kişiler de muhtemelen kült merkezlerinin önemli dini görevler üstlenmiş lider olan kişileri idi. N. Çevik'e göre söz konusu bölge Güneydoğu Anadolu dahil, Mezopotamya ve Bereketli Hilal'i de içine alan Harran kültürleri olarak da isimlendirilebilen, İncil'de Aden Bölgesi olarak da geçen yer olabilir ki³⁴⁶ bu bölge dinler tarihinde çok özel bir yerdir.

Güneydoğu Anadolu coğrafyasında Akeramik Neolitik Çağ kapsamında değerlendirilebilecek, avcı- toplayıcı kültürün devam ettiği birçok yerleşim yeri mevcuttur. Neolitik Çağ oldukça karmaşık bir süreçtir. İnsanlığın doğada yaşam mücadelesi verdiği sosyal, teknolojik ve kültürel olarak fenomenolojik olaylar silsilesidir.³⁴⁷Bu karmaşanın sebeplerinden biri de kültürlerin yaşadıkları coğrafyanın, zengin fauna ve florasından kaynakladığı açıktır. Toplayıcılıkla elde edilen besinlerin ve avlanan hayvanların beslenme için yeterli boyutta olduğu bu topraklarda henüz üretime geçilmemiş olması normaldir. Akeramik Neolitik Çağ'da kendinden önceki dönemlerde olduğu üzere bir takım inanç faaliyetleri devam etmiştir. Anadolu'nun genel olarak bütün Neolitik yerleşmelerinde az veya çok inanç nesnelere, tapınak denilebilecek özel yapıları vardır. Söz konusu nesnelere veya mimari unsurlar, insanların hem sosyal açıdan gelişmişliğini, hem de ortak amaçlar adına bir arada hareket ettiklerini açığa çıkarmasından dolayı önemlidir. Toplum arasında olasılıkla hiyerarşik bir düzen mevcuttur. Aynı zamanda dini ve sosyal mimaride dini inançların ikonografi ve heykeller yoluyla ifade edilmesi ve heykellerin yapımında

---

³⁴⁶ Nevzat Çevik, NTV Göbekli Tepe Canlı Yayını, 8 Mart 2019.

³⁴⁷ Adnan Baysal, "Bir Fenomen Olarak Neolitik", *İçinde Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi*. Ö. Çevik ve B. Erdoğan,(Edr.), Ege Yayınları, Tematik Arkeoloji Serisi, Vol. 1. İstanbul 2014, s. 219.

meydana gelen iş bölümü, ancak toplumun birlikte hareket etmesiyle olmalıdır. Bu durum da ilk yerleşik büyük buluşmaların toplu ayinler, şöenler ve bu tip kamu törenleri sonucu olduğu ortaya çıkar. Yukarı Mezopotamya’da Akeramik A ve Akeramik B dönemlerine ait anıtsal kült yapıları yerleşim içerisindeki konumlarına bakıldığında yerleşim yerinden ayrı inşa edildiklerini görmekteyiz³⁴⁸. Bunun yanı sıra Çayönü örneğinde anıtsal kutsal alanların yerleşmenin doğu tarafında konutlarla birlikte inşa edildikleri de görülür. Jerf el Ahmar’da konutlar kutsal alanı dairesel bir biçimde çevreler. Anıtsal yapıların planları incelendiğinde yapıların devasa boyutlu, özenli ve sağlam bir yapı stiliyle yapıldığı zengin bir iç mekan donanımına sahip oldukları fark edilir. Planları da sivil mimariden farklıdır. Genelde Akeramik A ve erken Akeramik B’de dairesel, Akeramik B’de de dörtgen planlı inşa edilirler ki dörtgen yapılar erken tapınak planı megaronu hatırlatır. Kutsal alanların duvarlarında içyapı kült öğeleri, terrazzo tabanları, sekileri, farklı girişleri ve kanal düzenlemeleri de mevcuttur. Sekilerin özenli işçilikleri bu mekanlarda dini törenler yapıldığına işaret eder. Kutsal alanlarda duvara monteli heykel örnekleri karşımıza çıkar.

Nevali Çori ve Göbekli Tepe gibi Neolitik merkezlerde ele geçirilen heykeller, dikilitaşlar toplumun inançlarını açığa çıkaran önemli buluntulardır. Nevali Çori’de yer alan “T” biçimli sütunlar mimari özellikleriyle öne çıkmaktadır. Ancak bu tip sütunlar Neolitik Çağ’da dini yapılarda karakteristik bir özellik olma yolunda karşımıza çıkar (Tablo 4). Göbekli Tepe’de bulunan “T” şeklindeki dikilitaşların farklı yüksekliklerde olması ve birbirine farklı konumları, dikilitaşların mimari anlamda bir çatı taşıyıcı unsuru olmadığını, üzerlerindeki işlemlerle antropomorfik anlamlar taşıdığını ortaya koyar. Her bir dikilitaş bir bireyin şematize temsili olmalıdır. Bu şematize betime T şeklinde dikilitaşlara benzerliğiyle dikkati çeken Adıyaman’da bulunan Klisik Heykeli çok güzel bir örnektir³⁴⁹. Söz konusu heykelcik ortalama 80 cm. boyutlarındadır (Res. 122) (Çiz. 29). Klisik Heykelinin boyutları küçük olmasına rağmen kendisinden çok daha büyük olan örneğin Göbekli Tepe’de 5,5 m. yüksekliğine kadar çıkabilen T şeklindeki dikilitaşların formlarına benzer. Bu benzerliğe yanlardaki kollar ve karnın üzerindeki eller de dahildir. Vücuduna göre oldukça büyük başı vardır ve stilize olarak T şekline benzer. Yüz hatları ince bir şekilde verilmiştir, gözler ve burun izleri betimlenmiştir. Kolları tıpkı

³⁴⁸ Türkan, “Yerleşim Arkeolojileri Serisi 3/ Güneydoğu Araştırmaları Sempozyumu”, s. 224.

³⁴⁹ Jens Notroff, “A Rather Odd Figure: The So-Called Klisik Sculpture From Adıyaman, Turkey”, *Tepe Telegrams*, <https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams> (2019/03/20).

anıtsal dikilitaşlardan bazılarında olduğu gibi örneğin Göbekli Tepe 18 No'lu dikilitaşta görüldüğü üzere (Res. 64) yanlardan bükülerek uzatılmıştır. Heykelin yüzü, özellikle de ön plana çıkarılan burnu, Urfa-Yeni Mahalle'de ele geçirilen Urfa Heykeli'nin (Res. 123) en çok bilinen örnek olabileceği, oran olarak daha gerçek ölçülere yakın ve genellikle gerçek boyutlu insan heykellerinden oluşan bir gruba benzemektedir. Klisik Heykeli'de Urfa Heykeli'ne benzer bir hareket halinde işlenmiş, elleri bedenin alt kısmına doğru uzanmaktadır. Olasılıkla her iki el genital bölgeyi kaplamakta ya da küçük bir oyuğu işaret etmektedir. O çağda söz konusu oyuğa bir fallus da yerleştirilmiş olabilir. Yine 1894 yılında yapılan bir kazıda Yekatarinburg'un yaklaşık 100 kilometre kuzeyinde bir bataklıkta Kilisik Heykeli ve Göbekli Tepe Heykelleri dahil Akeramik Neolitik Çağ'da görülen heykellere benzeyen ahşap bir heykel ele geçirilmiştir³⁵⁰ (Res. 124). Malzemesi bulunduğu bölge açısından farklılık gösteren heykel yapısal ve işleniş tarzı olarak benzerlikler göstermektedir. Özellikle baş ve yüz hatları, göz çukurları, burun ve ağız vurgusunda benzerlikler çok barizdir (Res. 125). Bulunan bu ahşap heykel olasılıkla orijinalinde 5,3 m boyundadır (Res. 126). Geometrik motiflerle birlikte heykelin ön ve arka kısmında sekiz insan yüzü betimi bulunmaktadır. Oldukça istisna bir heykel olan eserin 2014 yılında yapılan bir dizi radyokarbon analiziyle MÖ 9.600 civarında yapıldığı ortaya çıkmıştır. Bu çağda insana benzeyen anıtsal tasvirler yapıldığı bilinen tek yer Göbekli Tepe idi. Ancak her iki yer coğrafi olarak birbirinden oldukça uzak mesafededir. Shigir bataklığı, organik ahşapların korunması için son derece iyi koşullara sahiptir. Göbekli Tepe'de ve Urfa bölgesindeki diğer çağdaş ortamlarda ise anıtsal yapılar üretmek için dayanıklı taş seçilmiştir. Göbekli Tepe'nin ve diğer sitelerin zengin taş sanatı ile göze çarpan oyma teknikleri, ahşap üzerinde de geliştirilmiş olabilir. Akeramik Çağ merkezleri bir şekilde farklı coğrafyalarda olsalar da birbirine benzeyen ürünlerin, yapıların ortaya çıkarıldığını bilmekteyiz. Günümüz şartlarında her türlü iletişim mümkünken söz konusu çağda bildiğimiz bir iletişim şekli henüz bulunmadı. Muhakkak eski çağlarda da insanoğlunun ortak ihtiyaçlarından farklı yerlerde aynı inançlar, benzeri değerler kullanılmış olmalıdır. Herhangi bir iletişim olmadan benzeri davranışı sergilemeyle ilgili yapılan bir çalışmada bu durum biraz daha açıklayıcıdır. K. Keyes'in, The Hundredth Monkey

---

³⁵⁰ Oliver Dietrich, "Tracking Analogies: The Shigir Idol from the Urals", *Tepe Telegrams*, [https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/2tracking-analogies-the-shigir-idol-from-the-urals/0\(19/02/19\)](https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/2tracking-analogies-the-shigir-idol-from-the-urals/0(19/02/19))

isimli bilimsel çalışmasındaki teorisine göre davranışlar belli bir seviyeye geldiğinde oluşan kolektif bilinç bireyler üzerinde aynı ortak davranışların sergilenmesine sebep olabilir³⁵¹. Göbekli Tepe'den oldukça uzak farklı bir coğrafya Afrika Kıtası'nda da daha erken çağlara ait yuvarlak planlı yapılar da bulunmuştur³⁵² (**Res. 127**) . Söz konusu yapılarla ilgili araştırmalar yapan M. Tellingner'a göre Kuzey Afrika' da yer alan bu yuvarlak yapılar da kutsal yapılardır ve dünyanın birçok yerinde yapılan yuvarlak yapılara benzemektedir.

Cinsiyeti belli olmamakla birlikte temsil edilen kişiler toplulukların önemli kişileri, liderleri, dini kimlikli bireyleri olabilir. Tanrısal anlamlar da içeriyor olabilir. Dikilitaşların 12 tane olması dikkat çekicidir. Örneğin Antik Yunan'ın 12 tanrısı vardır. Çoğu zaman dikilitaşlar üzerindeki hayvan betimlemeleri de, betimlenen hayvanın karakter özelliklerinin temsil edilen kişide olduğunun göstergesi olabilir. Yırtıcı, tehlikeli, hızlı, güçlü, saldırgan ve zeki olabilen hayvanlar temsil edilen kişinin özelliklerinin sembolize edilmiş hali olabilir. Dikilitaşlar incelendiğinde bütün olarak stilize insan betimleri olduğu anlaşılır. Ancak insana dair herhangi bir cinsel betimleme yapılmamıştır. Bu taşların üzerleri büyük hayvanların ve fallusların detaylarıyla işlenmiş sembollerle kaplıdır. Elbette çeşitli hayvanların işlenmesinin bir amacı olmalıdır. Sürekli gördükleri ve korktukları hayvanları seçmiş olabilirler ya da kendi inanç sistemlerinde bir çeşit büyü uygulaması da olabilir. Doğada yaptıkları gözlemler neticesinde hem kendileri hem de hayvanların kendi içinde boyut ve tehlike açısından güçlü olduklarını düşündükleri hayvan figürlerini işlemeleri de olasıdır. Neolitik Çağ'da özellikle sıklıkla betimlenen hayvanlar vardır. Neolitik Çağ insanı belki de stilize insanların hayvanlar aleminin de sahibi olduğunu dile getirmek istediler. Bu çağda ki merkezlerde yer alan ortak bezemeler de kurumsallaşmış ya da tek elden yönetilen dini seremonilerin varlığını akla getirmektedir. Bütün merkezlerde karşımıza çıkan yılan ve kuş figürleri bu benzerliğin örneğidir. Olasılıkla yılan ve kuş bu toplumlar için ortak anlam içermekteydi. Yılan haricinde yaban domuzu, keçi, sürüngenler, yabani sığırlar, kaplumbağa, tilki, köpekgillerden hayvanlar da betimlemelerde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Yılan figürleri merkezlerin genelinde birbirine benzer şekilde işlenmiştir. Antik Çağ'da yılan,

---

³⁵¹ Ken Keyes, *The Hundredth Monkey*, Library of Congress Catalog no. 81-70978 / isbn 0-942024-01-x.

³⁵² Michael Tellingner and Johan Heine, *Temples of the African Gods*, In association with the MaKomati Foundation Mpumalanga, South Africa.

yeraltı tanrılarının sahip olduğu güçlere sahip bir hayvandır. Bereketin, sağlığın, gücün ve penisin sembolüdür. En önemli ikonografik özelliği, kötülükleri uzaklaştıran bir sihir aracı olmasıdır. Göbekli Tepe’de betimlenen tüm hayvanlar erkektir, dişiliği vurgulan hayvan henüz bulunmamıştır. Erken tabakalarda hayvan figürü sıklıkla gözlenirken, insan motifleri çok azdır. Daha geç tabakalarda da, insan figürlerinde bariz bir artış dikkati çekmektedir. Figürlerde radikal bir değişim söz konusudur. Ayrıca yine aynı yerleşim yerinde tüm tabakalar boyunca yalnızca bir kadın betimi görülmektedir. Bu değişim avcı-toplayıcı yaşam tarzından, üretim yapan yaşam tarzına geçişte, sosyal olayların veya yaşam tarzının değişmesinin, dini ve sanatlarını ne derece değiştiğini ortaya koyan köklü bir değişimdir. Güneydoğu Anadolu’da, bu duruma örnek teşkil eden Göbekli Tepe’de ele geçirilen ve 40,5 cm. yüksekliğinde ve iri falluslu bir erkek heykelidir. Söz konusu heykel, ana tanrıça inancından önce olası baba tanrı inancının varlığını düşündürmektedir. Mezraa Teleilat’ta da bu yorumu pekiştiren bir grup eril figürin bulunmuştur. Olasılıkla taht ya da arkalıksız sandalye benzeri bir yere oturur konumda betimlenen bu figürinlerin de erkeklik organı özellikle belirtilmiştir. Bu eril figürinlerin yüzlerinde, sert bir ifade vardır. Dik duruşlarından bir erkek tanrının varlığı veya toplumda otorite sahibi olan birilerini temsil ettiği düşünülebilir. Şanlıurfa il merkezinde çağdaş bir buluntu olan fakat kazı buluntusu olarak değil de ve H. Hauptmann tarafından bir kült merkezine ait olabileceği ileri sürülen, 1.93 cm. yüksekliğindeki erkek heykeli de, erkek egemen kültürün yansıması olabilir. Tüm bu heykel ve heykelcikler günümüzde de olduğu gibi erkek egemen geleneği ve inancı destekleyen objeler olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu figürinlerin yanında, Nevali Çori’nin bereket ve verimlilikle ilgili olduğu düşünülen kadın heykelcikleri de vardır. Toprağın bahar ve yaz aylarında verimliliğinin artması ve sonrasında kışın yok olup tekrar canlanması döngüsünün, kadın bedeniyle sembolize edilmesi, dönemin yaygın inanç sistemi olarak karşımıza çıkar. Güneydoğu Anadolu’da ele geçen Akeramik Neolitik Çağ figürinlerinin yanı sıra bir o kadar hayvan figürini ve eril figürin vardır. Bu figürinlerden bazıları özel cinsiyet özelliği yokken, bazıları da vardır. Figürinlerin hammaddelerinden yola çıkarak cinsiyetleriyle ilgili farklı düşünceler öne sürülebilir. Örneğin, figürinlerin yapıldığı malzemelerden başında gelen kilin plastik özelliği, kolay, ucuz ve çabuk üretilir oluşu, insanların inançsal kültürlerinde bulunan, ibadet, dini tören, sunu ve cenaze merasimi gibi ritüel faaliyetlerdeki ihtiyaçlarına cevap verebileceğini düşündürmektedir. Diğer taraftan, figürinlerin ana malzemeleri açısından

değerlendirilmeleri de farklı görüşleri ortaya koyar. Örneğin Çayönü ve Nevali Çori yerleşimlerinde bulunan birer pişmiş toprak erkek figürini haricinde, bazılarının taştan yapılmış olması, heykelciklerin kutsallığı ile değerlendirilmiş, pişmiş topraktan yapılmış kadın figürinlerinin de toprak ve bereket ilişkisi sembolü olduğu öne sürülmüştür. Aynı zamanda ucuz olan kilin bu figürinlerin genelinde uzun süreli amaçlar için tasarlanmadığı fikrini de destekleyebilir. Figürinlerin olasılıkla, şekillendirilmesinin zor ve kolay bulunmayan malzemeden yapılması uzun vadeli amaçlar için yapılmış olabileceklerini düşündürmektedir. Neolitik kil heykelcikler gelişim çizgisi üzerinde, Üst Paleolitik Dönem'e ait av içerikli heykeller ile Mısır ve Mezopotamya'daki ilk uygarlıkların sanatı arasında bir yerdedir. Stilistik açıdan çeşitliliğe rağmen, Neolitik tasvir kalıplarında farklılık gösteren betimleme tiplerinin sınırlı sayısıyla ortaya çıkan, oldukça karmaşık figüratif bir sanat oluştururlar³⁵³. Figürinler ve küçük ritüel objeleri 5 cm.'ye kadar değişiklik gösterir. Kille küçük objeleri şekillendirmek kolaydır. Bu, mantıksal olarak ritüel nesnelere adak ya da kült figürinlerinden çok daha yaygın olması fikrine dayanmaktadır. Bu durum aynı zamanda ibadetlerin sıklıkla yapılan faaliyetler olduğunu düşündürülebilir. Çayönü, Göbekli Tepe, Mezraa Teleilat, Nevali Çori kazılarında kadın heykelcikler bulunmuştur. Erkek heykelcikler de Göbekli Tepe, Nevali Çori'de karşımıza çıkar. Eserlerin yapımında hammadde olarak kil ve kireçtaşı kullanılmıştır, boyutları 4,8-193 cm. arasındadır. Çoğu kırık parçalı, boyut olarak kısa olan, bu gruba giren eserlerin hepsi ayakta tasvir edilmişlerdir. Ayakta betimlenen 6 eserde cinsel organlar açıkça ve belirgin bir şekilde vurgulanmıştır. Geriye kalan 3 örnekte ise bel çevresi kuşak ya da kemerle sarmalanmıştır³⁵⁴

Dikilitaşların, heykellerin, figürinlerin ve küçük objelerin yapım kalitesi ve dikkatlice işlenişleri onların sembolik anlamlarını da ortaya koyar. Tüm buluntular buldukları yerde beraber değerlendirildiğinde anlam kazanmaktadır. Örneğin Göbekli Tepe'de betimlenen hayvanların o dönemin faunasını yansıtmaları gibi.

Heykellerin, stilize heykel niteliğindeki dikilitaşların, figürinlerin topluluklarda soy gibi başka rolleri oynamak amacıyla ayinlerde kullanılmış olabilecekleri de muhtemeldir. Topluluklar için önemli ve kutsal nitelikte kişilerin sembolize edilmiş olması da olası bir ihtimaldir. Betimlemelerin genelinde otoriter ve hükmedici

³⁵³ Svend Hansen, "Küçük Sanat Eserleri ve Büyük Heykeller", *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007, s. 507.

³⁵⁴ Bildirici, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı*, s. 43.

ifadeler dikkati çeker. Tüm yorumlamalar tartışmaya açık olmak ile birlikte, H. Hauptmann ve K. Schmidt'e göre "T" biçimli dikilitaşların antropomorfik insanı temsil etmekte ve simgesel olarak insanın hayvanlar üzerinde hakimiyetinin vurgulandığı veya genel olarak vahşi, ölümcül hayvanların kontrol altına alınmasına dönük bir çabanın simgesel ifade şekli olarak yorumlanabilir. Dikilitaşların hayattan değil, doğaüstü bir dünyaya ait başka bir varlıkları da temsil ediyor olabilirler. H. Hauptmann ve K. Schmidt'e göre dikilitaşların insani yönlerinde, bilhassa başlarında detayların gizlenmesinin bilinçli bir üslup olduğu anlaşılmaktadır. Daha detaylı tasvir edilen diğer buluntu gruplarında görüldüğü gibi istendiğinde dönemin sanatçıları tarafından çok daha detaylı yapılabileceği gözlerden kaçmaz. Burada; soyut bir yüz ifadesi, el ve kol betimlemeleri ile insan görünümü kazandırılmış dikilitaşların, tam olarak neyi simgelediği konusunda ortak bir görüş yoktur³⁵⁵. Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde Akeramik Çağ'ın dikilitaşlarda simgesel tasvirlerde ilginç bir şekilde kadın simgeciliğine dair örnekler yok gibidir. Göbekli Tepe kazısında ise; kadın heykellerinin varlığına dair şu ana kadar bir örnek ele geçememiştir. Tam tersi gerek Göbekli Tepe "T" şeklindeki dikilitaşlarda gerek Nevali Çori heykelciklerinde ya da Mezraa Teleilat heykelciklerinde erkek egemen, fallus ve erekte penislerin yer aldığı cinsel vurgulamalar mevcuttur. "T" şeklindeki dikilitaşlarda erkekliği vurgulanmış hayvan ve dikleşmiş penisi ile tasvir edilen insan örneklerinin haricinde, dikilitaşların bizzat kendisinin de fallus olduğu şeklinde yorumlamalar da vardır³⁵⁶.

Ritüel objelerinin ve figürinlerin boyutları ve kolayca taşınabilir olmaları ritüel amaçlı kullanıldıklarını ortaya koyar. Tıpkı günümüzde de olduğu gibi önemli eşyaları yanımızda bulundurma ihtiyacıyla karşılaştırılabilir. Yapılan çalışmalarda ortaya çıkan sonuçlarda figürinlerin ve küçük objelerin birden fazla anlama ve işleve sahip olabileceğini ortaya çıkarmaktadır. Kolay şekil verilerek kullanılan ve daha sonra elden çıkarılan, büyü figürinleri, evi koruması ve av duası için ritüellerde kullanılan imitasyon figürinler, çocuklar için oyuncaklar, kilden öğretici maketler gibi farklı sınıflara yerleştirilmektedir.

---

³⁵⁵ Bingöl, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeciliği*, s. 244.

³⁵⁶ Bingöl, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeciliği*, s. 250.

SONUÇ

İnanç kavramı ve toplumsal önemi, ritüelin anlamı ve amacı, arkeoloji disiplini içinde ritüele dair yaklaşımlar ve toplumsal izdüşümleri, sonuç olarak simgenin yer bulması ve simgesel düşüncenin ortaya çıkış sürecinin elde edilen bulgularla maddede yansması ile birlikte yine arkeolojide simgecilik düşüncesi ve toplumsal görünümüleri olarak ele alınmıştır. Konu birçok disiplin içinde tartışmalarda kendine yer edecek kadar geniş ve kapsamlıdır. Bugünü, geçmiş üzerinden anlama çabası içinde olan ve geçmişi maddi bulgular ile açıklamaya çalışan Arkeoloji bilimi içinde Akeramik Neolitik Çağ'da genel olarak belli bir bölge üzerinden ele alınmıştır. Maddi bulgularla da kendini gösteren kült, ritüel, simgesel davranış ve etkinliklere dair tarihöncesi topluluklar üzerine yapılan çalışmalarda açığa çıkan materyallerin doğru bir şekilde analiz edilmesi ile dönemin insanların toplumsal yapı ve sosyal ilişkilerinin yanı sıra sosyo ekonomik yapısının da anlaşılabilceği olasıdır³⁵⁷.

Dinsel faaliyetler söz konusu olduğunda iki farklı nitelik gerçekleştirilir; ruhsal durumlar ve güdülenimler. İnsan bir şekilde hayal gücünün başa çıkabileceği her şeye adapte olabilir; fakat kaosla başa çıkamaz. Felsefe ve din alanında yaptığı çalışmaları ile bilinen S. K. Langer'e göre insanın en karakteristik işlevinin ve en büyük değeri kavrayışın, aynı zamanda en büyük korkusunun da yorumlayamayacakları ile -diğer bir deyişle esrarengiz olanla karşılaşmasıdır. İlkel bir toplumda günlük bir ritüel; sıradan etkinliklere, yemek yemeye, yıkanmaya, ateş yakmaya ve diğerlerine, ayrıca tamamen törensel etkinliklere katılır. Çünkü kabile olma duygusunu yeniden dile getirme, kozmik koşulları tanıma gereksinimi sürekli hissedilmektedir.

Kutsal alanlar, mezarlar, mezar hediyeleri, heykeller, figürinler, dikilitaşlar, yüksek kabartmalar, kazıma işçilikler Akeramik Neolitik Çağ Anadolu toplumlarının inanç sistemlerini en iyi yansıtan buluntu gruplarıdır. İnanç, toplumun ihtiyaçlarından doğduğu gibi, toplumların ekonomik boyutlarının farklılaşmasından da insanların inanışlarında radikal değişiklikler meydana getirebilir. İnanç kavramı, insanların güdülerinden ve gereksinimlerinden oluşan bir olgudur. Örneğin henüz

---

³⁵⁷ Bingöl, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Dikilitaş Geleneğinin Gelişimi ve Simgeciliği*, s. 253.

tarıma geçmeyen veya hala avcı-toplayıcı tarafı ağır basan toplumlarda Göbekli Tepe’de olduğu gibi, avcılıkla ilgili tapınımlar gözlenmektedir. Anadolu’nun tarıma geçen Neolitik toplumlarında ise inançlarında oluşan gözle görülür farklar ortaya çıkar. Merkezi İç Anadolu ya da Güneydoğu Anadolu olsun tüm üretim toplumlarında sıkça karşılaşılan kült objeleri, tamamen toprağın bereketini arttırmaya yönelik doğurganlığın simgesi olan “Ana tanrıça” benzeri objelere geçiş yapar. Göbekli Tepe’de totem direklerinin ve heykellerin yerini Çatalhöyük gibi yerleşimlerde doğurgan tanrıça sembolleri almıştır.

İnanç sistemlerinde, toplumun gerçek dünyada olmasını istediği değişiklikleri sembolize eden davranışları ortaya koyması, avcılık için av hayvanlarının çoğalmasını sağlayan veya öyle olacağını düşündüğü ritüeller yapması, tarımcı toplumlarda ise toprağı dölemek ve verimi arttırmak için çeşitli seremoniler gerçekleştirmesini sağlayan amaçlar bulunmaktadır.

Tarımın başlamadığı Akeramik Neolitik Çağ’da toplu ibadetler için buluşan toplulukların sürekli ve çok olan yeme ihtiyaçlarıyla muhtemelen zorunlu olarak başlayan tarım haliyle inanışlarda da kendini göstermiş bulunmaktadır.

Avcı toplayıcı toplumların Güneydoğu Anadolu’da sahip olduğu kompleks sosyal yapının, tarımın gelişmesinin önemli verilerinden olduğu ve o toplumun şekil değiştirmesinin, hayvanların evcilleştirilmesiyle ilişkili olduğu düşünülmektedir. İnsanların önce bir araya gelerek farklı sosyal sınıflar oluşturdukları, büyük ve kompleks yapılar inşa ederek dini törenler yaptıklarını ve nüfuslarının çoğalmasıyla da tarıma ihtiyaç duydukları düşünülebilir; yani “tarım” insanlığın gelişmesini sağlayan bir neden değil, tam tersi gelişmişliğin ve çoğalan nüfusun gereksinimi olduğu için başlamıştır. Bu yorumu muhtemel kılan en iyi örnekse, toplumların tarıma geçiş yaptıktan sonra ve hayvanları evcilleştirmeye başladıktan sonra teknolojilerinde ve mimari öğelerinde bariz olan farktır. Devasa yapılar anıtsal dikilitaşlar küçülerek boyut değiştirmişlerdir.

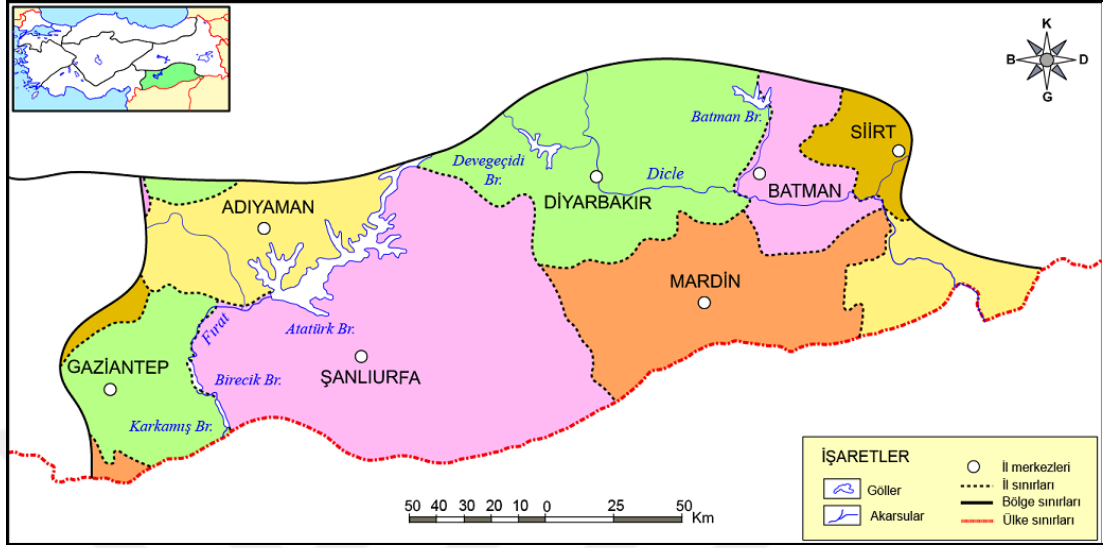
Bu geçiş süresinden önce de kutsal mekanlarını olasılıkla itinayla kapatmışlardır. Üzerlerini bilinçli bir şekilde örttükleri toplanma mekanlarının muhtemelen zarar görmesini istemeyerek kendilerinden sonraki toplumlar için bir çok sembol ve mesaj bırakarak gizleyen Akeramik Neolitik Çağ insanının gerçek düşüncesini anlamak elbette mümkün değildir.

Özet olarak; günümüz düşünce tarzıyla Akeramik Çağ inanç sistemlerini idrak etmek, onların inanç objelerini, ibadet mekânlarının tam olarak işlevlerini belirlemek değerlendirmek oldukça zordur. Güneydoğu Anadolu'da Akeramik Neolitik Çağ'da görülen kutsal mekanlar, heykeller, yüksek kabartmalar ve figürinler eril üretkenliğin güç gösterisi ya da totemlerin insanlara bolluk getireceği, kötülüklerden koruyacağı, mezar hediyeleriyle öteki dünya inancı kavramları çerçevesindeki inançsal faaliyetlerin yansımasıdır.

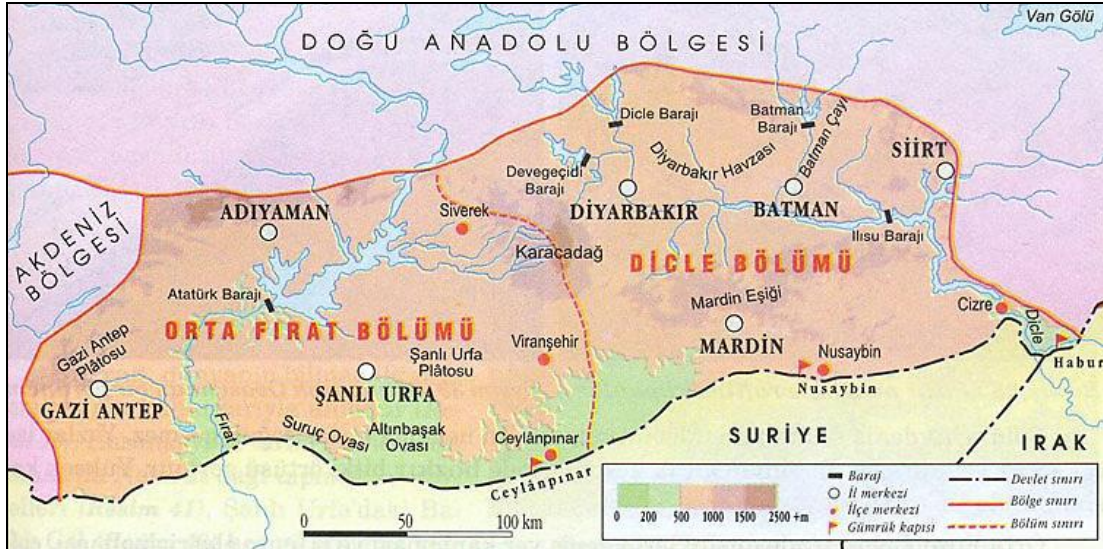
İnanç sistemleri günümüzde de olduğu gibi içgüdüsel olarak inanma geniş paydasında mekanlarla, objelerle ve sembollerle somutlaştırılarak insan sayısı kadar ifade bulur.

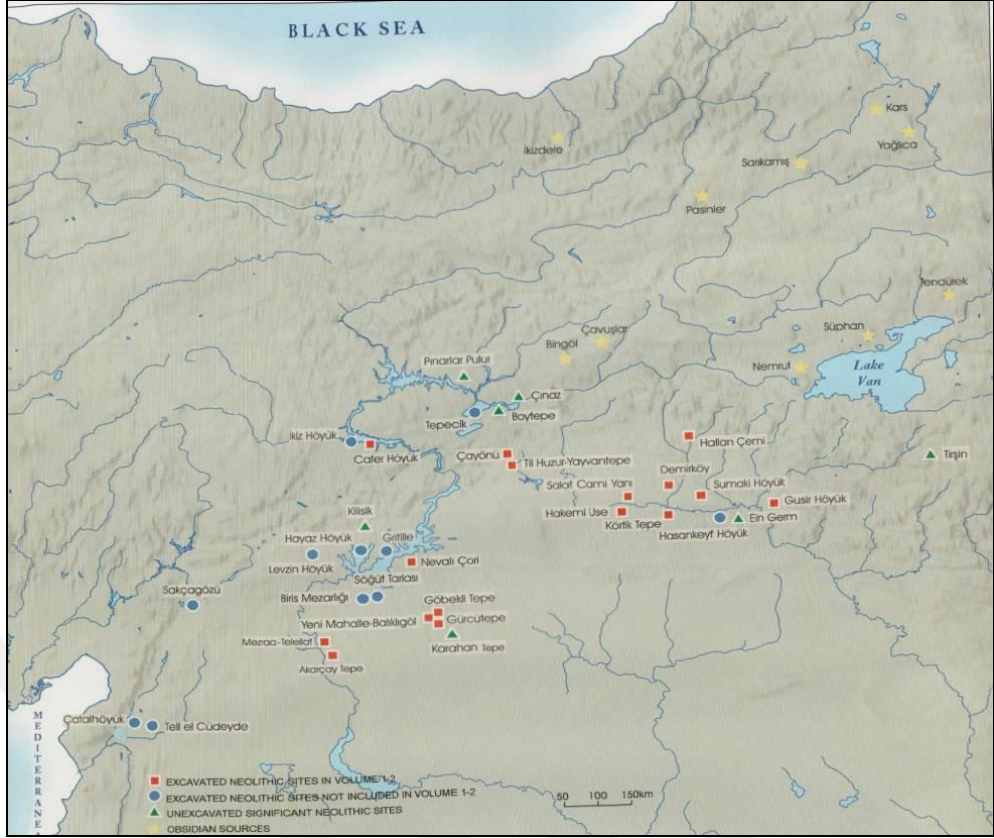
HARİTALAR

Harita 1: Güneydoğu Anadolu Bölgesi İlleri Haritası

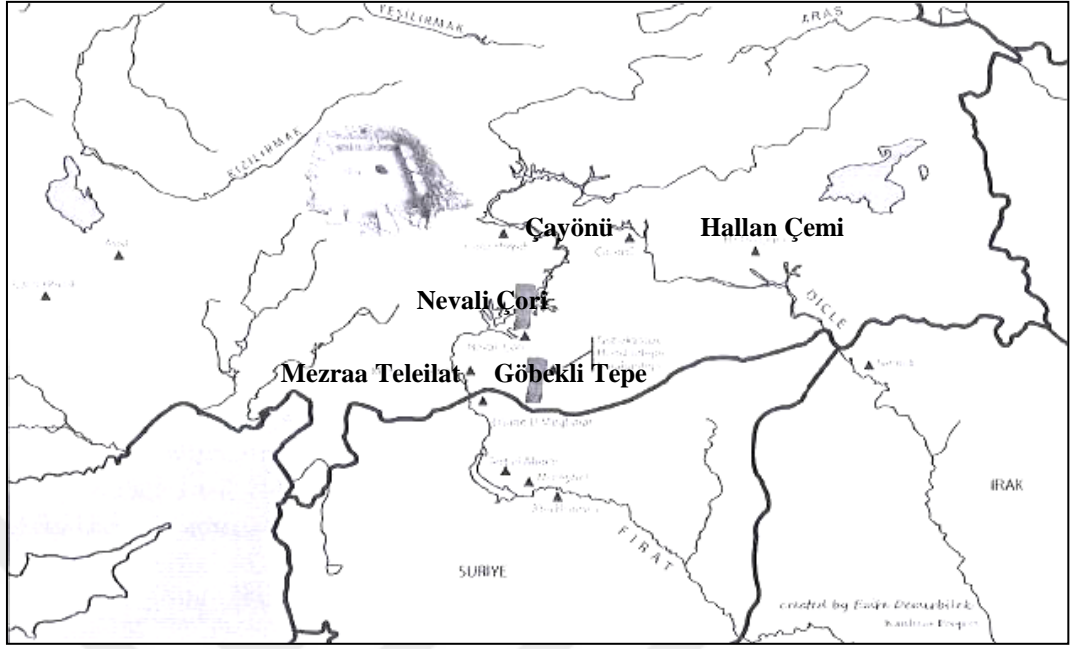
Harita 2: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Orta Fırat ve Dicle Bölümü

Harita 3: Başlıca Neolitik Merkezler

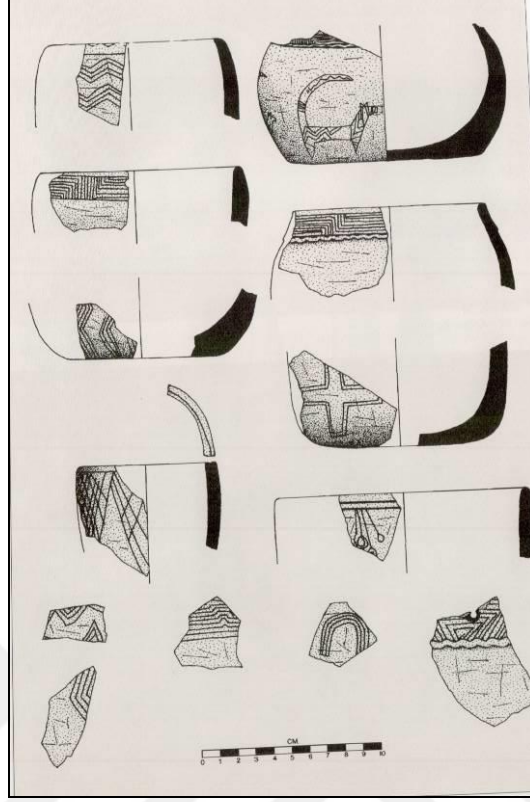
Harita 4: Bereketli Hilal Bölgesi

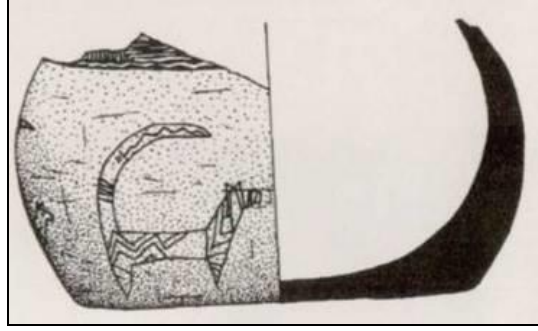
Harita 5: Tapınak Olan Neolitik Merkezler

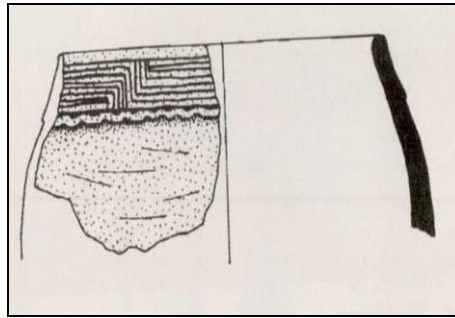
ÇİZİMLER

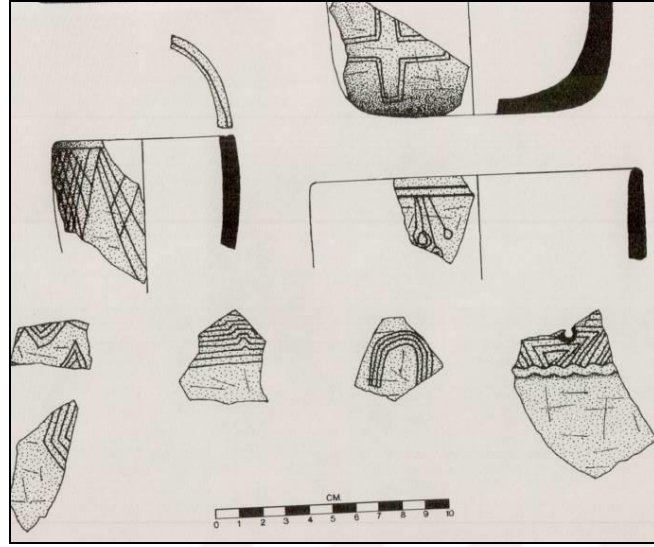
Çiz. 1: Törensel Amaçlı Kaplar

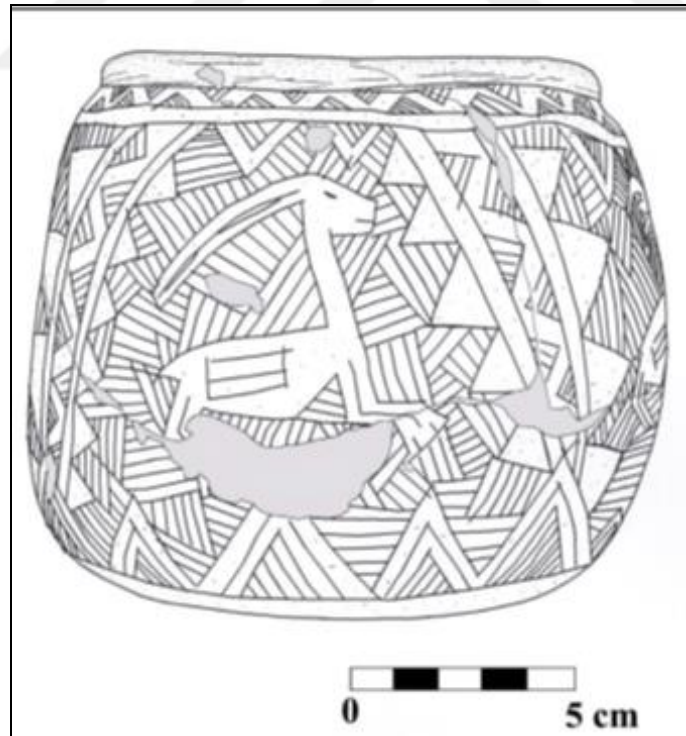
Çiz. 1a: Tilki Figürü

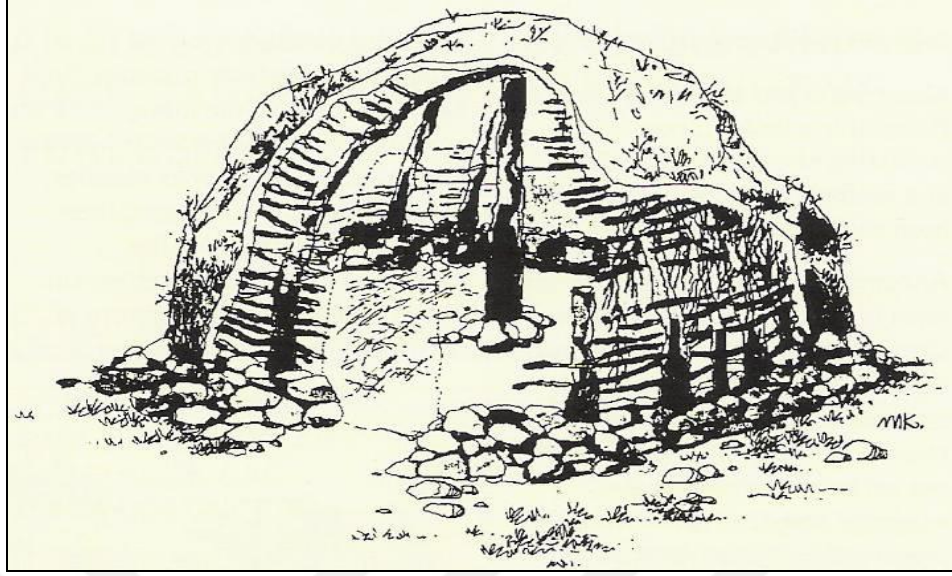
Çiz. 1b: Meander Motifli Kap Parçası

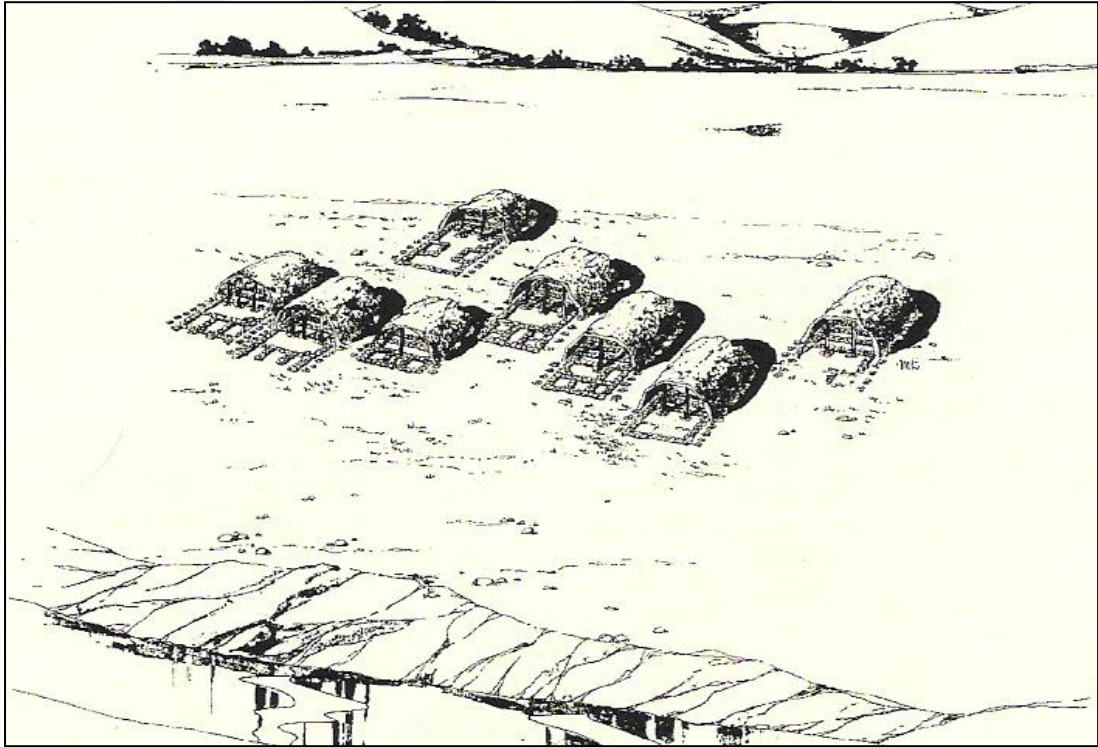
Çiz. 1c: Çeşitli Şekilli Geometrik Motifler

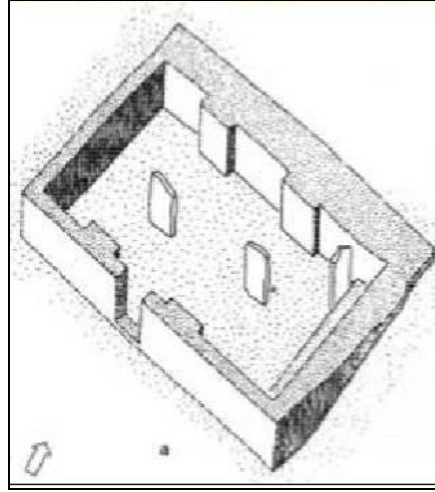
Çiz. 2: Tören Kabı

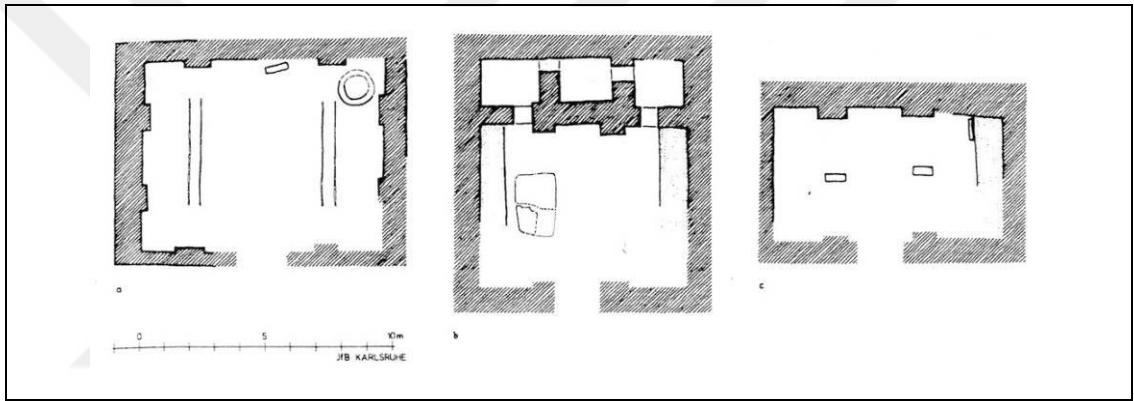
Çiz. 3: Çayönü Yuvarlak Kulübe Örneği

Çiz. 4: Çayönü Izgara Planlı Evler

Çiz. 5: Saltaşı Döşemeli Yapı

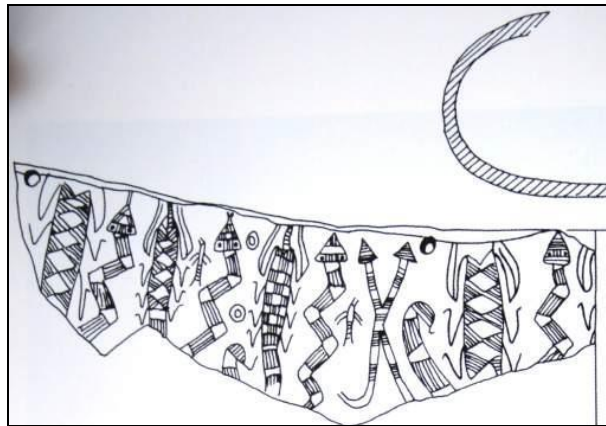

1

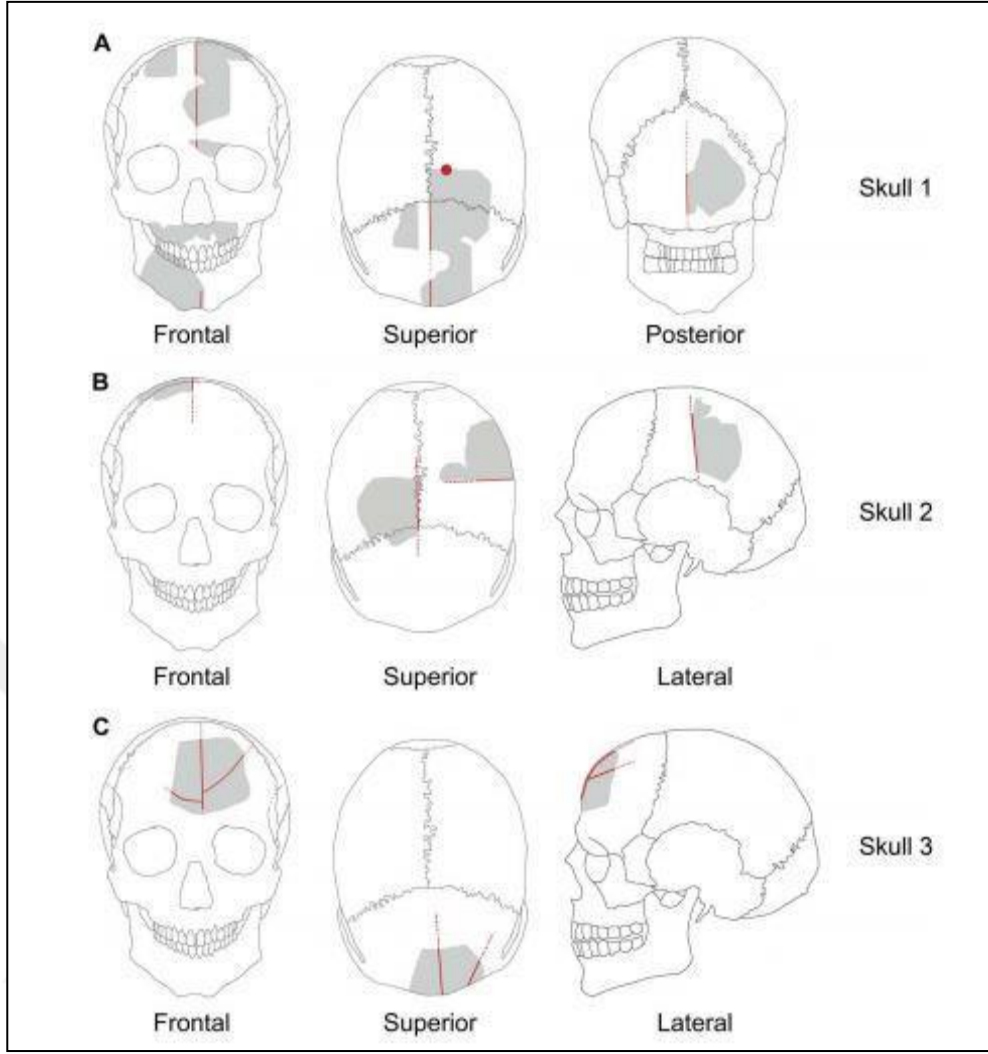
2

3

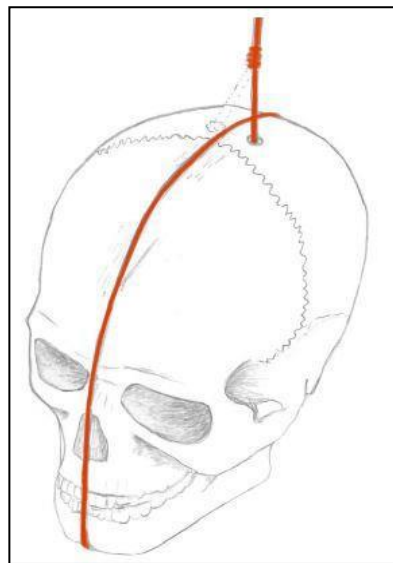
Çiz 6: 1 BK, 2 Kafataslı Yapı ve 3 BL Yapı Çizimleri

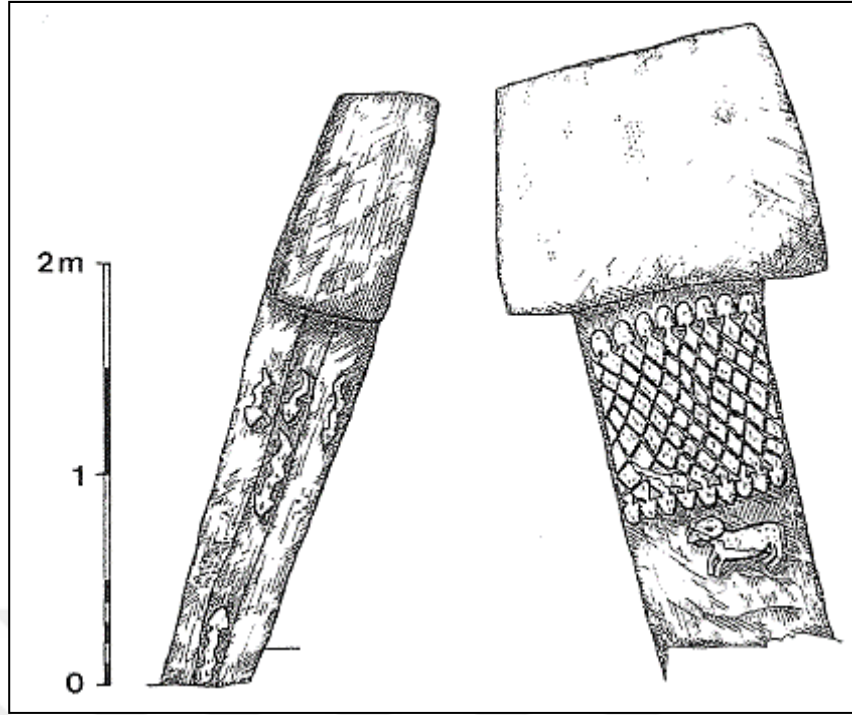
Çiz. 7: İşlemeli Kap Parçası

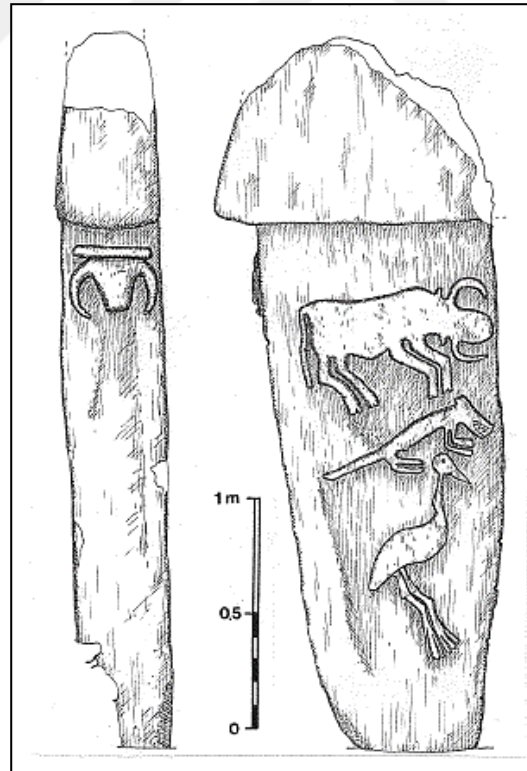
Çiz. 8: Göbekli Tepe’de Bulunan Kafatası Parçaları

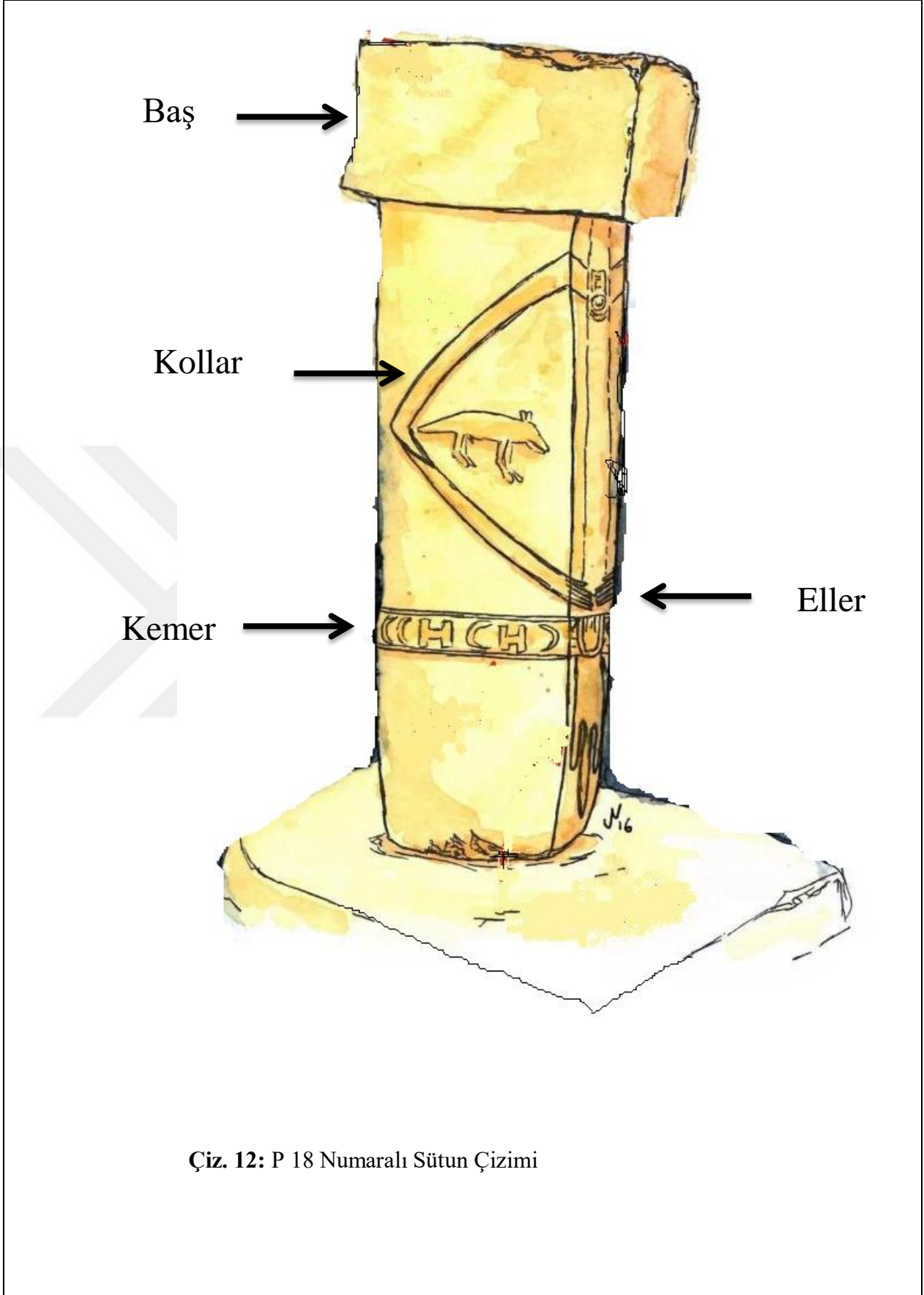
Çiz. 9: Delik Kafatası

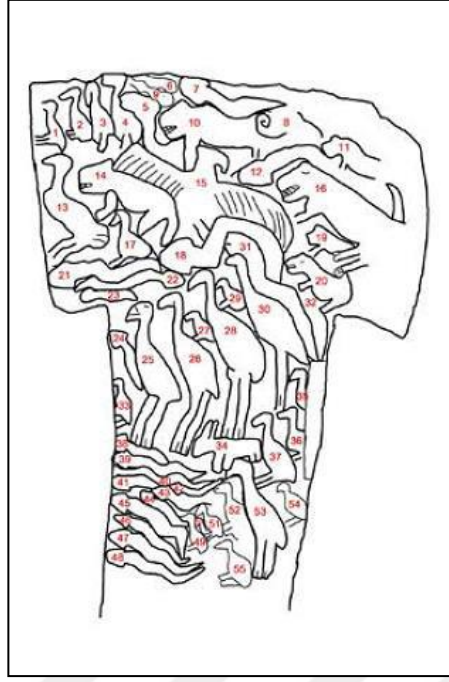
Çiz. 10: Dikilitaş 1'in Arka ve Geniş Yüzden

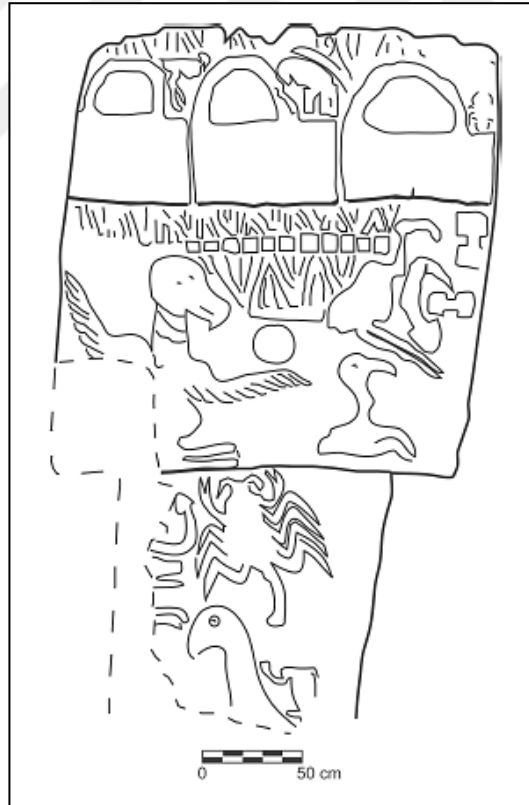
Çiz. 11: Dikilitaş 2

Çiz. 12: P 18 Numaralı Sütun Çizimi

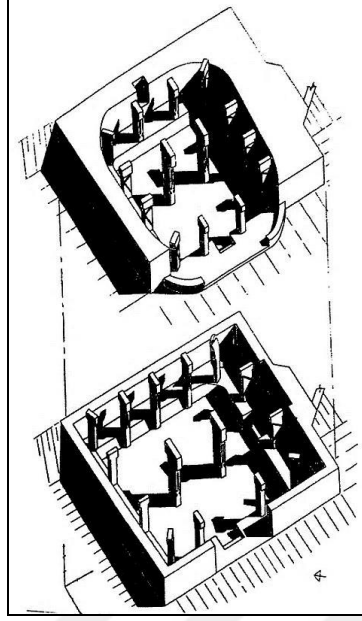

Çiz. 13: P 56 No'lu Dikilitaş

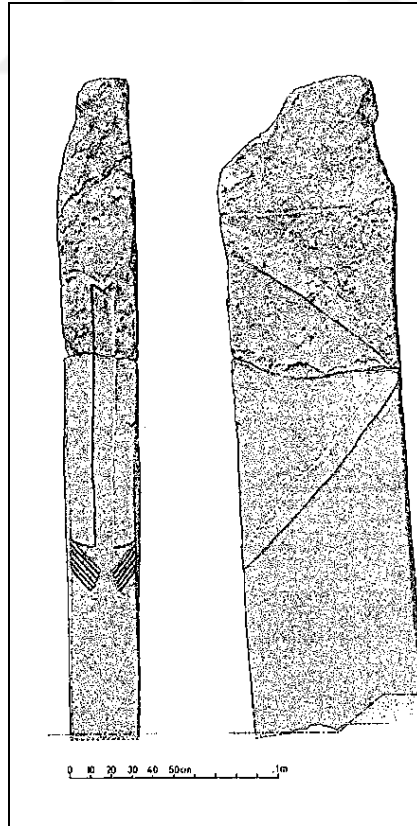

Çiz. 14: Alan L9-68 Bulunan P43 No'lu Dikilitaş

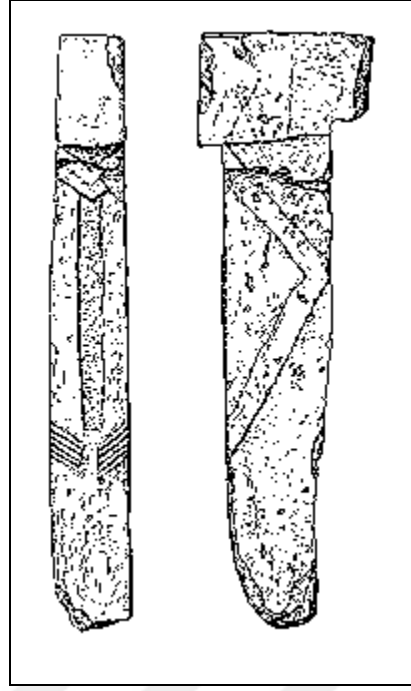

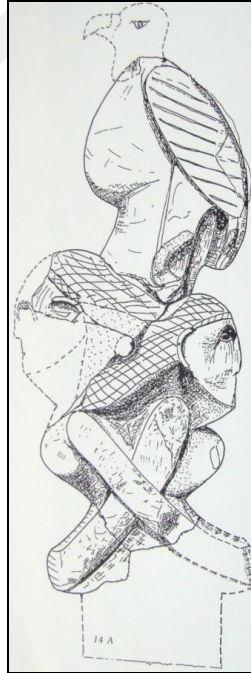
Çiz. 15. Nevalı Çori Kült Yapısı II ve III'ün Aksonometrik Rekonstrüksiyonları

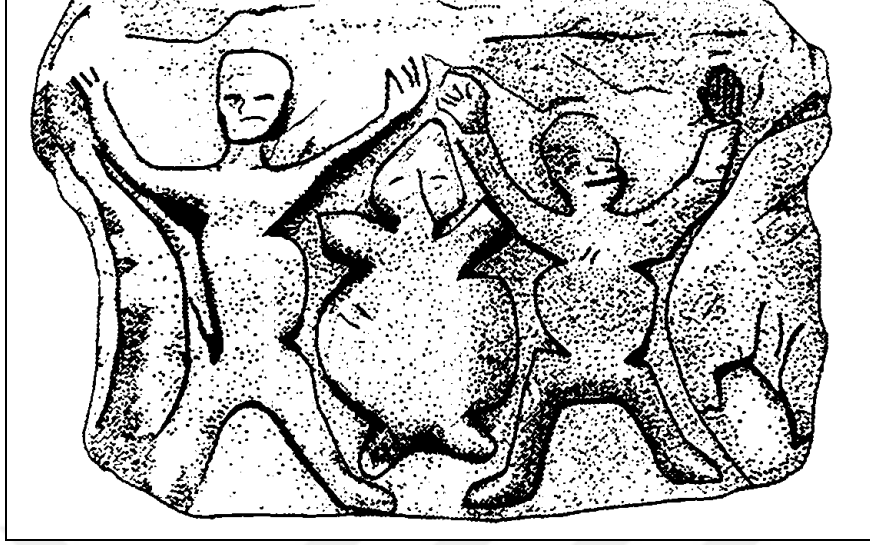
Çiz. 16: Nevalı Çori "Dikilitaş 1" Olarak Adlandırılan Dikilitaşın Ön ve Dar Yüzü

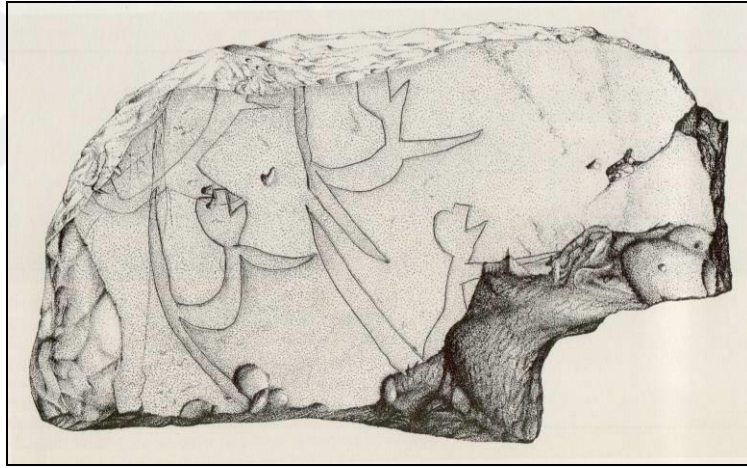
Çiz. 17: Nevali Çori Kült Yapısı III, “Dikilitaş 2” Olarak Adlandırılan Buluntu

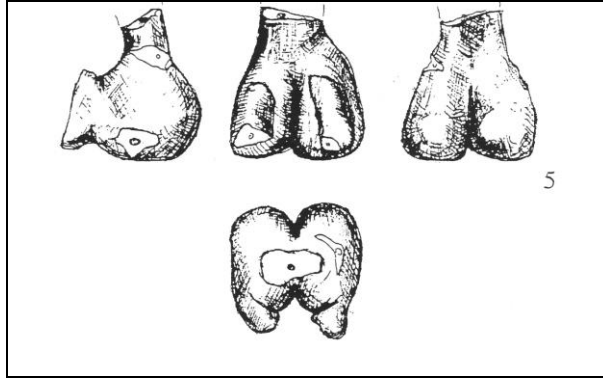
Çiz. 18: Dört Parçadan Oluşan Heykel

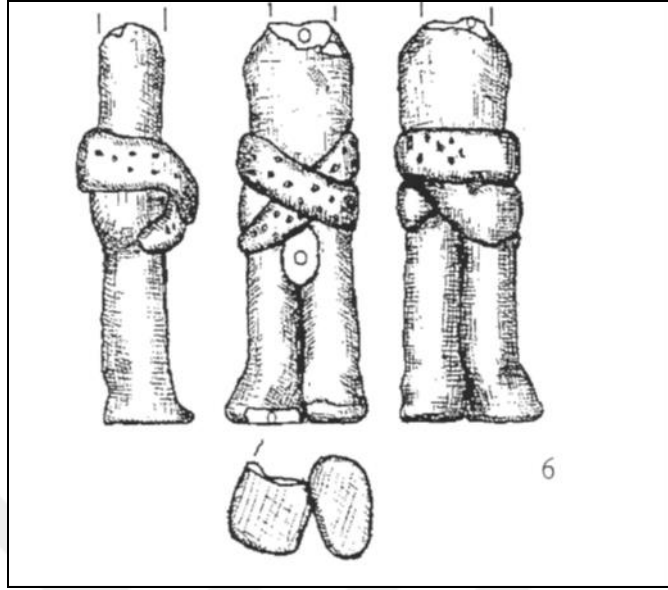
Çiz. 19: Dans Eden Figürler

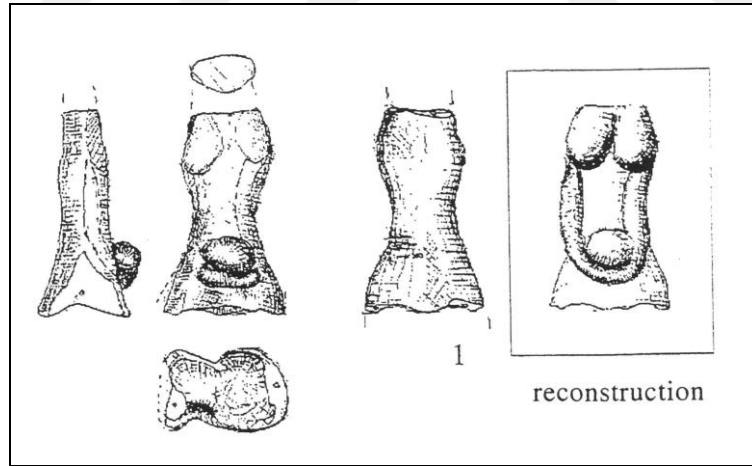
Çiz. 20: Olasılıkla Bir Av Sahnesi

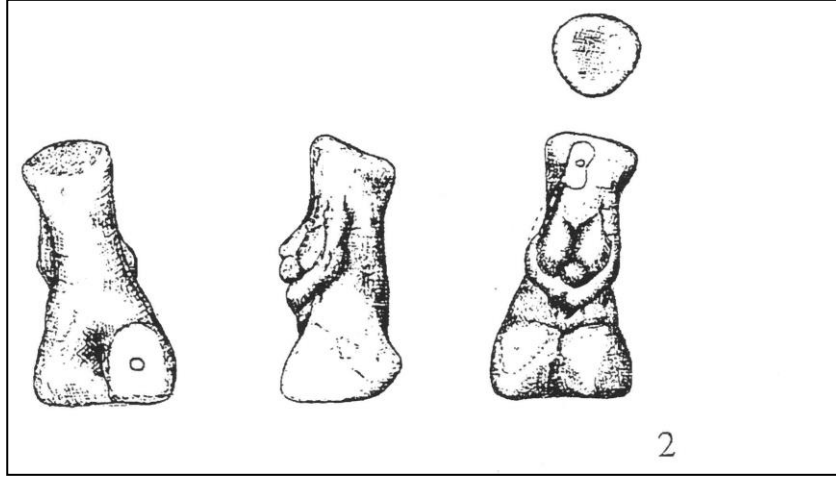
Çiz. 21: Figürin Parçası

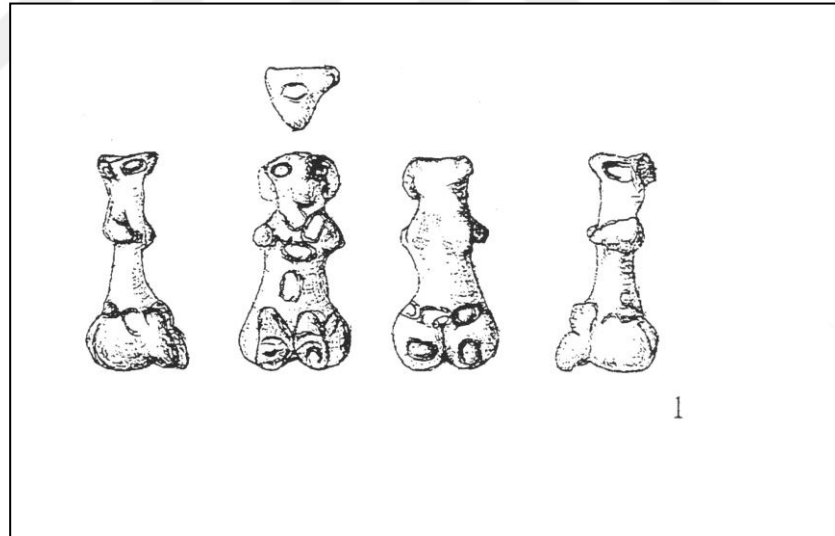
Çiz. 22: Başsız Figürin

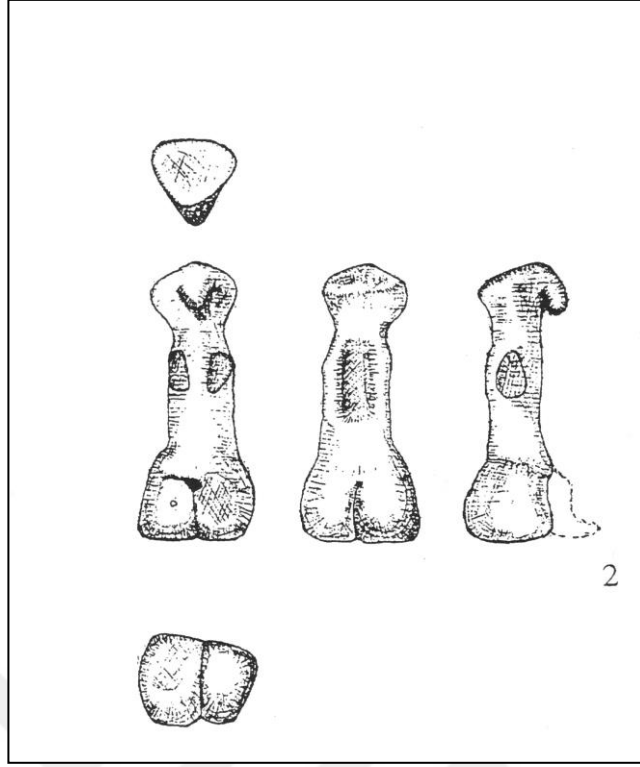
Çiz. 23: Figürin Parçası

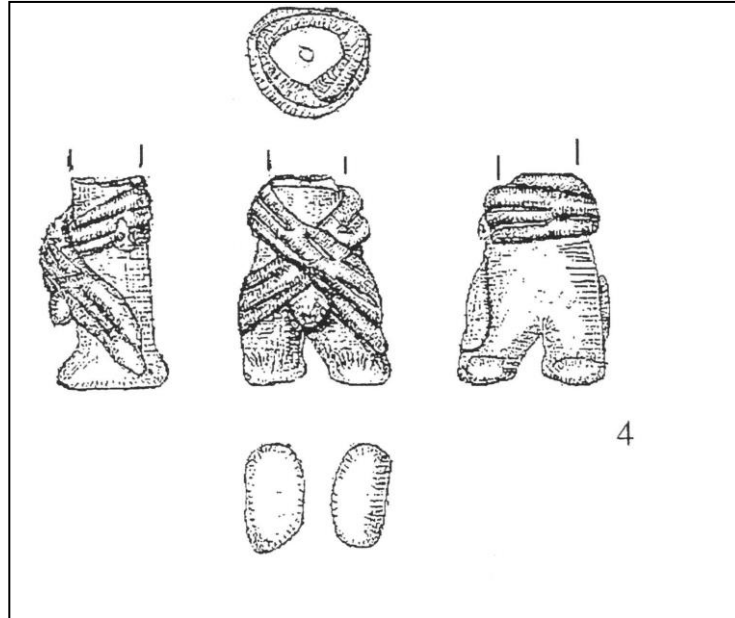
Çiz. 24: Figürin Parçası

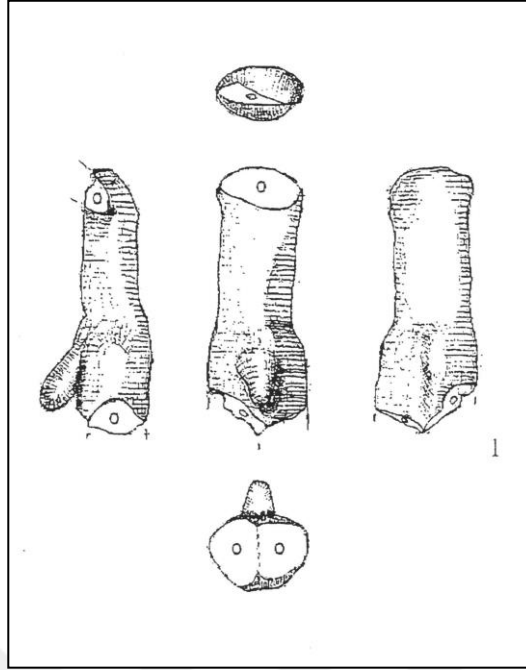
Çiz. 25: Figürin Parçası

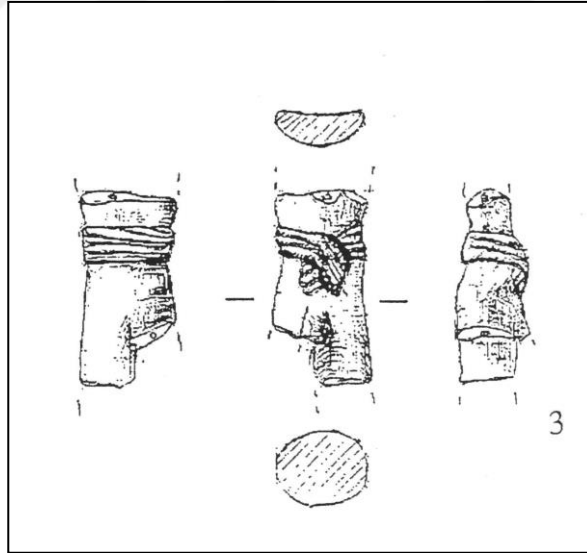
Çiz. 26: Figürin Parçası

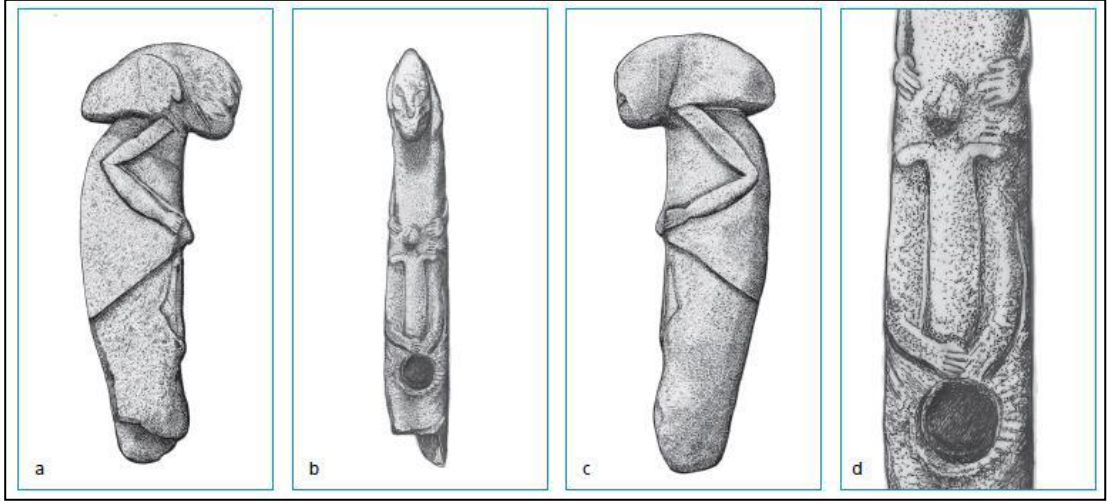
Çiz. 27: Figürin Parçası

Çiz.28: Figürin Parçası

Çiz.29: Figürin Parçası

Çiz. 30: Adıyaman Kilisik T-Başlı Heykelinin Ön ve Yandan Çizimleri

RESİMLER

Res. 1: Hallan Çemi'de Kutsal Alanda Düzenli Sıralanmış Üç Koyun Kafatası

Res. 2: A Yapısındaki Oroks Kafası

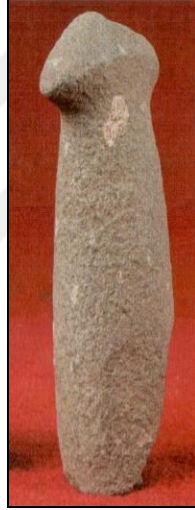
Res. 3: Tören Kabı

Res. 4: Tören Kabı

Res. 5a: Havan Eli

Res. 5b: Havan Eli

Res. 5c: Havan Elleri

Res. 6: Açkılı Topuz Başları

Res. 6a: Açıklı Topuz Başı Detay

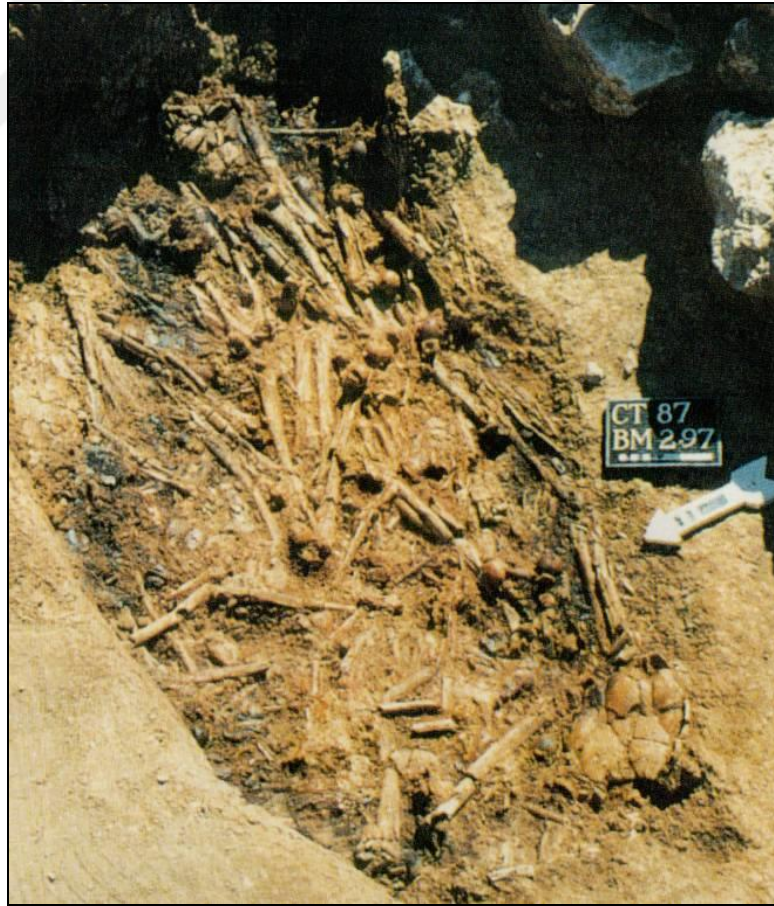
Res. 7: Boynuz Şeklinde Ritüel Objesi

Res. 8: Kemik Nesneler

Res. 9: Terrazzo Yapısı

Res. 10: Kafataslı Yapı/ BM

Res. 11: Saltaşı Döşemeli Yapı

Res. 12: Terrazzo Yapısından Stilize İnsan Yüzü Kabartması

Res. 13: Kafataslı Yapı BMa ve BM1a-b

Res. 14: BM 2b-c

Res. 15e DK Yapıları

Res.16: Sahibiyle gömülen kolye.

Res. 17: BM2b Yapısı Yaban Domuzu Dişi Hediyesi

Res. 18: CX Yapısından Gümü

Res. 19: CX Yapısından Yaban Domuzu Dişi

Res. 20: BM2c Yapısı

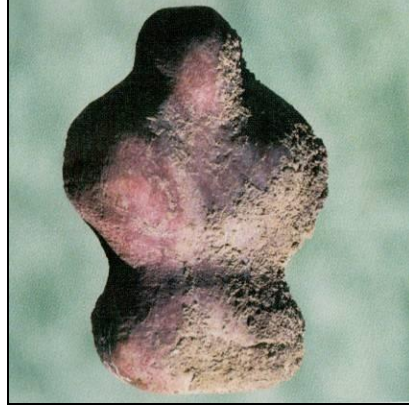
Res 21: Sunu kabı

Res. 22: Deniz Kabuğu Mezar Hediyeeri

Res. 23: Bakır ve Malahit Mezar Hediyeeri

Res. 24: Kilden Stilize Kadın Heykelciği

Res. 25: Kilden Kadın Heykelciği

Res. 26: Stilize İnsan Başı

Res. 27: Hayvan Biçiminde Kolye Ucu

Res. 28: İnamural Gümü

Res. 29: Hocker Pozisyonunda Gümü

Res. 30: Yarı Hoker Gümü

Res. 31: Mezar Hediyeleri

Res. 32: Klorit Mezar Hediyeeri

Res. 33: İşlemeli Taş Kap

Res. 34: İşlemeli Taş Bardak

Res. 35: İşlemeli Taş Bardak

Res 36: İşlemeli Kap Parçası

Res. 37: İşlemeli Taş Kap

Res. 38: İşlemeli Taş Kap Parçası

Res. 39: İşlemeli Taş Kap

Res. 40: İşlemeli Taş Kap

Res. 41: : Çeşitli Mezar Hediyesi

Res. 42: Figürlü Taş Ritüel Objesi

Res. 43: Figürlü Taş Ritüel Objesi

Res. 44: Figürlü Taş Objeler

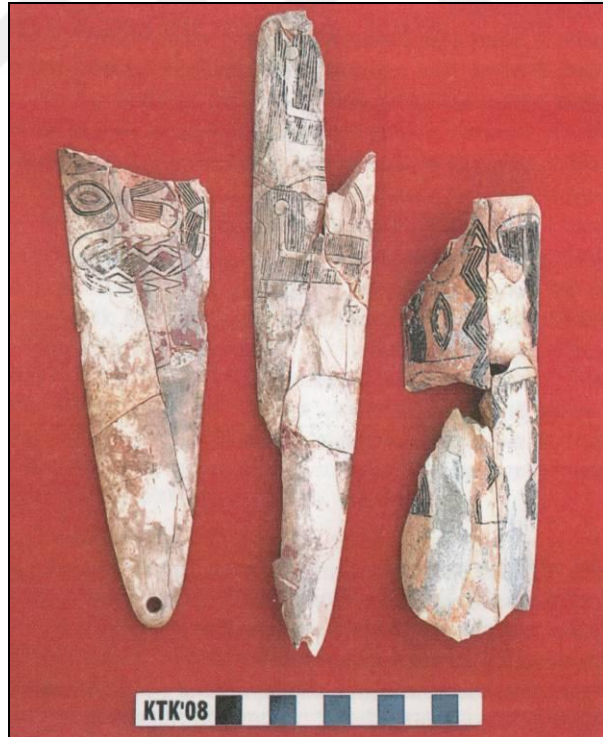
Res. 45: Taş Ritüel Objesi

Res. 46: Taş Ritüel Objeler

Res. 47: Amuletler

Res. 48: Kemik Ritüel Objesi

Res. 49: Havan Elleri

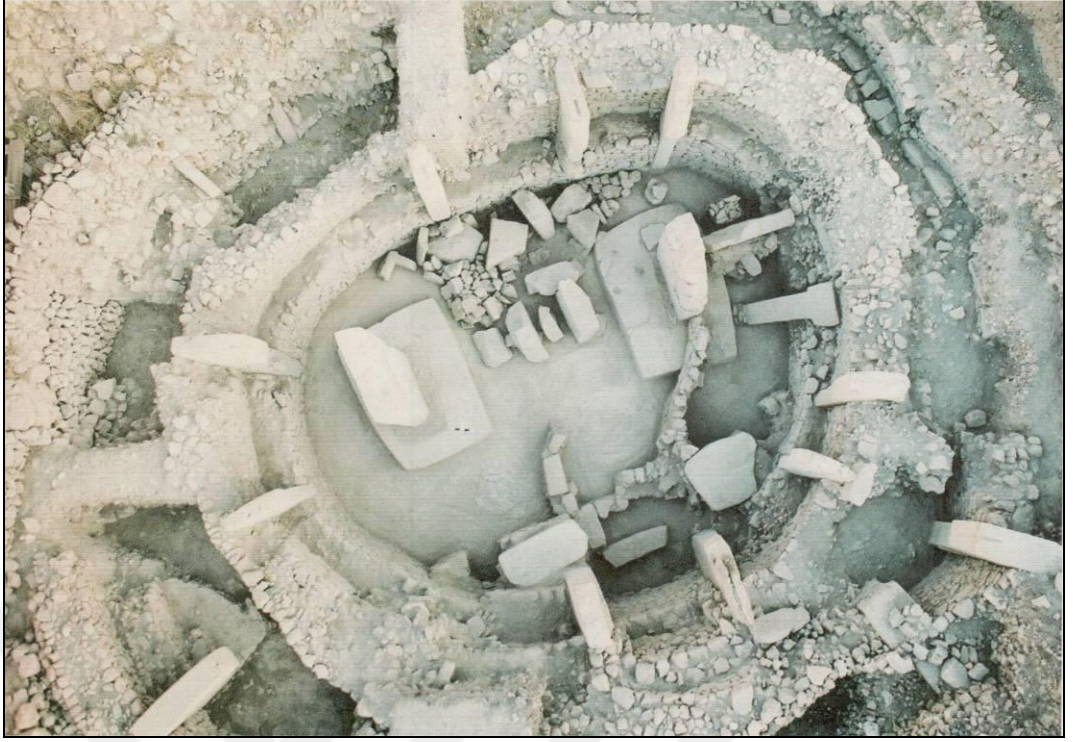
Res. 50: Havan Elleri

Res. 51: Tören Baltası

Res. 52: A'dan D'ye Dairesel Yapıların Genel

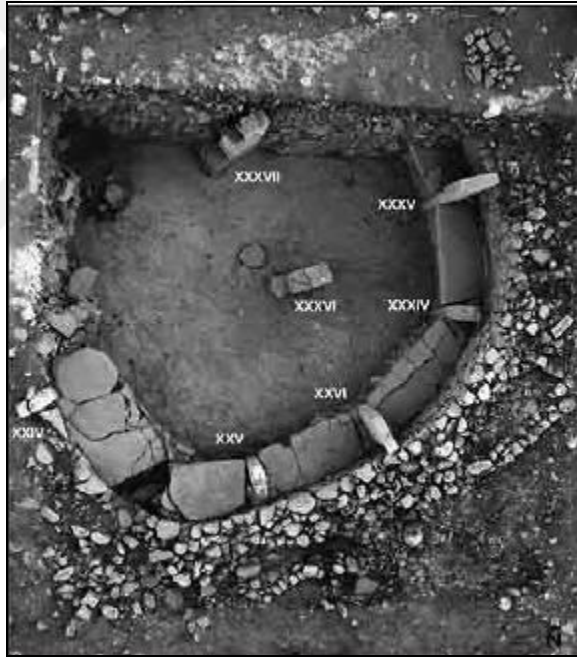
Res. 53: C Yapısı

Res. 54: C Yapısı

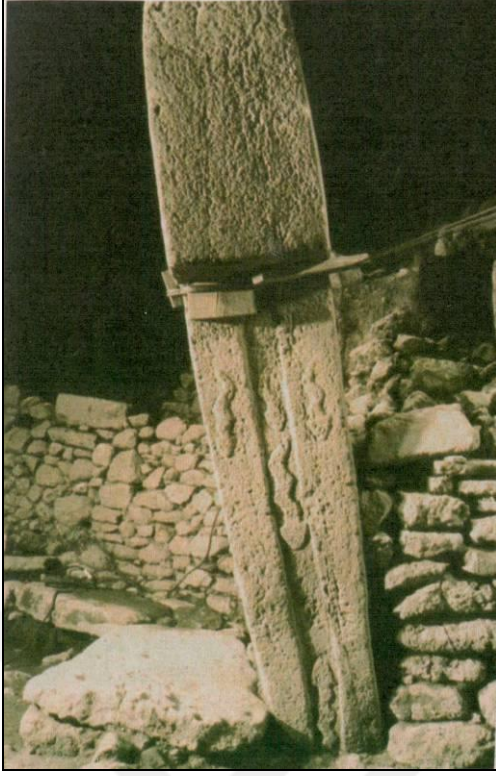

Res. 55: E Yapısı

Res. 56 Göbeklitepe K9-87 Açması İçindeki F Yapısı Dikilitaşları

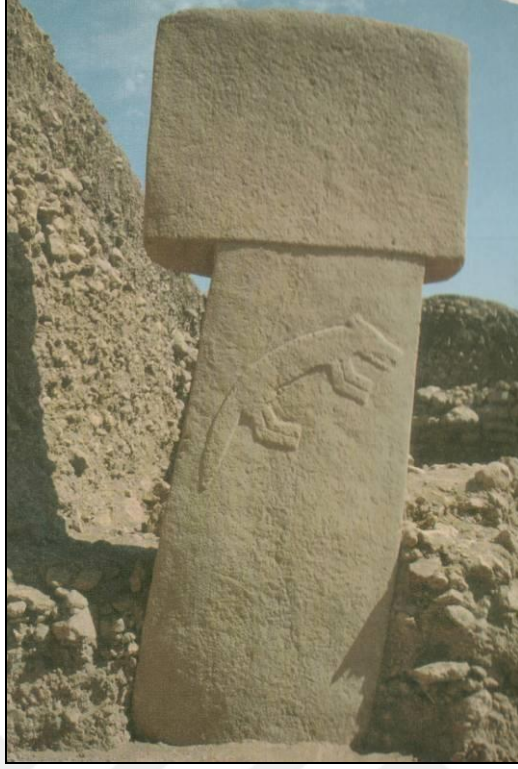

Res. 57: Dikilitaş 1'in Arka ve Geniş Yüzden Görünümü

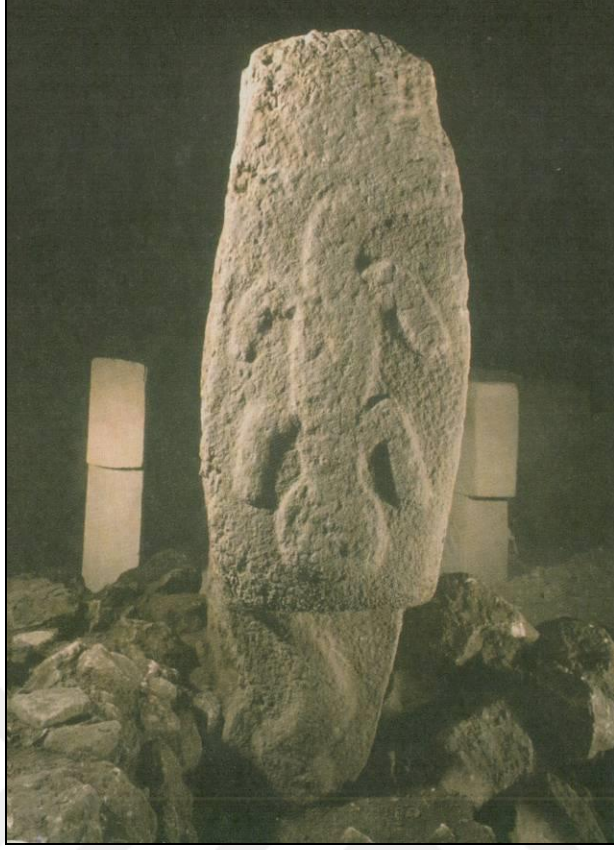
Res. 58: Dikilitaş 2

Res. 59: Dikilitaş 9

Res. 60: Dikilitaş 10

Res. 61: Dikilitaş 6'ya ait T başın arka yüzü

Res. 62: Dikilitaş 14

Res. 63: Dikilitaş 12

Res. 64: Dikilitaş 18 ve 31

Res. 65: Dikilitaş 18 ve Detay

Res. 66: Dikilitaş 31 ve Boğa Başı Detayı

Res. 67: Dikilitaş 33

Res. 68: Dikilitaş 33'ün Sağ Tarafı ve Dar tarafı

Res. 69: Dikilitaş 33'ün Sol Tarafı

Res. 70: Dikilitaş 38'in Sağ Yüzeyi

Res. 71: Dikilitaş 20'de Boğa ve Tilki Kabartması

Res. 72: Dikilitaş 22'de Tilki Başı Kabartması

Res. 73: Dikilitaş 21’de Eşek Kabartması

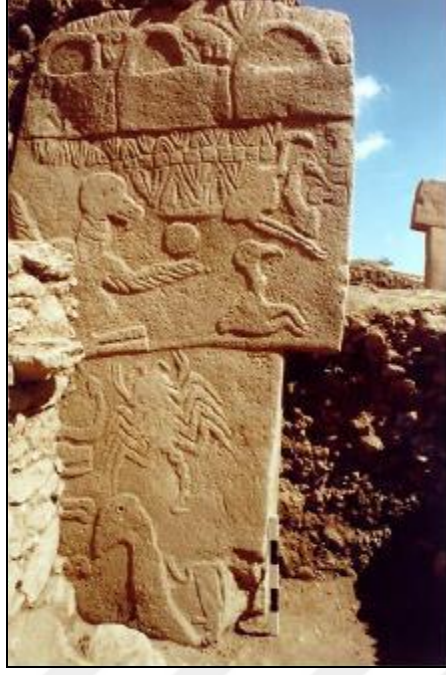
Res. 74:Göbeklitepe III. Tabaka D Yapısı’nın Merkez P18 Numaralı Dikilitaşı

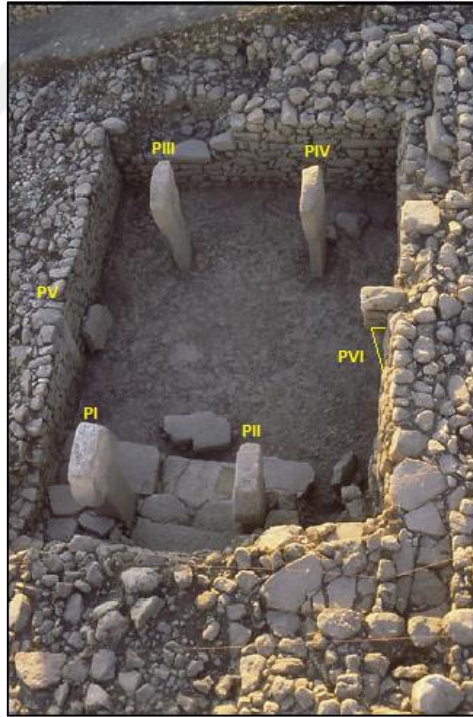
Res. 75: Dikilitaş P18'e Ait Kaidenin Güney Kenarında Bulunan Ördek Betimlemeleri

Res.76: Dikilitaş P56

Res. 77: Alan L9-68'de Bulunan Dikilitaş P43

Res. 78: Aslan Dikilitaşlı Yapı

Res. 79: Aslan Dikilitaşlı Yapıdaki PI Numaralı Dikilitaş

Res. 80: Göbeklitepe Aslan Dikilitaşlı Yapı PI Numaralı Dikilitaş

Res. 81: F Yapısı K9-87 Açması, PXXV Numaralı Dikilitaş ve İnsan Kabartması

Res. 82: Minyatür Dikilitaşlar

Res. 83: Oturan İnsan Heykelciği

Res. 84: Akbaba Başı

Res. 85: Saldırı Pozisyonundaki Hayvan Başları

Res. 86: Hayvan Heykelciği

Res. 87: Erekte Falluslu Heykel

Res. 88: Totemik Heykel

Res. 89: Figürin

Res. 90: Saldırı Pozisyonundaki Hayvan

Res. 91: Aslanlı Dikilitaş Yapısı 'na Ait Seki Levhalarının Biri Üzerinde Yer Alan
Çıplak
Kadın Betimi

Res. 92: Başsız Heykelcik

Res. 93: Çalınan Haykel Başı

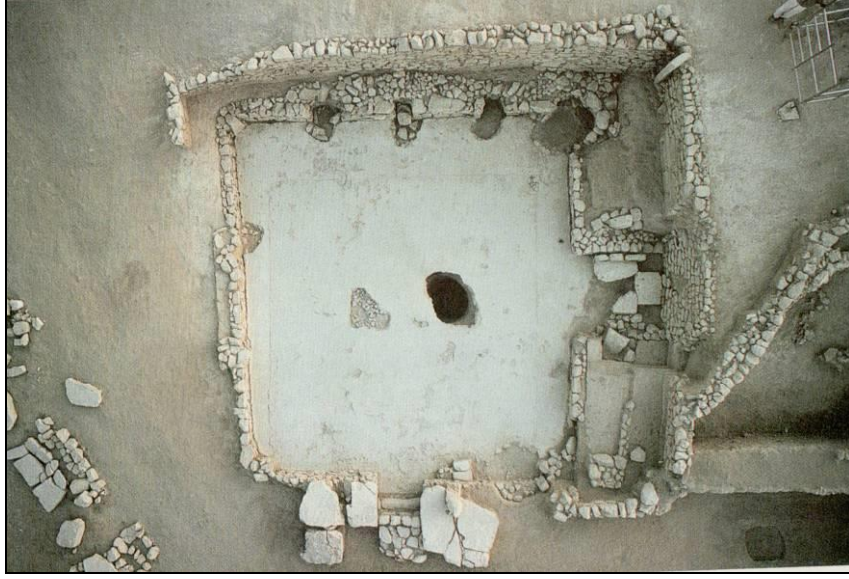
Res. 94: Gömüden Detay, Kertenkele Derisinden Bilezik

Res. 95: Boyalı Çocuk Gömüsü

Res. 96: Olasılıkla Kil Kol ve Bacak Parçaları

Res. 97: Kült Yapısı II

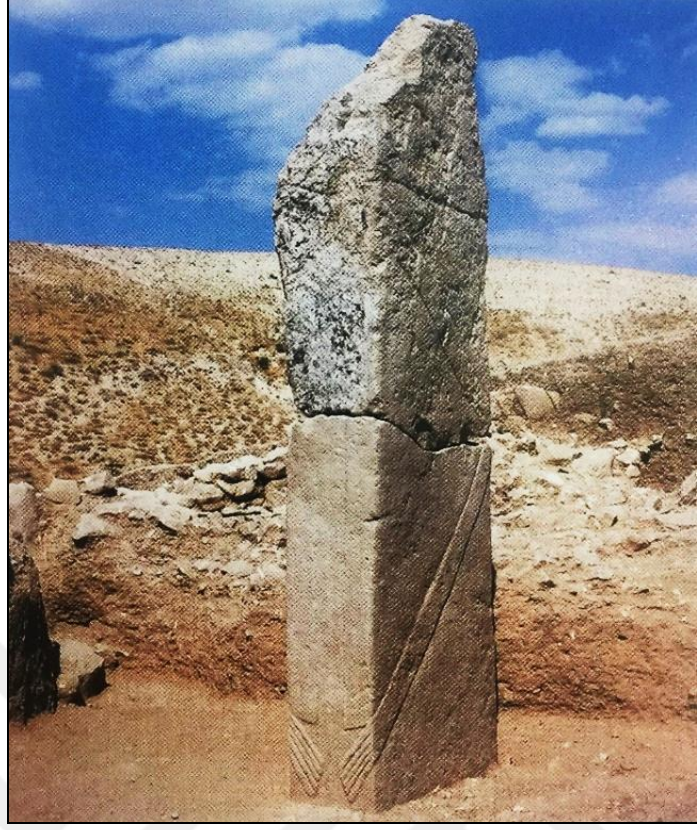
Res. 98: Kült Yapısı III

Res. 99: Yılanlı Baş

Res. 100: Nevalı Çori Kült Yapısı II'ün Kuzey Duvarı, Taş Seki ve Dikilitaşlar

Res. 101: Kült Yapısı III'e Ait Dikilitaş 1

Res. 102: Torso

Res. 103: Kadın Başı

Res. 104: İnsan Başı Kuş Gövdeli Heykelcik

Res. 105: Kuş Adam

Res 106: Dört Parçadan Oluşan Heykel

Res. 107: Dans Figürler

Res. 108: Heykelcik Parças

Res. 109: Başsız Heykelcik

Res. 110: Phalluslar

Res. 111: Üçlü Phalluslar

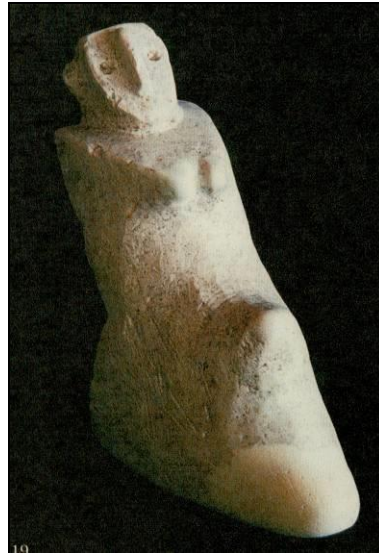
Res. 112: Heykelcikler

Res. 113: Heykelcik

Res. 114: Heykelcikler

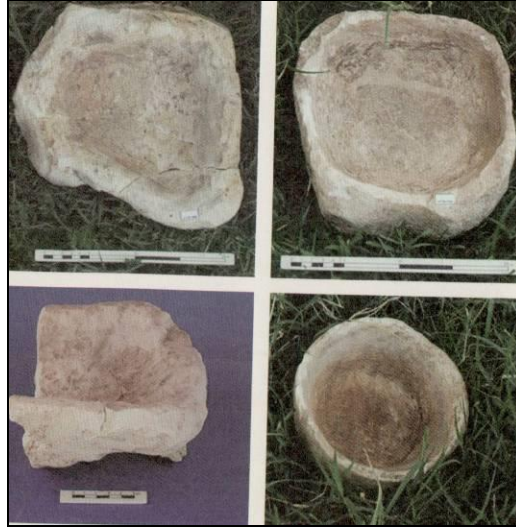
Res. 115: Ayakları Birleşik Betimlenen Heykelcik

Res. 116: Dörtgen Yüzlü Heykelcik

Res. 117: Hayvan Figürinleri

Res. 118: işlemeli Kaplar

Res. 119: Hayvan Figürini Şeklinde 1 Nolu Kap

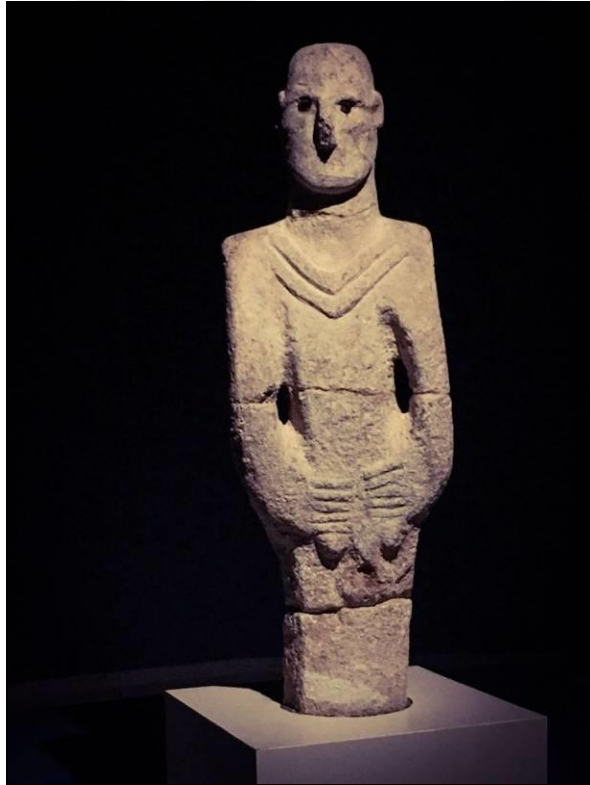
Res. 120: Hayvan Figürini Şeklinde 3 Nolu Kap

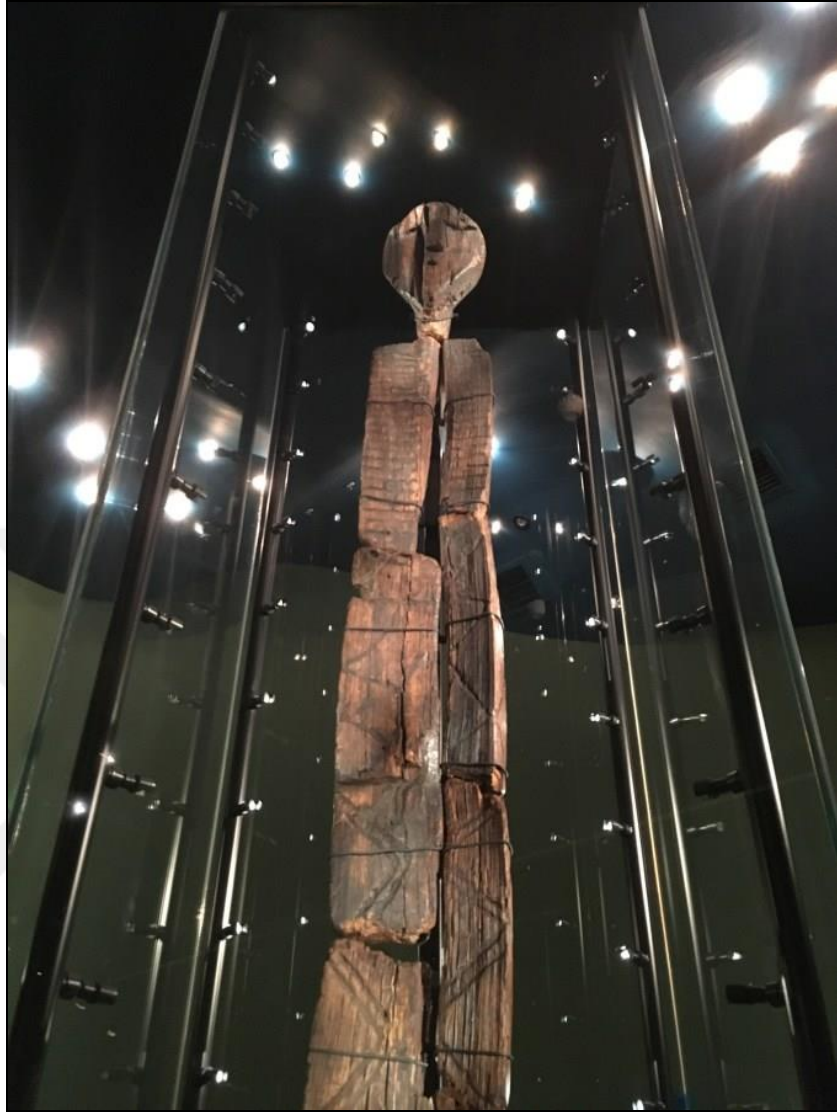
Res. 121: Hayvan Figürini Şeklinde 2 Nolu Kap

Res. 122: Klisik Heykelciği

Res. 123: Urfa Heykeli

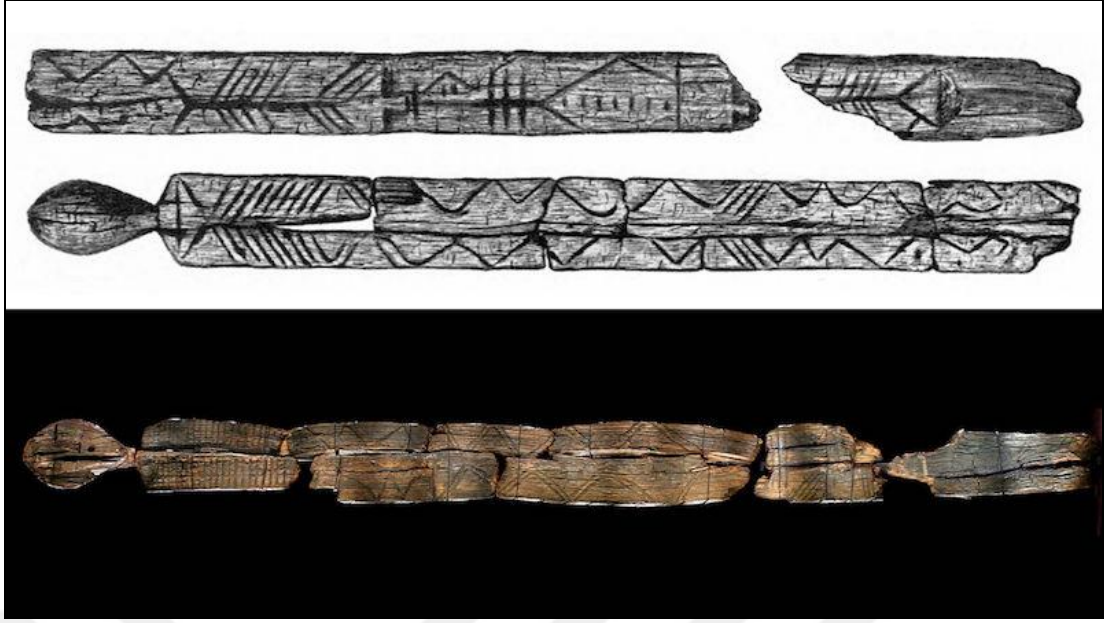

Res. 124: Shigir Heykeli

Res. 125: Shigir Heykelinin Başı

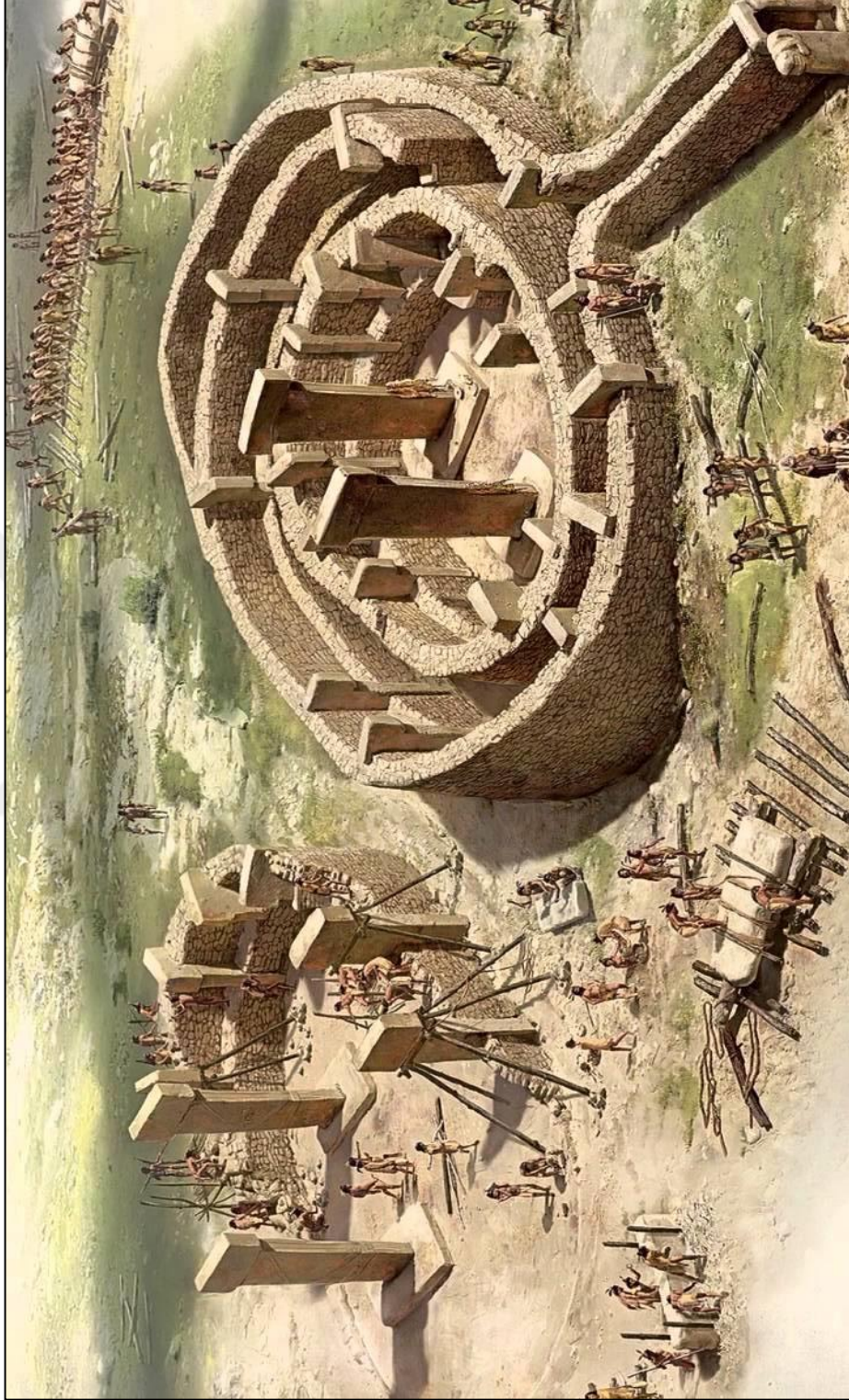

Res. 126: Shigir Heykeli Üzerindeki Çizimler

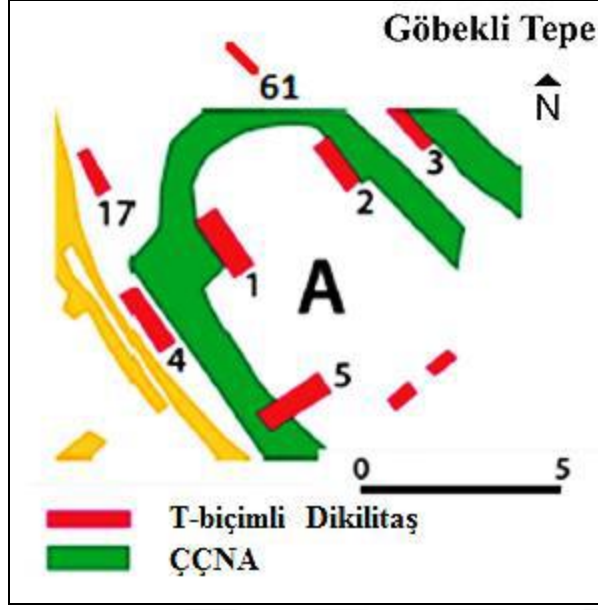
Res. 127: Güney Afrika'daki Dairesel Yapılar

ŞEKİLLER

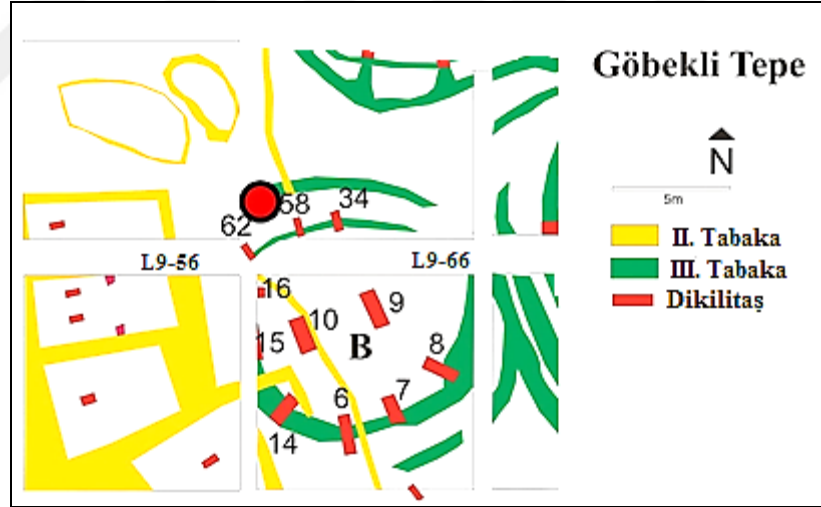

Şek. 1: Göbekli Tepe’de Olası Tapınak Yapım

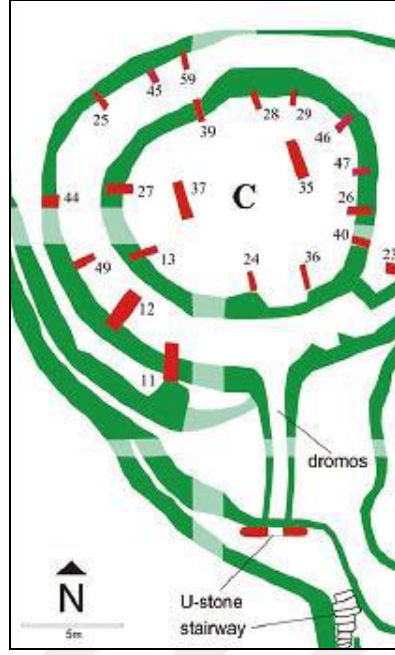

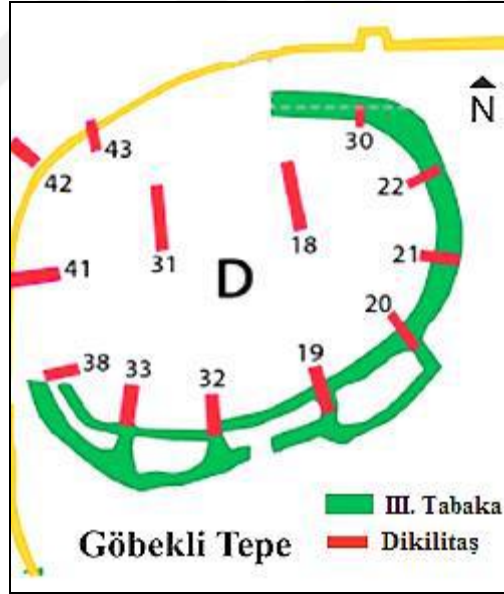
Şek. 3: Göbekli Tepe III. Tabaka A Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları

Şek. 4: Göbekli Tepe III. Tabaka B Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları

Şek. 5: Göbekli Tepe III. Tabaka C Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları

Şek. 6: Göbekli Tepe III. Tabaka D Yapısı'nın Planı ve Yapı İçindeki Dikilitaşların Numaralarına Göre Buluntu Konumları

TABLOLAR

PERIODS	Epi-Paleolithic / Proto-Neolithic		PPNA		PPNB		PPNC		Pottery Neolithic		Early Chalcolithic		Middle Chalcolithic		cal. BC
	11.000	10.500	10.000	9.500	9.000	8.500	8.000	7.500	7.000	6.500	6.000	5.500	5.000	4.500	
THE TIGRIS BASIN															
Gusir Höyük															
Sumaki Höyük							?	4	3	2	1				
Hallan Çemi															
Demirköy															
Körtik Tepe				IV VI V III II I											
Salat Cami Yani										I	II	III			
Hakemi Use															
Til Hüzar - Yayvantepi															
Çayönü				Round	Grill	Channeled	Cobble Paved	Cell	Large Room						
Cafer Höyük															
Göbekli Tepe				?	III	II									
Nevalı Çori															
Yeni Mahalle					1st Terrace	2nd Terrace									
Akarçay Tepe															
Mezraa-Telesilat							?	V	VI	IV	III	IIIC	IIIB	IIA	Half
DATES	11.000	10.500	10.000	9.500	9.000	8.500	8.000	7.500	7.000	6.500	6.000	5.500	5.000	4.500	cal. BC
PERIODS	Epi-Paleolithic / Proto-Neolithic		PPNA		PPNB		PPNC		Pottery Neolithic		Early Chalcolithic		Middle Chalcolithic		

Tablo 1: Kronoloji Tablosu

Hayvan Adı	Betimleme Sayısı
Yılan 	82
Tilki 	21
Yaban Domuzu 	11
Turna 	8
Aslan 	8
Belirsiz 	9
Boğa 	5
Örümcek 	4
Koç 	3
Cinsi Belirsiz Kuş Motifi 	3
Bukranion 	2
Yırtıcı Hayvan 	2
Tavşan 	2
Akbaba 	2
Akrep 	2
Kartal 	1
Kelaynak 	1
Ceylan 	1
Yaban Eşegi 	1
Köpekgil 	1
Ördek 	42
Genel Toplam	211

Tablo 2: Göbeklitepe III, III/II ve Tabakaları Belirsiz Yuvarlak Planlı Kült Yapıları Hayvan Betimleme Gruplarının Türlerine Göre Sayısal Dağılımları

Merkez	Hayvan Başı 	Yırtıcı 	Akbaba 	Koç 	Aslan 	Ayı 	Yaban Domuzu 	Toynaklı 	Kedigil
Nevali Çori	6	–	–	–	1	1	2	1	1
Göbekli Tepe	6	3	3	1	1	–	1	–	–
Toplam	12	3	1	1	1	1	3	1	1

Tablo 3: Merkezlerde İşlenen Hayvan Figürleri

Merkez	Düz Dikilitaş	T Biçimli Dikilitaş
Çayönü	X	–
Nevali Çori	–	X
Göbekli Tepe	–	X

Tablo 4: Neolitik Merkezlerdeki Dikilitaşlar

KAYNAKÇA

- Acar, Erhan, “Anadolu’da Tarih Öncesi Çağlardan Tunç Çağı Sonuna Kadar Konut ve Yerleşme”, *Tarihten Günümüze Anadolu’da Konut ve Mimarlık*, İstanbul 1996, ss. 380-394.
- Akın, Envar, “Güneydoğu Anadolu Neolitikinde Atılımcı Bir Site Demirköy” *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları*, Yay. Haz. Birol Can- Mehmet Işıklı, İstanbul 2007, ss. 401-406.
- Altınbilek-Algül, Çiler vd., “Akarçay Tepe 2015 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 38/3*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 2016, ss. 203-216.
- Aurenche, Oliver, “Altın Üçgen”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007a, ss. 419-430.
- _____, “Cafer Höyük”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007b, s. 423.
- Arimura, Makoto vd., “Akarçay Tepe Kazısı 1999”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2000a, ss.181-191.
- Arimura, Makoto vd., “A New Neolithic Settlement in The Urfa Region: Akarçay Tepe 1999”, *Anatolia Antiqua VIII*, 2000b, ss. 227-255.
- Ateş, Mehmet, *Mitolojiler ve Semboller*, Aksiseda Matbaası, İstanbul 2001.
- Aydınğün, Şengül, “Yerleşik Hayat Öncesi Yaratan Beden: Pre Settlement the Creative Body”, *Tunç Çağı’nın Gizemli Kadınları*, YKY, İstanbul 2005, s.12-26.
- Balkan-Atlı vd., “Akarçay Tepe 2001 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIV/II*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, ss. 223-232.
- Bayram, Gökçen, “Güney Doğu Anadolu’nun Neolitik Çağ Totemleri ve Ritüel Nesnelere”, *Amisos Dergisi*, Cilt: 3- Sayı:4, Samsun 2018, ss. 67-89.
- Baysal, Adnan, “Bir Fenomen Olarak Neolitik”, *İçinde Yerleşim Sistemleri ve Mekan Analizi*. Ö. Çevik ve B. Erdoğan,(Edr.), Ege Yayınları, Tematik Arkeoloji Serisi, Vol. 1. İstanbul 2014, ss. 217-237.
- Benedict, Peter, “Güneydoğu Anadolu Yüzeysel Araştırması”, (Edt. H. Çambel/ R.J. Braidwood), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I*, İstanbul ve

- Chicago Üniversiteleri Karma Projesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No: 2589, İstanbul 1980, ss. 107-149.
- Bildirici, Hüseyin, *Güneydoğu Anadolu Bölgesi Neolitik Çağ Heykel Sanatı* (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011.
- Bilgi, Önder, *Anadolu'da İnsan Görüntüleri*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2012, ss.31-82.
- Boivin, Nicole, "Life Rhythms and Floor Sequences: Excavating Time in Rural Rajasthan and Neolithic Çatalhöyük", *World Archaeology* 31, 2000, ss. 367-388.
- Bozbay, Heval, *Neolitik Dönem Akarçay Tepe Yerleşmesinde Küçük Buluntular Işığında Zanaat Ürünleri*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.
- _____, "Akarçay Tepe Yerleşmesinden Neolitik Döneme Ait Üç Adet Hayvan Biçimli Minyatür kap ya da Kap Biçimli Hayvan Figürini", *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 30, Isparta 2013, ss. 177-184.
- Braidwood, Linda and Braidwood Robert, "Prehistoric Village Archaeology In South-Eastern Turkey", *The Eight Millenium B.B. Site At Çayönü: Its Chipped And Ground Stone Industries And Faunal Remains*, Bar international Series 138, England 1982, ss. 79-112.
- Braidwood, Robert ve Çambel Halet, "Çayönü", *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 18/19, İstanbul 1982, ss. 3-8.
- Bulgan, Fatma ve Çelik B., "A New Statue From Gaziantep in Southeast Turkey", *Işın Yalçinkaya'ya Armağan*, (Edt. H. Taşkiran, M. Kartal, K. Özçelik, M.B. Kösem, G. Kartal), Ankara 2011, ss. 85-88.
- Cauvin, Jacques, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.
- _____, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007b.
- Cauvin, Jacques vd., "Cafer Höyük Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Ait Bir Yerleşme", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007a, ss. 99-114.

- Connan, Jacques vd., "Identification and origin of bitumen in Neolithic artefacts from Demirkoy Hoyuk (8100 BC): Comparison with oil seeps and crude oils from southeastern Turkey", *Organic Geochemistry* 37, 2006, ss. 1752-1767.
- Coşkun, Güner, "Obsidian Assemblage of Mezraa Teleilat: Evidence of Cultural and Chronological Continuation from Late Pre-Pottery Neolithic to Pottery Neolithic", *Neo-Lithics* 2/07, 2007, ss. 36-42.
- Çambel, Halet, "Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmalarının Kültür Tarihi Bakımından Önemi", *Atatürk Konferansları IV*, TTK Basımevi, Ankara 1970, ss. 25-40.
- Çambel, Halet, "The Southeast Anatolian Prehistoric Project and its Significance for Culture History", *Bulleten XXXVIII*, Sayı:149-152, Ankara 1974, ss. 361 - 379.
- Çambel, Halet ve Braidwood, Robert, "İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963-1972 Çalışmalarına Toplu Bakış", (Edt. H. Çambel/ R.J. Braidwood), *Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları I*, İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, No:2589, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1980a, ss. 1-31.
- Halet, Çambel ve Linda, Braidwood, "Çayönü Tepesi ve Hilar Mağaraları 1979 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı II*, TC. Kültür Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1980b, ss. 121-125.
- Çambel, Halet vd., "Çayönü Kazısı 1981 Yılı Çalışmaları", *Kazı Sonuçları Toplantısı IV*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1982, ss. 9-24.
- Çambel, Halet vd., "1984 Yılı Çayönü Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı VII*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1985, ss. 43-52.
- Çambel, Halet vd., "1985 Yılı Çayönü Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı VIII*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1986, ss. 51-66.
- Çambel, Halet vd., "1986 Yılı Çayönü Kazısı", *Kazı Sonuçları Toplantısı IX/I*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1987, ss. 38-64.

- Çambel, Halet vd., “1987 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XI/I*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1988, ss. 37-56.
- Çambel, Halet vd., “1988 Yılı Çayönü Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XI/I*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1989, ss. 59-80.
- Çambel, Halet vd., “1984 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı VII*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1990, ss. 43-52
- Çelik, Bahattin, “An Early Neolithic Settlement in the Center of Sanliurfa, Turkey”, *Neo-Lithics 2/3*, 2000a, ss. 4-6.
- _____, “An Early Neolithic Settlement: Karahan Tepe”, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research”, *Neo -Lithics 2/3*, 2000b, ss. 6-8.
- _____, “An Early Neolithic Settlement: Hamzan Tepe”, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research”, *Neo -Lithics 4/2*, 2004, ss. 3-5.
- _____, “A New Statue of the Early Pre-Pottery Neolithic Period from Gaziantep, Southeastern Turkey”, *Neo-Lithics 1/05*, 2005, ss. 28-31.
- _____, “An Early Neolithic Settlement: Sefer Tepe”, The Newsletter of Southwest Asian Neolithic Research”, *Neo -Lithics 06/1*, 2006, ss. 23-25.
- _____, “Sanliurfa Yeni Mahalle-Balıklıgöl Höyüğü”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007a, ss. 165-179.
- _____, “Şanlıurfa Yeni Mahalle-Balıklıgöl Höyüğü”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, Levhalar, (Edt. M. Özdoğan/N.Başgelen), İstanbul 2007b, ss. 133-146.
- _____, “Yeni Buluntular Işığında Seramiksiz Neolitik Dönem Erkek Figürleri”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınları, Sayı 17, Kars 2016, ss. 3-18.
- _____, *Arkeolojide Urfa Arkeolojik Araştırmalar Işığında Urfa*, Şanlıurfa Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, (Edt. M.S. Rızvanoğlu), İstanbul 2008, ss. 4-24.
- Çevik, Nevzat, NTV Göbekli Tepe Canlı Yayını, 8 Mart 2019.
- Dietrich, Oliver and Notroff, Jens, “A Decorated Bone ‘Spatula’ from Göbeklitepe On The Pitfalls of Iconographic Interpretations of Early Neolithic Art”, *Neo-Lithics 2*, 2016, ss. 22-31.

- Dietrich, Oliver and Notroff, Jens, “Erken Neolitik Dönem Göbeklitepe Yukarı Mezopotamya’da Sosyal Karmaşıklığın İlk Adımları”, *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, Temmuz 46. Sayı, İstanbul 2017, ss. 66-81.
- Dietrich, Oliver vd., “Masks and masquerade in the Early Neolithic: a view from Upper Mesopotamia”, *Time & Mind*, Vol. 11, No. 1, 2018, ss. 3-21.
- Dietrich, Oliver, “Tracking Analogies: The Shigir Idol from the Urals”, Tepe Telegrams, [https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/2tracking-analogies-the-shigir-idol-from-the-urals/0\(19/02/19\)](https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams/2tracking-analogies-the-shigir-idol-from-the-urals/0(19/02/19))
- Diyarbakır Müze Müdürlüğü, Körtik Tepe Kazısı, <http://www.diyarbakirmuzesi.gov.tr/kazilar.aspx?hid=21>, (2015).
- Duru, Güneş, *Tarih öncesinde insan-mekan, topluluk-yerleşme ilişkisi: MÖ 9. bin sonu - 7. Bin Başı, Aşıklı ve Akarçay Tepe / Human-Space, Community-Settlement In Prehistory: End of the 9th - Beginning of the 7th mil.BC Aşıklı and Akarçay Tepe*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.
- Ekmen, Hamza, Yeni Veriler Işığında Başlangıcından M.Ö. II. Binin Sonuna Kadar Anadolu’da Yakarak Göme (Kremasyon) Geleneği, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Yıl 5, Sayı 1., Çorum 2012, ss. 23-49.
- Eliade, Mircea, *İmgeler Simgeler*, Gece Yayınları, Ankara 1992.
- _____, *Mitlerin Özellikleri*, Simavi Yayınları, Ankara 1993.
- Erdalkıran, M., “Neolithic Bone Spoons From Barcin Höyük”, *TÜBA-AR 18*, Basım yeri???? 2015, ss.25-36.
- Ercan, Müslüm ve Çelik, Bahattin, “Şanlıurfa Müzesi’nden Neolitik Döneme Ait Bir Grup Eser”, *Anadolu 39*, AÜDTC, Ankara 2013, ss. 13-54.
- Erim-Özdoğan, Aslı, “Çayönü”, *Anadolu’da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa’ya Yayılımı Türkiye’de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Yay.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007b, ss. 57-97.
- Erdem, Deniz, “Seramiksiz Neolitik Dönem’de Sosyal Farklılaşma”, *Yerleşim Arkeolojileri Serisi 3/ Güneydoğu Araştırmaları Sempozyumu*, (Edt. D.B. Erciyas), Ege Yayınları, İstanbul 2009, ss. 53- 61.
- Erim-Özdoğan, Aslı ve Yalman, Nurcan, “Katkılı Kil Kaplar ve Çanak Çömlek, Çayönü Çanak Çömleksiz ve Çanak Çömlekli Neolitik Buluntuları Üzerinden Bir Yorum”, *TÜBA -AR 7*, Ankara 2004, ss. 67-92.

- Ertuğrul, Erman, *Adıyaman'da 9.500 Yıllık Sıradışı Heykel: Kilisik*, arkeofili.com.tr, 28.Mart.2019.
- Esin, Ufuk, “Anadolu Neolitiğine Başka Bir Bakış”, *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Özdoğan, M. ve Başgelen, N. (Yay.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007, ss. 11-14.
- Gresky, Julia vd., “Modified Human Crania from Göbekli Tepe Provide Evidence for a New Form of Neolithic Skull Cult”, *Science Advances* 3, no. 6, <http://advances.sciencemag.org/content/3/6/e1700564.full>. 2017, s. 1.
- Güldoğan, Emre, “Mezra- Teleilat Tarak- Baskı ‘Impresso’ Çanak Çömleği Bezeme Teknikleri Üzerine Deneysel Bir Çalışma”, *TÜBA-AR*, (Edt. U. Esin/ M. Özdoğan), İstanbul 2008, ss. 155-166.
- Hansen, Svend, “Küçük Sanat Eserleri ve Büyük Heykeller”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007, ss. 506-514.
- Harmanakaya, Savaş, *Türkiye Neolitik Araştırmaları Üzerine Bir Değerlendirme, TAY - Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-2: Neolitik*, Ege Yayınları, Takım ISBN 975-807-003-7, Cilt ISBN 975-807-010-X, İstanbul 1997, ss. 13-20.
- Hauptmann, Harald, “Nevali Çori Architektur”, *Anatolica XV*, Ankara 1988, ss. 99-105.
- Hauptmann, Harald, “Nevali Çori - Eine Siedlung de Akeramischen Neolithikums am Mittleren Euphrat”, *Nürnberger Blätter zur Archäologie* 8, 1992, ss. 15-33.
- _____, “Ein Kultgebaude in Nevali Çori” in: (Edt. M. Frangipane vd.,) *Between The Rivers Over The Mountains, Archaeologia Anatolica Mesopotamica*, Alba Palmieri Deticata, 1993, ss. 37-69.
- _____, “Yukarı Mezopotamya'da Erken Neolitik Dönem”, *1998 Yılı Anadolu Medeniyetleri Müzesi Konferansları*, Ankara 1999a, ss. 117-154.
- _____, “The Urfa Region”, *Neolithic in Turkey, the Cradle of Civilizations*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 1999b, ss. 65-85.
- _____, “Tarihöncesi-İlkçağ Dönemi”, *Uygarlıklar Kapısı Urfa*, (Edt. F. Özdem), YKY, İstanbul 2002, ss. 25-47.
- _____, “Nevali Çori” *Anadolu'da Uygarlığın Doğuşu ve Avrupa'ya Yayılımı Türkiye'de Neolitik Dönem Yeni Kazılar-Yeni Bulgular*, Özdoğan, M. ve

- Başgelen, N. (Yay.), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007a, ss. 131-164.
- _____, “Nevali Çori”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007b, ss. 97-98.
- _____, “Nevali Çori”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007c, s. 442.
- _____, “Nevali Çori ve Urfa Bölgesinde Neolitik Dönem”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, Levhalar, (Edt. M. Özdoğan/ N.Başgelen), İstanbul 2007d, ss. 117-132.
- _____, “The Urfa Region”, *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research / The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezir Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology and Art Publications, İstanbul 2011, ss. 85-138.
- _____, “The Neolithic Of Central Anatolia” *Upper Mesopotamia In Its Regional Context During The Early Neolithic*, (Edt. F. Gerard/ L. Thissen), Ege Yayınları, İstanbul 2001, ss. 261-274.
- Hauptmann, Harald ve Özdoğan M., “Anadolu’da Neolitik Devrim”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007e, ss. 404-411.
- Hauptmann, Harald ve Schmidt, Klaus, “12.000 Yıl Önce Anadolu, Erken Neolitik Dönem Yontuları”, *Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı*, YKY, İstanbul 2007f, ss. 21 - 33.
- Hodder, Ian, “Figürinler Hakkında Düşünmek: Thinking About Figurines”, *Tunç Çağı’nın Gizemli Kadınları*, YKY, İstanbul 2005, ss. 7-11.
- _____, “Çatalhöyük’te Kadınlar ve Erkekler”, *Topraktan Sonsuzluğa*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, ss. 170-179.
- İlgezdi, Gülçin, *The Domestication Process in Southeastern Turkey: The Evidence of Mezraa-Teleilat* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Eberhard-Karls-Universität, Tübingen 2008.
- Kamış, Yalçın, “Geç Demir Çağı Mezraa-Teleilat Pişmiş Toprak Astarte Levhaları ve Pers Atlı Figürinleri: Arkeolojik ve Kültürel Bir Değerlendirme” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2005.

- Kartal, Metin, “Körtik Tepe Yontma Taş Endüstrisi”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 29.*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2011, ss. 475-490.
- Karul, Necmi, “Addendum to Mezraa-Teleilat”, *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research / The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology and Art Publications, İstanbul 2011, ss. 261-265.
- Karul, Necmi ve Ayhan, Ahmet ve Özdoğan Mehmet, “2001 Yılı Mezraa Teleilat Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIV*. TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2002, ss.159-167.
- Karul, Necmi ve Ayhan, Ahmet ve Özdoğan Mehmet, “Mezraa Teleilat 2001 Kazıları”, *Ilisu ve Karkamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2001 Yılı Çalışmaları*, (Edt. N.Tuna/ J. Greenhalg/ J. Velibeyoğlu), ODTÜ / METU, Ankara 2004, ss. 57-107.
- Kejanlı, Türkan, “Anadolu’da ilk Yerleşmeler ve Kentleşme Eğilimleri”, *Doğu Anadolu Araştırmaları Dergisi*, Fırat Üniversitesi Yay., Elazığ 2005, ss. 89-97.
- Keyes, Ken, “The Hundredth Monkey”, Library of Congress Catalog no. 81-70978 / isbn 0-942024-01-x.
- Kılıçbeyli, Bengü, *Mezraa-Teleilat Kazısı Verilerine Göre Hassuna Kültürü içinde "Husking Tray" türü kapların değerlendirilmesi / In accordance with the Mezraa-Teleilat excavation data, the evaluation of "Husking Tray"s within the Hassuna Culture* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004.
- Kozłowski, Stefan Karol, and Aurenche O., “Territories, Boundaries and Cultures in the Neolithic Near East”, (Preface by F. Hole), *BAR International Series 1362*, 2005.
- Kökten Kılıç, “Bazı Prehistorik İstasyonlar Hakkında Yeni Gözlemler”, *AÜDTCF Dergisi* V, Sayı 2, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, ss. 223-236.
- Kulaçoğlu, Belma, “Anadolu’da Neolitik Dönem Tasvir Sanatı-II” *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1992 Yıllığı*, Ankara 1993, ss. 25-41.
- Kurt, Ali ve Göler Mehmet, “Anadolu’da İlk Tapınak: Göbeklitepe-The First Temple in Minor Asia: Gobeklitepe”, *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 21, Sayı: 2 Aralık/December, Sivas 2017, ss. 1107-1138

- Lemoine, Ximena, “Pig (*Sus Scrofa*) Exploitation at Hallan Çemi, Southeastern Anatolia: Proposing an Alternative Model”, Bachelor of Arts in Anthropology University Honors Program, Portland State University, Portland 2012.
- Mellaart, James, “Excavations at Hacilar, Fourth Preliminary Report 1960”, *Anatolian Studies XI*, Ankara 1961, ss. 39-75.
- _____, “Early Cultures Of The South Anatolian Plateau”, *Anatolian Studies XI*, Ankara 1961, ss. 159-173.
- Mısıır, Adnan, “1990 Yılı Şanlıurfa Nevali Çori Kazısı”, *II. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1991, ss. 201-208.
- Miyake, Yutaki, “Salat Camii Yanı Kazıları: 2004-2008”, *Ilisu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü - Diyarbakır Müze Müdürlüğü, Diyarbakır 2013, ss. 39-70.
- Molist, Miquel, “Akarçay Tepe”, *Türkiye’de Neolitik Dönem* (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007, ss.179-189.
- Moralies, Broman, “Figurines And Other Clay Objects From Sarab And Çayönü” The Oriental Institute Of The Universty of Chicago, Chicago 1990, ss. 57-72.
- Morsch, Michael, “Magic Figurines? Some Remarks About the Clay Objects of Nevali Cori”, in: H.G.K. Gebel, Bo Dahl Hermansen and Charlott Hoffmann Jensen, (Hrsg.) *Magic Practices and Ritual in the Near Eastern Neolithic*, Senepse 8, Berlin 2002, ss. 145-162.
- Nergiz, Şafak, “Yakındoğu Neolitik’inde Phallous Sembolü Sorunu” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.
- Notroff, Jens and Oliver Dietric and Schmidt Klaus, “Death Rituals, Social Order And The Archaeology Of Immortality İn The Ancient World”, (Edt. C. Renfrew/ M. Boyd), *Cambridge University Press*, New York 2016, ss. 65- 79.
- Notroff, Jens, “ A Rather Odd Figure: The So-Called Kilisik Sculpture From Adıyaman, Turkey”, Tepe Telegrams, <https://www.dainst.blog/the-tepe-telegrams> (2019/03/20)
- Özbaşaran, Mihriban vd., “Akarçay Tepe 2002”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXVI*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2004, ss. 303-310.

- Özbaşaran, Mihriban ve Bucak, Eyüp, “Akarçay Tepe 2005”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXVIII*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2006, ss. 187-202.
- Özbaşaran, Mihriban, “Akarçay Tepe”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007a, ss. 453.
- _____, “Akarçay Tepe”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007b, ss. 101-102.
- Özbaşaran, Mihriban ve Duru, Güneş, “Akarçay Tepe, A PPNB and PN Settlement in Middle Euprates-Urfa”, *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research / The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology and Art Publications, İstanbul 2011, ss. 165-202.
- Özbaşaran, Mihriban ve Cutting M., “Orta Anadolu’da Neolitiğin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”, *Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı*, YKY, İstanbul 2007, ss. 55 - 63.
- Özcan, Sonnur, “Göbekli Tepe”, *Bilim ve Teknik Dergisi* 560, İstanbul 2014, ss.30-39.
- Özbek, Metin, “Culte Des Cranes Humains A Çayönü”, *Anatolica XV*, Ankara 1988, ss. 123 - 137.
- _____, “Son Buluntuların Işığında Çayönü Neolitik İnsanları”, *Arkeometri Sonuçları Toplantısı V*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1989, ss. 161-172.
- _____, “Çayönü İnsanları ve Sağlık Sorunları”, *IV. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1988, ss. 121-152.
- Özdemir, Muammer, “ Section from the Neolithic Period Anatolian Architecture: Çayönü”, *Journal of History and Future*, December 2017, Volume 3, Issue 3, 2017, ss. 248-265.
- Özdoğan, Aslı “Life at Çayön’ü During the Pre - Pottery Neolithic Period”, *Readings in Prehistory*, 1995, ss. 79 - 100.
- _____, “Çayönü”, *Neolithic in Turkey, the Cradle of Civilizations*, (Edt. M. Özdoğan/ N.Başgelen), İstanbul 1999, ss. 35-63.

- Özdoğan, Aslı Erim, “Çayönü” “12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007a, ss. 89-91.
- _____, “Çayönü”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, (Edt. Özdoğan /N. Başgelen), İstanbul 2007b, ss. 57-99.
- Özdoğan, Aslı, “Çayönü”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007c, ss. 424-425.
- _____, “Çayönü”, *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research / The Tigris Basin*, Başgelen Nezih (Series Edidör), Archaeology and Art Publications, İstanbul 2011, ss. 185-269.
- Özdoğan, Mehmet, “1988 Yılı Diyarbakır Yüzey Araştırması”, *Araştırma Sonuçları Toplantısı XII*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1990, ss. 459 - 466.
- Özdoğan, Mehmet, vd., “1989 Yılı Çayönü Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XIII/I*, TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1990, ss. 71 - 86.
- Özdoğan, Mehmet, vd., “1990 Yılı Çayönü Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XIII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1992, ss. 97-127.
- Özdoğan, Mehmet, vd., “1991 Yılı Çayönü Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XIV/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1993, ss. 81-106.
- Özdoğan, Mehmet ve Özdoğan, Aslı, “Pre-Halafian Pottery Of Southeastern Anatolia With Special Reference To The Cayonu Sequence, M. Frangipane et al. (eds) *Between The Rivers Nd Over The Mountains Festschrift For, A Palmieri*:87-103, Dipartimento di Scienze Storiche Archeologiche dell' Antichita Università di Roma La Sapienza, Roma 1993.
- Özdoğan, Mehmet vd., “Çayönü Kazısı ve Güneydoğu Anadolu Karma Projesi 30 Yıllık Genel Bir Değerlendirme”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XVI/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 1994, ss.103-122.
- Özdoğan, Mehmet, “Yakın Doğu Neolitiği ve Güneydoğu Anadolu Eleştirisel Bir Değerlendirme”, *Eski Yakındoğu Kültürleri Üzerine İncelemeler, In Memorial*.

- Metin Akyurt/Bahattin Devam Anı Kitabı*, Yay. Nezh Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1995, ss. 267 - 280.
- _____, “Çağlar Boyunca Anadolu’da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu”, *Hallan Çemi And The Beginings Of Settled Village Life İn Eastern Anatolia*, Ege Yayınları, İstanbul 1996, ss.311- 319.
- _____, “Karatepe’deki Işık”, *Neolithic İn Turkey- The Status Of Research*, (Edt. G. Arsebük/ M. J. Mellink), Ege Yayınları, İstanbul 1998, ss.41-60.
- _____, “Güneydoğu Anadolu Karma Projesi ve Çayönü Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi (1932- 1999)*, (Edt. O. Belli), İstanbul 2000, ss. 14-20.
- _____, “The Neolithic Deity Male or Female?”, *Festschrift für Harald Hauptman Zum 65. Geburtstag*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf 2001, ss. 313-318.
- _____, “A Group of Neolithic Stone Figürines from Mezraa Teleilat”, *Köyden Kente Yakınoğu’da ilk Yerleşimler II*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2003, ss. 511-524.
- Özdoğan, Mehmet, “Neolitik Çağ- Neolitik Devrim-İlk Üretim Toplulukları Kavramının Değişimi ve Braidwoodlar”, *TÜBA AR 7*, Ankara 2004, ss. 43-51.
- _____, “Mezraa - Teleilat”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, (Edt. Mehmet Özdoğan/ Nezh Başgelen), İstanbul 2007a, ss. 189-201.
- _____, “Mezraa-Teleielat”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007b, ss.99-100.
- _____, “Neolitik Yaşam Biçiminin Orta Anadolu’dan Avrupa’ya Aktarımı”, *Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı*, YKY, İstanbul 2007c, ss. 63 - 71.
- _____, “Mezraa - Teleilat”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007d, 450.
- _____, “Bazı Genellemeler-Öngörüler”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007e, ss. 441-458.
- _____, “Neolitik Dönem Günümüz Uygarlığının Temel Taşları”, *Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı*, YKY, İstanbul 2007f, ss. 9 - 21.
- _____, “Mezraa-Teleilat”, *Türkiye’de Neolitik Dönem Levhalar*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007g, ss. 159-194.

- _____, “Mezraa - Teleilat”, *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research / The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology and Art Publications, İstanbul 2011, ss. 203-260.
- Özdoğan, Mehmet vd., “Mezra-Teleilat 1999 Yılı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara 2001, ss.165-180.
- Özdoğan, Mehmet ve Özdoğan Aslı, “Karatepe’deki Işık”, *Buldings Of Cult And The Cult Of Buldings*, (Edt. G. Arsebük/ M.J. Mellink), Ege Yayınları, İstanbul 1998, ss.581- 602.
- Özdoğan, Mehmet ve Karul, Necmi ve Özdoğan, Eylem, “Mezraa Teleilat 2002 Kazıları”, *Ilisu ve Karkamis Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 2002 Yılı Çalışmaları*, (Edt. N. Tuna/ J. Greenhalg/ J.Velibeyoglu) ODTÜ / METU, I, Ankara 2011, ss. 35-119.
- Özdöl, Serap, “Çanak Çömleksiz Neolitik Çağda Güneydoğu Anadolu’da Din ve Sosyal Yapı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi I*, Ankara 2011, ss.173-199.
- Özgüç, Tahsin, “Öntarihte Anadolu İdollerinin Anlamı”, *A.Ü.D.T.C.F. Dergisi II /I*, TTK Basımevi, Ankara 1943, ss. 65 - 72.
- _____, “Öntarihte Anadolu Kronolojisi”, *Belleten IX*, TTK Basımevi, Ankara 1945, ss.341 - 360.
- Özkaya, Vecihi vd., Körtik Tepe Kazıları, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIII/II*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2002, ss.423-434.
- Özkaya, Vecihi ve San, Oya, “Körtik Tepe 2001 Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXIV/II*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2003, ss. 423-436.
- Özkaya, Vecihi ve Coşkun Aytaç, “Körtik Tepe”, *12000 Yıl Önce “Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007a, ss. 86-88.
- Özkaya, Vecihi ve Coşkun Aytaç, “Körtik Tepe Kazıları, Erken Neolitik Dönemde Bölgesel Kültürel İlişkiler Üzerine Bazı Gözlemler”, *Doğudan Yükselen Işık Arkeoloji Yazıları, Atatürk Üniversitesi 50. Kuruluş Yıldönümü Arkeoloji Bölümü Armağanı*, Haz. Birol Can ve Mehmet Işıklı, İstanbul 2007b, ss. 85-98.

- Özkaya, Vecihi vd., “Körtik Tepe 2006 Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı 29/1*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2007c, ss.351-370.
- Özkaya, Vecihi ve Coşkun, Aytaç, “Körtik Tepe”, *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research / The Tigris Basin*, Başgelen N. (Series Edidör), Archaeology and Art Publications, İstanbul 2011, ss. 89-127.
- Özkaya, Vecihi ve Coşkun, Aytaç, “Körtik Tepe Kazıları”, *Ilisu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü-Diyarbakır Müze Müdürlüğü, Diyarbakır 2013, ss. 1-38.
- Özkaya, Vecihi ve San, Oya, “Körtik Tepe”, *Türkiye’de Neolitik Dönem* (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007a, ss. 21-37.
- Özkaya, Vecihi ve San, Oya, “Körtik Tepe”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007b, ss.436.
- Özkaya, Vecihi vd., “Körtik Tepe 2007 Yılı Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXI*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2008, ss.85-106.
- Özkaya, Vecihi vd., “Körtik Tepe 2010 Yılı Kazısı”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXIII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011, ss.315-339.
- Özkaya, Vecihi vd., “Körtik Tepe 2015 Kazı Çalışmaları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXVIII/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2016, ss. 1-23.
- Peters, Joris. ve Schmidt, Klaus, “Animals in the Symbolic World of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe”, *South-Eastern Turkey: A Preliminary Assessment, In: Anthropolozologica*, 39, 2004, ss. 179-218.
- Redding, W.Robert and Rosenberg, Michael, “Hallan Cemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia”, *Fundamental issues in Archaeology*, Plenium Press, Newyork 2002, ss. 39-62.
- _____, The Hallan Çemi Excavation 1991, *Kazı Sonuçları Toplantısı XIV/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1992, ss.117-131.

- _____, The Hallan Çemi Excavation 1993, *Kazı Sonuçları Toplantısı XVI/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1994, ss.79-94.
- _____, “Çağlar Boyunca Anadolu’ da Yerleşim ve Konut Uluslararası Sempozyumu”, *Hallan Çemi And The Beginings Of Settled Village Life In Eastern Anatolia*, Ege Yayınları, İstanbul 1996, ss. 359- 371.
- _____, ”Hallan Çemi”, *Neolithic in Turkey: The Cradle of Civilization*, M. Özdoğan - N. Başgelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1999, ss. 25-33.
- _____, “Hallan Çemi”, *Türkiye’de Neolitik Dönem* (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007a, ss. 1-13.
- _____, “Hallan Çemi”, *12000 Yıl Önce “ Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı” Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007b, ss. 84-85.
- _____, “Demirköy”, *Türkiye’de Neolitik Dönem* (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007c, ss. 13-21.
- _____, “Hallan Çemi”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007d, 420.
- _____, “Demirköy”, *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research / The Tigris Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm Edt. By., Archaeology and Art Publications, İstanbul 2011a, ss. 79-87.
- _____, “Hallan Çemi”, *The Neolithic in Turkey New Excavations and New Research / The Tigris Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, Edt. By., Archaeology and Art Publications, İstanbul 2011b, ss. 61-78.
- Rosenberg, Michael ve İnal, Halil, The Hallan Çemi Excavation 1992, *Kazı Sonuçları Toplantısı XVI/I*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1993, ss.123-130.
- Rosenberg, Michael ve İnal, Halil, “Soundings at Demirköy Höyük 1997”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XX*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1999, ss.249-257.
- Rosenberg, Michael and Redding, W.Robert, Hallan Çemi and Early Village Organization in Eastern Anatolia, *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity, and Differentiation*, Chapter 3, Edited by Ian Kuijt, Kluwer Academic/ Plenum Publishers, New York 2000, 41-61.

- Ruben, Walter ve Hızır, Nusret (Çev.), *Hind'de Köy ve Şehir. DTCF Dergisi, 1(3).*<http://dctfdergisi.ankara.edu.tr/index.php/dctf/article/view/2866>, 2018.
- Schmidt, Klaus, "Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Göbekli Tepe", *Neo-Lithics 2*, 1998a, ss. 1-5.
- Presented to *Halet Çambel*, Ege Yayınları, İstanbul 1998b, ss. 681-692.
- _____, "Frühe Tier - und Menschenbilder", vom Göbeklitepe-Kampagnen 1995-1998 Ein Kommentierter Katalog der Groplastik und der Reliefs, *Istanbul Mitteilungen 49*, 1999, ss. 5-21.
- _____, "Zuerst kam der Tempel, Dann die Stadt", Vorläufiger Bericht zu den Grabungen am Göbekli Tepe und am Gürcütepe 1995-1999, *Istanbul Mitteilungen 50* 2000a, ss. 5-41.
- _____, "Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East", *TÜBA-AR 3*, 2000b, ss. 1-14.
- _____, Göbekli Tepe, Southeastern Turkey A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations, *Paléorient*, , Copright CNRS Editions. vol 26/1, 2001, ss. 45-54.
- _____, "Göbekli Tepe and the Early Neolithic Sites of the Urfa Region: a Synopsis of New Results and Current Views", *Neo-Lithics 1/01*, A Newsletter of Southwest Asian Lithics Research, 2002a, ss. 9-11
- _____, "The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) - Impressions from an Enigmatic Site" *Neo-Lithics 2/02*, A Newsletter of Southwest Asian Lithics Research, 2002b, ss. 8-13.
- _____, "Neolitik, Göbekli Tepe, Türkiye'de 2003-2004 Yılında Yapılan Kazı ve Araştırmalar", *TÜBA-AR 8*, Ankara 2005, ss. 157-159.
- _____, "Göbekli Tepe" *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı*", *Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007a, ss. 93-95.
- _____, "Göbekli Tepe: Yuvarlak Yapılar ve Kabartmalar", *12.000 Yıl Önce Uygarlığın Anadolu'dan Avrupa'ya Yolculuğunun Başlangıcı*, *Neolitik Dönem*, YKY, İstanbul 2007b, ss. 33-44.
- _____, *Taş Çağı Avcılarının Gizemli Kutsal Alanı Göbekli Tepe, En Eski Tapınağı Yapanlar*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2007c.
- _____, "Göbekli Tepe", *Türkiye'de Neolitik Dönem*, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007d, ss. 115-131.

- _____, “Göbekli Tepe”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün) Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007e, s. 432.
- _____, “Gürcütepe”, *Uygarlığın Anadolu’dan Avrupa’ya Yolculuğunun Başlangıcı*, YKY, 2007f, ss. 96.
- _____, “Göbekli Tepe”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, Levhalar, (Edt. M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007g, ss. 105-116.
- _____, “Göbeklitepe – the Stone Age Sanctuaries. New results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs”, *Documenta Praehistorica* 37 2010, ss. 239–256.
- _____, “Göbekli Tepe Kazısı 2010 Yılı Raporu”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXIII/III*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2011a, ss.319-340.
- _____, “Göbekli Tepe”, *The Neolithic in Turkey New Excavation and New Research The Euphrates Basin*, Mehmet Özdoğan, Nezih Başgelen, Peter Kuniholm, Edt. By, Archaeology and Art Publications, İstanbul 2011b, ss. 41-81.
- Schmidt, Klaus ve Schmidt Çiğdem, The Göbekli Tepe “Totem Pole”, A First Discussion of an Autumn 2010 Discovery (PPN, Southeastern Turkey), *Neo - Lithics 1*, 2010, p. 74-76.
- Serdaroğlu, Ümit, “Aşağı Fırat Havzasında Araştırmalar 1975”, TTK Basımevi, Ankara 1976.
- Sevin, Veli, *Anadolu Arkeolojisi*, Der Yayınları:215, İstanbul 2003, ss. 22-67.
- Starkovich, Britt and Stiner Marry, “Hallan Çemi Tepesi: High- Ranked Game Exploitation Alongside Intensive Seed Processing at the Epipaleolithic-Neolithic Transtition in Southeastern Turkey”, *Anthropolzoologica* 4481, 2009, ss. 41-61
- Sümer, Gülnur, “*Neolitik Dönemde Tanrı ve Tanrıça*” (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2007.
- Şentek, Mine, “Yerleşim Arkeolojileri Serisi 3/ Güneydoğu Araştırmaları Sempozyumu”, *Akeramik Neolitik Güneydoğu Anadolu’da Kült Yapıları: Nevali Çori Örnek Yerleşimi*, (Edt. D. B. Erciyas), Ege Yayınları, İstanbul 2009, ss.37- 45.

- Tekin, Halil, “Hakemi Use Kazısında Ele Geçen Kilden Bir Hassuna Figürini”, (Edt. A. Erkanal vd.), *Kültürlerin Yansıması, Hayat Erkanal'a Armağan*, İstanbul 2006, ss. 717-722.
- _____, “Hakemi Use”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, (Edt. M. Özdoğan/N. Başgelen), İstanbul 2007a, ss. 47-57.
- _____, “Hakemi Use”, *Türkiye’de Neolitik Dönem*, Levhalar, (Edt M. Özdoğan/ N. Başgelen), İstanbul 2007b, ss. 41-52.
- _____, “Hakemi Use (Diyarbakır) 2008 Yılı Kazıları”, *Kazı Sonuçları Toplantısı XXXI/II*, TC. Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2010, ss.35-50.
- Temür, Akın, *Kişisel Görüşme*, 18 Nisan 2018.
- Telling, Michael and Heine, Johan, *Temples of the African Gods*, In association with the MaKomati Foundation Mpumalanga, South Africa.
- Türkcan, Ali Umut, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem Yukarı Mezopotamya Anıtsal Kült Yapıları ve Gelişimi* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji Anabilim Dalı, Ankara 2006.
- _____, “Yerleşim Arkeolojileri Serisi 3/ Güneydoğu Araştırmaları Sempozyumu”, *Barınaktan Tapınağa: Yukarı Mezopotamya Neolitik Dönem Tapınak Yapıları ve Gelişimi*, (Edt. D. B. Erciyas), Ege Yayınları, İstanbul 2009, ss. 9-36.
- Umurtak, Gülsün, “Göller Bölgesi Neolitik Çağ Yerleşimleri”, *12.000 Yıl Önce Anadolu, İnsanlığın En Eski Anıtları*, (Edt. C. Lichter / S. Gün), Badisches Landesmuseum, Karlsruhe 2007, ss. 473-481.
- Uyanık, Muvaffak, “Petroglyphs Of South- Eastern Anatolia”, *Akademische Druck-Verlagsanstalt Graz*, Austria 1974, ss. 13-23.
- Ülger, Seda, *Yakındoğu İlk Neolitik Kültürlerinde Yapıların Gömülme Sorunu* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- Yakar, Jak, “*Prehistoric Anatolia/ The Neolithic Transformation And The Early Chalcolithic Period*”, Tel Aviv University, İsrail 1991, ss. 32-98.
- Yalçın, Turan, *Çanak Çömleksiz Neolitik Dönem’de Yukarı Mezopotamya’da Küçük Taş Eserler* (Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi), Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2011.
- Yalçınkaya, Işıl, “Paleolitik Devirlerde Kadın Figürinleri”, *Antropoloji Dergisi-6*, Ankara 1973, ss. 203-223.

Yılmaz, Yasemin, *Neolitik Dönem'de Anadolu'da Ölü Gömme Uygulamaları: Çayönü Örneği / Mortuary Practices in Neolithic Periods in Anatolia: The Model of Çayönü* (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

Whallon, Robert, “Güneydoğu Anadolu’da Tarihöncesi Bir Yerleşme Yerinde Yapılan Yöntemli Yüzey Toplaması ve Değerlendirilmesi”, (Edt.) H. Çambel/ R. Braidwood, *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları Karma Projesi: 1963 - 1972 Çalışmalarına Toplu Bakış*, ÜEFY 2589, İstanbul 1980, ss. 193-206.

ÖZGEÇMİŞ

Gökçen Bayram 21 Mart 1982'de İstanbul'da doğdu. İlköğretimini İstanbul, ortaöğretimini Samsun'da tamamladı. 2003 yılında Adnan Menderes Üniversitesi Arkeoloji Bölümü'nden mezun oldu. Tralleis, Nysa, Laodikeia, Daskyleion, Ravanda ve Göbekli Tepe Kazılarında çalıştı. Marmaris Özel Halıcı Ahmet Urkay Arkeoloji ve Etnoğrafya Müzesi'nde arkeolog olarak görev aldı. Arkeolojik içerikli tv ve radyo programları düzenledi. 2016 yılında Gaziantep Üniversitesi'nden yatay geçişle Ondokuzmayıs Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Yüksek Lisans programına geçti. Orta derecede İngilizce bilmektedir.

İletişim Bilgileri

E- Mail: iskendergokcen@gmail.com